

81
R-21

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI OLIY
VA YRTA MAXSUS TAYLIM VAZIRLIGI
SAMARKAND DAVLAT UNIVERSITETI

М.А. КАДИРОВ

ШАҲАРЛАР ГЕОГРАФИЯСИ

Книга должна быть
возвращена не позже
указанного здесь срока

Количество предыдущих

выдач _____

М.А.КАДИРОВ

ШАХАРЛАР ГЕОГРАФИЯСИ
(Ўқув кўланма)

Сардор

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TAILIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI
1-FILIALI

Самарканд-2019
ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TAILIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

Масъул муҳаррир: А.Абдулқосимов – СамДУ иқтисомий-иқтисодий
география кафедраси профессори, г.ф.д.

Тақризчилар: Т.Жумабоев – СамДУ иқтисомий-иқтисодий география
кафедраси доценти, г.ф.н.

И.Нематов – СамДУ иқтисомий фанлар кафедраси
доценти, ф.ф.н.

Ўқув кўланмада шаҳарлар географияси фанининг предмети,
объекти, вазифалари, таъкикот усуллари, дунё шаҳарларининг пайдо
бўлиши, уларнинг тарихий ривожланиш босқичлари, географик ўрин,
урбанизация жараёни, шаҳарлар агломерацияси, шаҳарларнинг
функционал типлари, классификацияси, глобал шаҳарлар,
шаҳарларнинг глобал муаммолари ҳақидаги маълумотлар ёритилган.

Шунингдек, мамлакатимиздаги Зарафшон, Тошкент, Фарғона,
Жанубий, Мирзачўл ва Кўли Амуларё иқтисодий районлари
шаҳарларининг келиб чиқиши, бажарилган функциялари ва
ривожланиши батафсил ўрганилган.

Ўқув кўланмадан олий ўқув юрглари ўқитувчилари, докторантлар,
магистрлар, бакалаврлар фойдаланиши мумкин.

ISBN – 978-9943-6427-3-7

Мундарижа

Киритиш	4
1. Шаҳарлар географиясининг предмети, объект ва таъкикот усуллари..	8
2. Шаҳарларнинг мўжизда келиши тарихи	23
3. Шаҳар қони қилувчи асосий омиллар	37
4. Шаҳарлар классификацияси	43
5. Шаҳарларнинг функциялари	47
6. Шаҳарларнинг ҳудудий тизимлари	56
7. Урбанизациянинг минтакавий хусусиятлари	63
8. Шаҳарсозлик ва шаҳарларнинг бош режаси	84
9. Ўзбекистон шаҳарлари географияси	88
10. Тошкент иқтисодий райони шаҳарлари	96
11. Фарғона минтақаси шаҳарлари	104
12. Мирзачўл иқтисодий райони шаҳарлари	115
13. Зарафшон минтақаси шаҳарлари	123
14. Жанубий иқтисодий район шаҳарлари	147
15. Кўли Амуларё райони шаҳарлари	157
Хулоса	167
Қўлёғлар	170
Қўлёғлар	173
Фойдаланилган адабиётлар	268

**Ушбу ўқув кўланмани
назари бўзрукворим Аслам Кодировнинг
норлок хотирасига бағишлайман.**

Кириш

Давлатимиз Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналишлари бўйича ҳаракатлар стратегияси” нинг 4-бандида ижтимоий соҳани ривожлантиришнинг устувор йўналишларига катта эътибор қаратилган. Бунда аҳолининг бандлиги ва реал даромадларини босқичма-босқич ошириш, аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш, уларни арзон турар-жойлар билан таъминлаш ва арзон уй-жойлар куриш бўйича мақсадли дастурларни амалга ошириш, аҳолининг ҳаёт шароитлари яхшиланишини таъминловчи йўл-транспорт, муҳандислик-коммуникация ва ижтимоий инфраструктурани ривожлантириш ҳамда модернизация қилиш ва бошқа масалалар кўзда тутилган. Бу эса ўз навбатида ҳудудлардаги аҳоли пунктларини, жумладан шаҳарлар географиясини чуқур ўрганишни тақозо этади.

Ўзбекистон Республикасининг сиёсий мустакилликка эришини ва унинг бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтishi, иқтисодий ва ижтимоий ўзгартиришлар бўлишини талаб этади. Бу борада шаҳарлар географиясида ҳам тегишли асосий тоя ва тушуниқлар, қонуниятларни янги сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий нуктани назардан таҳлил этиш, ўтиш даврида ривожланган хорижий мамлакатларда ишлаб чиқарувчи кучларни ҳудудий ташкил қилиш ва уларни давлат томонидан тартибга солиб бориш соҳасида эришилган ижтимоий тажрибалардан самарали фойдаланиш амалий аҳамият касб этади.

Ижтимоий-иқтисодий географиянинг асосий тармоқларидан бири – шаҳарлар географияси ҳисобланади. Бирон бир ҳудуд, яъни мамлакат ёки вилоятни ижтимоий-иқтисодий, географик нуқтани назардан ўрганишда, унда жойлашган шаҳар ва шаҳарчалар,

уларнинг муҳудга келиши, тарихий тараққиёт босқичлари, географик ўрнини ўрганишдан бошланади. Шунингдек, аҳолисини ўқилиш, ёши, жинсий ва миллий, диний ва ирқий таркиби, аҳоли, урбанизация жараёни, халқ ҳўжаллиги соҳалари бўйича мақсадли ресурсларнинг тақсимланиши, шаҳарларнинг бажарадиган функциялари, шаҳарларнинг катта-кичиклигига кўра классификациясен, шаҳар агломерациялари, шаҳарсозлик индустриялари ҳам ўрганиш муҳимдир. Айниқса, фан-техника тармақлари ва ахборот технологияси даврида ижтимоий-иқтисодий географиялар, глобал муоммаларнинг келиб чиқишида инсон фаолияти билан боғлиқ бўлган антропоген омиллар асосий ҳисобланади.

Ҳозирги замон ижтимоий-иқтисодий ва шаҳарлар географиясининг асосий вазифаларидан бири аҳоли ишлаб чиқариш фаолиятининг ҳудудий хусусиятлари, уларга таъсир этувчи ижтимоий-иқтисодий ва демографик омилларнинг таъсири, шаҳарларнинг кенгайиши ва ривожланиши, янги шаҳар аҳоли пунктларининг пайдо бўлишга сабабчи бўлган омилларнинг таъсири, мураккаб ҳудудий тизимларнинг шаклланиш қонуниятларини, шаҳарлар ва йирик шаҳарларнинг кўлайиши ҳамда шаҳарлар муаммоларини ўрганишдан иборатдир. Шаҳарлар географиясен дунё ва унинг алоҳида ҳудудларида шаҳарларнинг келиб чиқишини, ривожланиши ва мураккаб ҳудудий тизимларининг қонуниятлари ва Ўзбекистон Республикаси шаҳарларининг келиб чиқишини ва ривожланиши ҳақида билим беради.

Маълум ўқув кўланма нафақат географиялар, қолаверса бошқа фан вакилларига ҳам зарур илмий манба бўлиб хизмат қилади.

Шаҳарлар географиясен ижтимоий-иқтисодий географиянинг энг муҳим тақсимот йўналишларидан ҳисобланади. Шаҳарлар географиясини чуқур илмий жиҳатдан ўрганиш маълум давлат ёки ҳудудини ижтимоий-иқтисодий нуқтани назардан таҳлил этиш, уларни шаҳарларининг жойлашувчи, уларнинг бажарадиган

функциялари, аҳоли сонининг ўсиб бориши, шаҳарларнинг кенгайиши ва ривожланиши, урбанизация жараёнларининг хусусиятлари, шаҳарларнинг географик ҳолати, шаҳарлар агломерациялари ва метрополисларини, шаҳарлар муаммоларини ўрганиш бўлуни кундаги долзарб масалалардандир. Зеро, шаҳарлар жамият ривожланишининг асосий сиёсий, маданий, ишлаб чиқариш, аҳоли зич ва кўп жойлашган марказидир.

Замонавий ижтимоий-иқтисодий географиянинг асосий вазифаларидан бири мураккаб ҳудудий тизимларнинг шаклланиш конуниятларини, яъни шаҳарлар, агломерациялар ва бошқа ҳудудий тизимлар формасининг вужудга келиши, ривожланиши, шаҳарсозлик масалалари ва муаммоларини ўрганишдир. Шу жихатдан мазкур ўқув кўланмада дунё шаҳарлари географияси мажмуали ва илмий ҳулосалар асосида таҳлил этилган.

Дунё шаҳарлари географиясини ўрганишда Осиё, Европа, Америка, Африка, Австралия китъалари шаҳарларининг пайдо бўлиши, ривожланиши, аҳоли сони ва таркиби, аҳолисининг табиий ўсиши, миграцияси ҳақида маълумотлар берилган. Шунингдек, муаллиф илмий тадқиқотида асосий эътибор йирик шаҳарлар, миллионер шаҳарлар, уларнинг функциялари, аҳолисон сонининг ўсиши, миграцияси интенсивлиги ва бошқа масалалар илмий таҳлил қилинган.

Дунёда илк шаҳарларнинг пайдо бўлиши эрамыздан олдинги III. II минг йилликларда Месопотамия, Миср, Хиндистон ва Хитойда бўлган. Бу шаҳарларда авваламбор хунарамандчилик ва савдо марказлари вужудга келган. Кейинчалик шаҳарларда шаҳарни бошқарадиган мамурият, сиёсий ҳокимият маркази пайдо бўлди. Бу даврларда энг катта шаҳарлар йирик давлатларнинг пойтахти бўлган. Дунё шаҳарларининг ўсиши феодализм даврида X-XI асрларга тўғри келади.

А.С.Солиев таъбири билан айтганда, шаҳарларнинг ривожланиши (урбанизация) кўп жихатдан хозирги фан-техника

инженерини ва умумин ижтимоий тараққиёт такозо этилган муаммаклар жорийини ҳисобланади. Бу конуний ва объектив жараён бўлиб, ижтимоий тузумидан катъий назар барча мамлакатларга ҳосил. Бирок ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда бу мураккаб ижтимоий-иқтисодий жараённинг суръати ва йўналишлари, омиллари ва оқибатлари, шунингдек, уни назорат қилиш мумкин бўлганлиги режалаштириш ҳамда бошқариш имкониятлари турлича бўлади. Ривожланган мамлакатлар шартинида шаҳарларни режалаштириш ушун барча мамлакатлар маммури (Солиев, 1991).

Дунёда хозирги вақтда шаҳарларнинг кенгайиши ва ривожланиши туфайли шаҳар аҳоли пунктлари бир-бирига қўшилиб, шаҳар агломерациялари кўпайиб бормоқда. БМТнинг еттинчи маълумотларига кўра, дунёда 500 га яқин агломерациялар вужуд бўлиб, уларнинг ҳар бирига камида 1 млн. дан аҳоли тўғри келади. Дунёнинг 6 та мамлакатининг ҳар бирида 10 тадан ортиқ агломерациялар жойлашган. Бу мамлакатларга Хитой (100), АКШ (48), Хиндистон (48), Бразилия (24), Россия (20), Мексика (15) киради.

Муаллиф ўқув кўланма юзасидан ўз фикр ва мулоҳазаларини билдириб, маъсул муҳаррир СамДУ Ижтимоий-иқтисодий география кафедраси профессори А.Абдулқосимовга, тақризчилар Исламий-иқтисодий география кафедраси доценти Т.Жумабоевга, Исламий-иқтисодий кафедраси доценти И.Нематовга ўз ташаккурларини билдиради.

1. Шаҳарлар географиясининг предмети, объекти ва тадқиқот усуллари

1. Шаҳарлар географияси фани иқтисодий-иқтисодий географиянинг асосий тармони.
2. Шаҳарлар географияси фани пайдо бўлиши ва ривожланишига ҳисса қўшган олимлар.
3. Шаҳарлар географияси фанининг объекти ва предмети.
4. Шаҳарлар географияси фанининг бошқа фанлар билан алоқаси.
5. Шаҳарлар географияси фанининг тадқиқот усуллари.
6. Шаҳар тушуничаси.
7. Профессор А.С.Солнцевнинг шаҳарларга берган таърифи.
8. Шаҳарларни иқтисодий-иқтисодий географик жиҳатдан ўрганиш режаси.

Шаҳарлар географияси ёки георбанистика фани иқтисодий-иқтисодий географиянинг асосий тармоқларидан ҳисобланади. Аҳоли географияси, саноат географияси, қишлоқ хўжалиги географияси, транспорт географияси каби иқтисодий-иқтисодий географиянинг биринчи тармоқлари қаторида туради. Шаҳарларни нафкат географлар, балки демографлар, шаҳаршунослар, социологлар ва бошқа мутахассислар ўз нуқтани назари асосида ўрганадилар.

Шаҳарларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши тўғрисида жуда кўп иқтисодий географ олимлар изланишлар олиб борган. Собик иттифок давридаги олимлардан Н.Н.Баранский, В.Г.Дубровин, Е.Н.Перник, Г.М.Лапо, Б.С.Хорев ва бошқалар шулар жумласидандир. Ўзбекистон шаҳарларини Т.Р.Раимов, А.С.Солнцев, О.Т.Ата-Мирзаев, Э.А.Ахмедов сингари олимлар ўргатган.

Шаҳарлар бошқа географик объектларга қараганда ўзининг яхлитлиги билан ажралиб туради. Иқтисодий географик қарталарда йўллар, қишлоқ хўжалиги ерлари, йirik саноат туғунлари билан бирга шаҳарлар ҳам аҳоли сонига қараб ва бажарадигани

инфраструктура кўра белгилар билан кўрсатилади. Шаҳарлар қарталарда яқин кўча ташланади. Ҳар бир мамлакатнинг иқтисодий-иқтисодий, маданий ривожланиш кўрсаткичи улардаги шаҳарлар билан белгиланади. Ҳар бир мамлакатларнинг шаҳарлари, уларнинг устуни вазифасини бажаради, шу билан бирга, шаҳарлар ҳам сиёсий, ҳам маъмурий марказ вазифасини бажаради. Шунинг таъкидлаш лозимки, шаҳарлар ҳудудий қарталлар, шунингдек, улар мураккаб иқтисодий-иқтисодий қарталлар, булардан ташқари шаҳарларда атроф-муҳит, ҳудуднинг иқтисодий-иқтисодий фаолияти акс этади ва шаҳарлар ҳар бир давлат, иқтисодий ва иқтисодий географик тузиллисининг таянч нуқталари бўлиб хизмат қилади. Шаҳарлар бизнинг ўтмишимиз, ҳозирги кундаги қудратимиз ва истикболда ривожланиш имкониятимиздир. Улар сиёсий ва иқтисодий оламда ердаги қарталлар қорлоқ юлдуздир. Чунки, ҳар бир мамлакатнинг ривожланиши даражаси билан бирга шу мамлакат урбанизация даражасининг юқори ёки пастлиги, ёки бошқача қилиб айтганда, шаҳар қанчалар ҳаётида иқтисодий, сиёсий ва маънавий марказ бўлиб, тарқаллисининг асосий ҳаракатлантирувчи қучи ҳисобланади. Шаҳарлар бозор иқтисодиётига ўтишда асосий омил бўлиб хизмат қилган. Уларда маъмул бўлган банк-молия тизимларини бозор иқтисодиётига ўтишда таърифлаш мумкин. Бинобарин, иқтисодиётнинг маъносида таърифлаш мумкин. Бинобарин, иқтисодий мамлакатимизнинг сиёсий ҳаёти ва унинг бозор иқтисодиётига ўтиш даврида шаҳарларнинг аҳамияти бекиёсдир. Шаҳарларда замонавий тармоқлар, илм-технологияларни жорий қилиш имконияти каттадир. Хорижий сармоядорлар ҳам асосан шаҳарлар ва айниқса, инфраструктура тизими муқаммал имкониятларни марказларини танлашади. Шаҳарларда махсулот ишлабчилиши ва қул айланлиши фаол бўлади (Солнцев, 2010).

Шаҳарлар ўзининг тарихий обидалари, авлиқалари, олимларини, меъморларини, бозорлари, об-ҳавоси, суви, нони билан машхур бўлади. Маълумки, маъмур шаҳарларга Макка, Мадина, Самарқанд, Бухоро,

Париж, Нью-Йорк, Токио, Мехико, Шанхай, Лондон, Дехли ва бошқа шаҳарларни киритиш мумкин.

Шаҳарлар географияси фани ижтимоий-иқтисодий географиянинг барча тармоқлари – аҳоли географияси, қурилиш географияси, тиббиёт, шунингдек, табиий география, картография, шаҳарсозлик, социология, статистика ва бошқа фанлар билан ўзвий алоқадордир.

Шаҳарлар географияси фанини ўрганишда география таккослаш, статистик, тарихий қиёслаш, иқтисодий таккослаш, социологик сўровлар ўтказиш, иқтисодий башоратлаш усулларидан фойдаланилади. Масалан, бирон бир шаҳарни ўрганишда, бошқа шаҳар билан географик таккослаб ўрганилади. Мисол учун, Самарканд шаҳрини иқтисодий географик жихатдан ўрганимисан бўлганда, бу шаҳарни Тошкент ёки Бухоро шаҳри билан географик таккослаш мумкин. Шунингдек, статистик усулдан фойдаланилганда, Самарканд шаҳрининг аҳолиси сонни, аҳолининг табиий ва механик ўсишини бошқа шаҳар статистик хусусиятлари билан таккослаб, таҳлил ва ҳулосалар келтириш мумкин.

Тарихий қиёслаш усулида эса, Самарканд шаҳри қачон вужудга келган, шаҳарнинг тарихий тараккиёт босқичлари, бошқа шаҳарлар тарихий ривожланиш давлари билан солиштирилиб, ўз фикрларини баён этиш мумкин. Иқтисодий қиёслаш усулида, Самарканд шаҳри иқтисодий ҳаётининг қайси соҳалари ривожланган, қайси соҳадан кўп даромад олади ва бошқа хизмат кўрсатиш соҳалари ўрганилиб, бошқа шаҳарлар билан қиёслаш мумкин бўлади.

Картографик усулда карталарда ҳар бир шаҳарнинг саноат тармоқлари ривожланиши, аҳолиси сонни каби маълумотлар келтирилади. Шу маълумотларни бошқа шаҳарлар билан солиштириш мумкин. Шунингдек, олимлар янги маълумотлар асосида карталар тузишса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Социологик сўровлар ўтказиш усулини аҳолининг демографик ҳолатини биллиш асосида қўлланиш мумкин. Масалан, оилادا неча

оғил ва қизлар, фарзандлари сонни, иқтисоиси, ёши, ижтимоий келиб чиқилиш, касаллик уфқларида яшати ва ҳ.к.

Иқтисодий башорат усулида, шаҳар қайси жихатдан иқтисодий ҳаётини мумкинлиги ўрганилади. Масалан, шаҳарларга тармоқларнинг кўп келиши туфайли ёки саноат корхоналари қурилиши асосида шаҳарнинг иқтисодий жихатдан ўсиш кўрсаткичи ўрганилиши мумкин.

Маълум, шаҳарлар географиясининг объекти – шаҳар ва шаҳарлар таъинлари таъини ҳисобланади. Шаҳарлар географиясининг предметини эса, шаҳарлар географияси, А.С.Солиев айтганидек, ижтимоий-иқтисодий географиянинг асосий тармоқларидан бири бўлиб, у турли мамлакат ва районларда шаҳарларнинг вужудга келиши ва ривожланиш хусусиятларини, уларнинг мураккаб ҳудудий таъинларининг шаклланиш қонуниятларини ўрганади.

Бундан ташқари Е.Н. Перлик шаҳарлар географияси фанига қўйилган таъриф берибди. Шаҳарлар географияси шаҳарлар ва унинг таъинлари ривожланишининг тарихий-географик, ижтимоий, иқтисодий-географик, шаҳарсозлик ва бошқа жихатларига таъини таъини береди, шу билан бирга мураккаб, глобал таъини таъини эса бўлган урбанизация жараёнларини ўрганади (Перлик, 1991).

Шаҳарларни ўрганишда, битта шаҳарнинг ўзини алоҳида ўрганиш мумкин. Ўрта Осиё шаҳарларининг кўпчилиги қишлоқлар таъини таъини бўлиб бўлганлигини ҳисобга олиб, шаҳарларни атрофи билан ҳам ўрганиш мумкин.

Шаҳарлар географияси фанининг вазифалари қуйидагилар таъини таъини: шаҳар тушуначиси, шаҳарларнинг вужудга келиши ва ривожланиши, шаҳарлар ривожланишининг тарихий босқичлари, шаҳарларни иқтисодий географик ўрганиш, шаҳарларнинг иқтисодий географик ҳолати, урбанизация жараёнларининг таъини таъини, шаҳарларнинг функционал типлари, шаҳарларнинг таъини таъини қараб классификацияси, шаҳар агломерациялари,

маъиники миграция, район планировкаси ва шаҳарсозили масаллари ва бошқалар ҳисобланади.

Маълумки, аҳоли пунктлари аҳоли яшайдиган жойдир, шу билан бирга аҳоли пунктлари ишлаб-чиқариш ва истеъмоли марказлари бўлиб ҳисобланади. Аҳоли пунктлари икки тинч бўлинмади-шаҳарлар ва қишлоқлар. Қисқача қилиб айтганда, аҳоли пунктларида яшайдиган аҳолисининг асосий қисми, яъни 75% дин юқори қисми қишлоқ ҳўжалиги бўлмаган соҳада банд бўлса, шаҳар деб аталади. Профессор А.С. Солиев қандай аҳоли жойлари шаҳарлар қаторига қўйилади деган саволга қуйидагича жавоб берган. Аҳолисининг нисбатан кўпчилик қисми қишлоқ ҳўжалиги бўлмаган меҳнат билан банд бўлган ва қабул қилинган минимал аҳоли сонига эга бўлган аҳоли жойлари шаҳарлар қаторига қўйилади.

Рус олими Е.Ю. Сетида шаҳарларга шундай таъриф берган: шаҳар бу маълум аҳоли сонига эга бўлган, саноат, ташиқини, ҳўжалик, бошқарув, маданият, транспорт ва бошқа функцияларни бажарувчи, аҳолисининг асосий қисми қишлоқ ҳўжалигида банд бўлмаган аҳоли пунктларидир (Сетида, 2013). Иқтисодий географ олимларнинг таъкидлашича шаҳарлар ҳудудий бирликлар, шунингдек мураккаб иқтимоий-иқтисодий категория ҳамдир. Бундан ташқари шаҳарлар мазкур ҳудуднинг иқтимоий-иқтисодий фаолияти акс этади ва шаҳарлар ҳар бир давлат, ҳудуднинг маркази, таянч нуқтаси ҳисобланади. Рус олими Г.М. Лаппо ёзганидек шаҳарлар ҳам тирик организмдек тутилади, улар маълум жойда ва вақтда пайдо бўлади ҳамда ҳаёти даврида бир неча функцияларни бажаради. Шаҳарлар табиий офатлар, урушлар ёки бошқа ҳолисалар туфайли йўқ бўлиб кетиши мумкин, бироқ шаҳарлар яна ўз ўрнида қат қўтариши ҳам мумкин.

Дунёнинг турли мамлакатларида аҳоли пунктларини шаҳар аҳоли пунктлари қаторига қўшишга турлича меъёрлар ишлаб чиқилган. Масалан илмий адабиётларда ёзилганча Японияда шаҳар бўлиши учун аҳоли пунктда қамда 30 минг киши

қамда 12 минг, Ўзбекистонда 7 минг киши бўлиши лозим. Дания мамлакатинда эса, аҳоли пунктнинг аҳоли сони 250 киши бўлса ҳам шаҳарлар қаторига қўйилади. Дунёнинг турли мамлакатларида шаҳар аҳоли пунктга айланиши учун турли хил меъёрлар ишлаб чиқилган. Бунда аҳоли сони, аҳоли ва қурилишларнинг зичлиги, аҳолининг маишулоти, маъмурий функциялари ва бошқа кўрсаткичлар ҳисобга олинади. Аҳоли пунктлари шаҳарлар қаторига киритилиб меъёрири БМТ томонидан ва ҳар бир давлатлар ўзининг кўрсаткичларини ишлаб чиқган.

Шаҳарларни ҳориқлик олимлар Д. Стамм, К.Корпентер, Ж. Ковел, Г.орние, Ж. Шаббо ва бошқалар ўрганган.

Аҳоли иқтисодий географик ўрганишининг режасини Н.Н. Баранский кўрсатганча тузган:

Кирини

1. Шаҳарнинг географик ўрни, табиий шароити ва ресурслари
2. Термик географик ривожланиши
3. Шаҳарларнинг ҳозирги ҳолатига таъсир
4. Шаҳарнинг микрогеографияси
5. Шаҳарнинг атроф ҳўжалиги

Кулова (Баранский, 1968).

А.С. Солиев шаҳарларни иқтисодий географик жиҳатдан ўрганишда қуйидаги режани тавсия қилган.

Кирини

1. Шаҳарларнинг иқтисодий географик ҳолати
2. Шаҳарларнинг вужудга келиши ва ривожланишига таъсир этгани табиий ҳамда иқтимоий - иқтисодий шарт-шароитлар
3. Шаҳарларнинг шаклланиш ва ривожланиш босқичлари
4. Шаҳарларнинг ҳозирги аҳоли: шаҳар аҳолиси, демографик ҳаракатлари, функциялар типлари, уларнинг классификацияси, шаҳарлар саноати, иқтимоий шароити, транспорт ва ҳақозо.

5. Шаҳарларнинг ҳудудий тизимлари, шаҳарлар агломерацияси ва уларнинг ўрта ҳос хусусиятлари

6. Шаҳарларнинг иқтимоий-иқтисодий ривожланишидаги асосий

муаммолар

7. Шаҳарлар ривожланишининг баҳорати, устувор йўналишлари Хулоса (Солиев, 2010)

Юқорида келтирилган режа маълум бир ҳудуд шаҳарларини ўрганишга мўлжалланган. Агар битта шаҳарга иқтисодий географик баҳо бериш лозим бўлганда, шаҳарнинг микрогеографияси ва атрофи ҳам кўпроқ эътибор берилиши мақсадга мувофиқ бўлади, шунингдек шаҳарнинг хозирги ҳолатига баҳо берилди.

Шаҳарларни иқтисодий географик жиҳатдан ўрганишда, аввалам бор шу шаҳар жойлашган мамлакатга умумий таъриф берилди. Сўнгра шаҳарларни ўрганишга ўтилади, яъни шаҳарлар мамлакатнинг ички тузилиши, ҳудудий таркиби ўрганилади. Бу масалани, аксинча бажариш ҳам мумкин. Биринчи шаҳарлар ўрганилиб, сўнгра шаҳарларнинг қайси мамлакатга жойлашган бўлса, шу мамлакатга иқтисодий географик таъриф берилиши мумкин.

Шаҳарларни иқтисодий географик ўрганишда, аввало уларнинг тарихи, келиб чиқишини таҳлил қилишдан бошланади. Шаҳарларни ўрганишда уларнинг вужудга келиши, айнан шаҳар шу жойда қад кўтаргани, бунга нималар сабаб бўлгани кўриб чиқилади. Сўнгра шаҳар тарихий даврларга бўлиниб, ҳар бир тарихий даврда шаҳарнинг иқтисодий ривожланиши кўрсатилади. Шаҳар тарихий даврларга бўлинади, масалан, қадимги давр, советлар даври, мустакиллик даври, сўнгра ҳар бир даврда қандай иқтисодий ислохотлар олиб борилганлиги, шаҳарларнинг ривожланиш натижалари ёзилди.

Шаҳарлар географиясини ўрганишда шаҳарларнинг иқтисодий географик ҳолатига баҳо бериб, шаҳарларнинг вужудга келишига таъбний шароит, сув манбаларининг борлиги, тупроқнинг унумдорлиги, ҳунармандчилик ва савдонинг ривожланганлиги таъсири кўрсатилади. Шаҳарларни ўрганишнинг кейинги босқичида шаҳарлар классификацияси ўрганилади. Маълумки,

шаҳарлар аҳоли сонига қараб классификация қилинади. Илмий даражада шаҳарлар қуйидагича классификация қилинади: йirik шаҳарлар, катта шаҳарлар, ўрта шаҳарлар ва кичик шаҳарлар. Шаҳарларни ўрганишнинг махус тадқиқотларида шаҳарлар классификацияси кенгрок, бажарилиши мумкин, масалан: ик йirik шаҳарлар, йirik шаҳарлар, катта шаҳарлар, ўрта шаҳарлар, ярим ўрта шаҳарлар, кичик шаҳарлар, майда шаҳарлар ва шаҳарлар. Шаҳарларни ўрганишда албатта рақамли тадқиқотлардан фойдаланиш шартдир. Бу статистик маълумотлар асосдан жадваллар, график, диаграммалар тузиш, уларни таҳлил қилиш ва ҳулосалар келтириш мақсадга мувофиқдир. Бундан ташқари шаҳарларни ўрганишда ҳар хил хариталар тузиш, улардан фойдаланиш, ҳар хил расмлардан фойдаланиш ҳам лозим бўлади.

Шаҳарларни иқтисодий географик ўрганишда улар давлатдан функцияларини ўрганиш муҳимдир. Чунки шаҳарлар ҳар хил функцияларни бажаради. Базилари давлатларнинг иқтисодий етисиб марказини, базилари вилоят ёки туман маркази ҳисобланади, базилари саноат ёки транспорт функциясини, йилиларни рекреация ва даволашни марказини ва бошқа функцияларни бажаради. Шунинг учун, шаҳарларни ўрганишда қаторини бажаришдан функциясига қараб типларга ажратиб қилинади.

Шаҳарларни ўрганишда, шаҳарда жойлашган ишлаб-чиқариш шохларини чуқур таҳлил қилиш талаб этилади. Саноат туғунлари ва ҳисобловчи қилди таҳлил этилган, қандай маҳсулотлар ишлаб чиқарилади, қон анисен нимадан, қон ашё қасрдан олинади, қанча ишчилар ишланади, уларнинг маоши, саноат қорхоналарининг қорхона, уларнинг бошқа давлатлар билан алоқаси, қорхоналарнинг импорт ва экспорт микдори ва ҳақозалар қилинади. Шаҳарларда қурилган кўшма қорхоналар туғунисида қон таърифни туҳтаидади. Ҳатто кичик шаҳарларда ҳам кўшма қорхоналар қурилиши лозимлиги, бу жойлардаги меҳнат қорхоналарини иш билан таъминлаш, маҳаллий қон ашёлардан

фойдаланиш, муҳимлиги тўғрисидаги тадқиқот ишлари олиб
борилиши мақсадга мувофиқдир. Шаҳарларни ўрганишда, фақат
катта шаҳарларга эътибор бермасдан, кичик шаҳарларни ҳам улар
билан бир каторда ривожлантириш лозим, бунинг учун ҳорамини
сармоялар асосида бўлса ҳам кўшма кичик корхоналар қурилиши
лозимлиги тавсия этилиши керак.

Шаҳарларни ўрганишда, уларнинг урбанизация даражасига
эътибор берилади. Шаҳарларни урбанизация даражаси деганда,
фақатгина шаҳар аҳолисининг сонининг кўпайиши эмас, балки
шаҳарчасига яшашнинг ривожланишига эътиборни қаратиш лозим.
Шаҳар аҳолисининг тадрижий ўсиши, аҳолига хизмат кўрсатиш
соҳаларининг ривожланиши тадқиқ этилади.

Шаҳарларни ўрганишда, фақатгина адабиётлар, хариталар,
статистик маълумотлардан фойдаланиш қифов қилмайди,
ўрганилаётган шаҳар ва шаҳарлар алоҳида кўз билан кўришни
керак.

Шаҳарларни ўрганишда, шаҳарлар худудий тизими
сифатида ўрганиш лозим. Ҳар қандай шаҳар ўзи алоҳида атроф
ривожланмайди. Шунинг учун шаҳарларни ўрганишда, унинг
атрофдаги қишлоқларини ҳам тадқиқ қилиш муҳимдир. Чунки
шаҳар билан унинг атрофида жойлашган қишлоқлар орасида
иқтисодий алоқалар кучли бўлади. Шаҳарларга қишлоқлар қишлоқ
хўжалик маҳсулотларини етказиб беради, шаҳарлар қишлоқ
одамларига хизмат кўрсатиш соҳалари билан хизмат
қилади. Шунингдек шаҳар ва унинг атрофидати қишлоқлар
ўртасида маатниқли миграция кучли ривожланган бўлади.

Хуллас, шаҳарларни ўрганишда, айнан биз билган режа
асосида ўрганиш шарт эмас, маҳаллий шароитларни ҳисобга олиб
шаҳарларни ўрганса мақсадга мувофиқдир.

Маълумки, аҳоли пунктлари аҳоли яшайдиган жойдир. Шу
билан бирга аҳоли пунктлари ишлаб чиқариш ва истеъмол
марказлари ҳисобланади. Аҳоли пунктлари икки – шаҳарлар ва
қишлоқлар типига бўлинади. Кискача қилиб айтганда, аҳоли
пунктларида яшайдиган аҳолининг асосий қисми, яъни 75% дин

аҳоли қишлоқ хўжалигидан бошқа соҳаларда банд бўлса, шаҳар
типи аҳоли. Профессор А.С. Солиев қандай аҳоли жойлари
шаҳарлар каторига қўйилади, деган саволга қуйидагича жавоб
берган. Аҳолининг нисбатан кўпчилиги қисми қишлоқ хўжалик
иқтисодиети билан банд бўлган ва қабул қилинган минимал
аҳоли сонига эга бўлган аҳоли манзилгоҳларини шаҳар деб, атайди.

Бундан Е.Ю. Сетиди шаҳарларга шундай таъриф берган:
шаҳар бу маълум аҳоли сонига эга бўлган, саноат, таъкилий-
хўжалик, қишлоқ, маданият, транспорт ва бошқа функцияларни
қамраб оловчи, аҳолисининг асосий қисми қишлоқ хўжалигида банд
бўлган аҳоли пунктларидир (Сетиди, 2013). Иқтисодчи географ
шаҳарнинг таъкидлашича, шаҳарлар худудий бирликдир,
аҳолининг иқтисодий-иқтисодий катгориюдир. Бундан ташқари
шаҳарлар маълум худуднинг иқтисодий-иқтисодий фаолиятини акс
этарефан ва улар ҳар бир давлат, худуднинг маркази, таъки
иқтисодий маълумот жойда ва вақтда пайдо бўлади ҳамда ҳаёти
аҳолининг бир неча функцияларини бақаради. Шаҳарлар табиий
шароитлар, урушлар ёки бошқа ҳодисалар туфайли йўқ бўлиб кетиши
мумкин, бироқ шаҳарлар яна ўз ўрнида қад кўтариши ҳам мумкин.

Аҳолининг турли мамлакатларида аҳоли пунктларини шаҳар
типидаги пунктлар каторига қўйиш учун турлича меъёрлар ишлаб
чиқариш. Масалан, илмий адабиётларда ёзилишича, Японияда
шаҳар бўлиш учун аҳоли пунктда қамда 30 минг киши,
Кореяда 12 минг, Ўзбекистонда 7 минг киши бўлиши лозим. Дунда
иқтисодий жва, аҳоли пунктларининг аҳоли сони 250 киши бўлса ҳам
шаҳарлар каторига қўйилади. Дунёнинг турли мамлакатларида
шаҳар аҳоли пунктга айланиши учун турли хил меъёрлар ишлаб
чиқариш. Бунда аҳоли сони, аҳоли ва қурилишларнинг таъкид
иқтисодий минимал, маълумий функциялари ва бошқа
иқтисодий маълумот олинди. Аҳоли пунктларини шаҳарлар каторига
қўйиш меъёрлари БМТ томонидан таъкидланган, аммо ҳар бир
давлатлар унинг меъёрларини ишлаб чиққан.

Шаҳрлар географияси билан хорижлик олимлардан Д. Стамп, К.Корпентер, Ж. Божё-Торнье, Ж. Шабо ва бошқалар шугулланган. Рус географ олими Н.Баранский шаҳрларни иқтисодий географик ўрганишнинг режасини қўйидагича тузган:

Кириш.

1. Шаҳарнинг географик ўрни, табиий шароити ва ресурслари
2. Тарихий-географик ривожланиши
3. Шаҳарларнинг хозирги ҳолатига тасниф
4. Шаҳарнинг микрогеографияси

5. Шаҳрлар атроф ҳўжалити

Хулоса (Баранский, 1968).

Ўзбек олими А.С. Солиев шаҳарларни иқтисодий географик жиҳатдан ўрганишда қуйидаги режани тавсия қилган.

Кириш.

1. Шаҳарларнинг иқтисодий географик ҳолати
2. Шаҳарларнинг вужудга келиши ва ривожланишига таъсир этувчи табиий ҳамда иқтимоий-иқтисодий шарт-шароитлар
3. Шаҳарларнинг шаклланиш ва ривожланиш босқичлари
4. Шаҳарларнинг хозирги аҳволи: шаҳар аҳолиси, демографик ҳуусеиятлари, функциялар типлари, уларнинг классификацияси, шаҳрлар саноати, иқтимоий шароити, транспорт ва ҳаказо.
5. Шаҳарларнинг ҳудудий типлари, шаҳрлар атломерацияси ва уларнинг ўзига хос ҳуусеиятлари
6. Шаҳарларнинг иқтимоий-иқтисодий ривожланишидаги асосий муаммолар
7. Шаҳрлар ривожланишнинг баъорати, устувор

ўрганишлари

Хулоса (Солиев, 2010)

Юкорида келтирилган режа маълум бир ҳудуд шаҳрларини ўрганишга мўлжалланган. Агар бигта шаҳарга иқтисодий-географик баҳо бериш лозим бўлганда, шаҳарнинг микрогеографияси ва атрофига ҳам кўпроқ эътибор берилиши мақсадга мувофиқ бўлади, шунингдек шаҳарнинг хозирги ҳолатига

баҳо берилади.

Шаҳрларни иқтисодий географик жиҳатдан ўрганишда, аввало шу шаҳар жойлашган мамлакатга умумий таъриф берилади. Сўнгра шаҳрларни ўрганишга ўтилади, яъни шаҳрлар мамлакатнинг ички тузилиши, ҳудудий таркиби ўрганилади. Бу масалани, ақсичча бажариш ҳам мумкин. Биринчи шаҳрлар ўрганилиб, сўнгра шаҳрларнинг қайси мамлакатда жойлашган бўлса, шу мамлакатга иқтисодий географик таъриф берилиши мумкин.

Шаҳрларни иқтисодий географик ўрганиш, аввало уларнинг тарихи, келиб чиқишини таҳлил қилишдан бошланади. Шаҳрларни ўрганишда уларнинг вужудга келиши, айнан шаҳар шу жойда қад кўтаргани, бунга нимадар сабаб бўлгани кўриб чиқилади. Сўнгра шаҳар тарихий даврларга бўлиниб, ҳар бир тарихий даврда шаҳарнинг иқтисодий ривожланиши кўрсатилади. Шаҳар тарихий даврларга бўлинади, масалан, қадимги давр, советлар даври, мустикаллик даври, сўнгра ҳар бир даврда қандай иқтисодий ислохотлар олиб борилаглиги, шаҳрларнинг ривожланиш натижалари ёзилади.

Шаҳрлар географиясини ўрганишда шаҳрларнинг иқтисодий географик ҳолатига баҳо бериб, улар вужудга келишнинг табиий шароити, суъ манбаларининг борлиги, тулпроғининг унумдорлиги, қулармандчилик ва савдонинг ривожланганлиги таъсири кўрсатилади. Шаҳрларни ўрганишнинг кейинги босқичида шаҳрлар классификацияси ўрганилади. Маълумки, шаҳрлар аҳоли сонига қараб классификация қилинади. Илмий адабиётларда шаҳрлар қўйидагича классификация қилинади: йирик шаҳрлар, қатта шаҳрлар, ўрта шаҳрлар ва қичик шаҳрлар. Шаҳрларни ўрганишнинг махус тақикотларида шаҳрлар классификацияси кенгрок бажарилиши мумкин, масалан: энг йирик шаҳрлар, йирик шаҳрлар, қатта шаҳрлар, ўрта шаҳрлар, ярим ўрта шаҳрлар, қичик шаҳрлар, майда шаҳрлар ва ҳоказолар. Шаҳрларни ўрганишда албатта рақамли маълумотлардан фойдаланиш шартдир.

Бу статистик маълумотлар асосида жадваллар, график, диаграммалар тузиш, уларни таҳлил қилиш ва ҳудудлар келтириш максалда мувофиқлир. Бундан ташқари, шаҳарларни ўрганишда ҳар хил карталар тузиш, улардан фойдаланиш, ҳар хил расмлардан фойдаланиш ҳам лозим бўлади.

Шаҳарларни иқтисодий географик ўрганишда улар бажарадиган функцияларини тадқиқ қилиш муҳимдир. Чунки шаҳарлар ҳар хил вазифаларни бажаради. Баъзилари давлатларнинг маъмурий-сиёсий марказини, баъзилари вилоят ёки туман маркази вазифасини, баъзилари саноат ёки транспорт функциясини, баъзилари рекреация ва даволаниш марказини ва бошқа вазифаларни бажаради. Шунинг учун шаҳарларни ўрганишда уларнинг бажарадиган функциясини қараб тишларга ажратиб ўрганилади.

Шаҳарларни ўрганишда, шаҳарда жойлашган ишлаб-чиқариш соҳаларини чуқур тадқиқ қилиш талаб этилади. Саноат тугунлари ва мажмуалари қандай ташқил этилган, қандай маҳсулотлар ишлаб чиқарилади, ҳом-ашёси нимадан, ҳом-ашё каярдан олинади, қанча ишчилар ишлашади, уларнинг маоши, саноат қорхоналарининг даромади, уларнинг бошқа давлатлар билан алоқаси, қорхоналарнинг импорт ва экспорт салоҳияти ва ҳоказолар ўрганилади. Шаҳарларда қурилган кўшма қорхоналар тўғрисида ҳам батафсил тўхтаб ўтилади. Ҳатто кичик шаҳарларда ҳам кўшма қорхоналар қурилиши лозимлиги, бу жойлардаги меҳнат ресурсларини иш билан таъминлаш, маҳаллий ҳом-ашёлардан фойдаланиш, муҳимлиги тўғрисидаги тадқиқот ишлари олиб борилиши максалда мувофиқлир. Шаҳарларни ўрганишда, фақат катта шаҳарларга эътибор бермасдан, кичик шаҳарларни ҳам улар билан бир каторда ривожлантириш лозим, бунинг учун хорижий ермовилар асосидан бўлса ҳам кўшма кичик қорхоналар қурилиши лозимлиги тавсия этилиши керак.

Шаҳарларни ўрганишда, уларнинг урбанизация даражасига эътибор берилади. Шаҳарларнинг урбанизация даражаси деганда, фискалнинг шаҳар аҳолиси сонининг кўпайиши эмас, балки

шаҳарчасига яшашнинг ривожига эътиборни қаратиш лозим. Шаҳар аҳолисининг тадрижий ўсиши, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларнинг ривожланиши тадқиқ этилади.

Шаҳарларни ўрганишда, фақатгина адабиётлар, карталар, статистик маълумотлардан фойдаланиш қифоя қилмайди. Ўрганилиётган шаҳар ва шаҳарлар алоғатта кўз билан кўрилиши керак. Шаҳарларни ўрганишда, шаҳарлар ҳудудий тизим сифатида ўрганилиши лозим. Ҳар қандай шаҳар атрофдагиларсиз, ўзи алоҳида ривожланмайди. Шунинг учун шаҳарларни ўрганишда, унинг атрофдаги қишлоқларни ҳам тадқиқ қилиш муҳимдир. Чунки шаҳар билан унинг атрофда жойлашган қишлоқлар орасида иқтисодий алоқалар қучли бўлади. Шаҳарларга қишлоқлар қишлоқ қишлоқ маҳсулотларини етказиб бера, шаҳарлар қишлоқ аҳолисига хизмат кўрсатиш соҳалари билан хизмат қиладди. Шунингдек шаҳар ва унинг атрофдаги қишлоқлар ўртасида мигрантнинг миграция қучли ривожланган бўлади.

Ҳудудас, шаҳарларни айнан биз билган режа асосида ўрганиш шарт эмас, маҳаллий шароитларни ҳисобга олиб уларни ўрганиш максалда мувофиқлир.

Назорат саволлари:

1. Шаҳарлар географияси фани қайси фаннинг асосий тармоғи?
2. Шаҳарларни географиясини қайси иқтисодеги олимлар ўрганади?
3. Шаҳарлар географияси фанини ривожланишда ҳисса қўшган олимлар қимлар?
4. Шаҳарлар географияси фанининг объекти ва предмети нима?
5. Шаҳарлар географияси қайси фанлар билан узвий алоқада?
6. Шаҳарлар географияси фанининг тадқиқот усуллари қайсилар?
7. Шаҳар деб нимага айтилади?
8. Профессор А.С.Солсвнинг шаҳарларга берган таърифини келтиринг?

9. Рус олими Г.М.Дашшо шахарлар тўғрисидаги фикрини келтиринг?
10. Рус олими Е.Ю.Сетига шахарларга қандай таъриф берган?
11. Қишлоқ аҳоли пунктлари шахар аҳоли пунктларига айланиши учун қандай меъёрлар ҳисоба олинади?
12. Рус олими Н.Н.Баранский шахарларни иқтисодий географик ўрганишда қандай режа тузган?
13. Профессор А.С.Солженнитинг шахарларни иқтисодий географик ўрганишда қандай режа тузган?
14. Шахарларни иқтисодий географик ўрганишда асосий эътиборни нимага қаратилади?

2. Шахарларнинг вужудга келиши тарихи

1. Қадимий шахарлар пайдо бўлишига таъсир этган омиллар.
2. Ўрта аср шахарлари.
3. Янги шахарлар.
4. Осиё, Европа, Америка қитъаларида шахарларни вужудга келишидаги асосий хусусиятлар.

Шахарлар тарихи жамият тарихи билан ҳамбарчас ботлиқ, аммо шахарлар тарихи албатта жамият тарихидан ёшироқдир. Қадимда аҳоли килерда яшаш шароити қулай бўлса, ўша жойга жойлашиб, жомоа-жамоа бўлиб яшаб келишган. Одамлар қадимда мева-чевадлар билан ва хайвонларни ов қилиб уларнинг гўштини еб қун кечиргандилар. Аста-секин одамлар деҳқончилик билан шуғулланган, бивоз ёнвойи хайвонларни уй хайвонига айлантирган, яъни чорвачилик билан банд бўлган. Аҳолининг бир қисми овчилик ва деҳқончилик билан шуғулланган, бошқа гуруҳ одамлар овчилик ва деҳқончилик учун меҳнат қурооллари ясаш билан машғул бўлган. Қадимда одамлар меҳнат қурооллари сифатида тошлар ва дарахт шохларини ўтқир учли қилиб ясаган. Аста-секин вақт ўтиши билан меҳнат қуроолларини ҳар хил металллардан ясаганлар. Шундай қилиб, аҳоли яшайдиган жойларда секин-аста хунарамандлик пайдо бўла бошлайди. Одамлар ўртасида маҳсулот айирбошлаш юзата келади. Масалан, деҳқонлар ва хунарамандлар ўртасида маҳсулот айирбошлашда келишмовчиликлар бўлган. Кейинчалик келишмовчиликларнинг олдини олиш мақсадида темир, қумуш, олтин тангалар пайдо бўлган. Демак, пул муомаласи бошланган ва савдо ривожланган. Хунарамандчилик ва савдо бўладиган аҳоли пунктлари аста-секин шахарларга айлانган. Лекин қадимда бундай жойлар шахар деб аталмаган. Шундай қилиб, қадимда шахарларнинг пайдо бўлишида географик меҳнат тақсимооти, яъни деҳқончиликдан хунарамандчиликнинг ажраллиб чиқиши ва савдонинг пайдо бўлиши муҳим аҳамият касб этган.

Маълумки, дастлабки иқтимоий меҳнат тақсимооти деҳқончиликдан чорвачиликнинг ажраллиб чиқишидир. Сўғорма

шаҳарлар барпо этилган, бу шаҳарлар Ўрук, Ўр, Нинпур, Лагаш деб ном олган.

Энг қадимий дунё шаҳарлари Иордан дарёси қирғоғида – Иерихон, Сурияда Дамашк, Ливанда Библ, Байрут ва Сидан, Эронда Сузи, Мисрда Фейном, Болгарияда Пловдив, Туркияда Газантеп, Исроилда Иерусалим ва бошқалар ҳисобланади.

Қадимги Юнон ва Мисрда табиий шароитнинг ва яшаш тарзининг қулайлиги сабабли, бу ҳудудларда кўплаб шаҳарлар пайдо бўлишига олиб келган. Шаҳарларнинг вужудга келиши аҳоли ҳаёт тарзи, шаҳар ва мамлакатларнинг иқтисодий ва ижтимоий тараққиётига ижобий таъсир кўрсатган. Бу даврларда қирғоққа яқин жойларда қурилиш ишлари олиб борилган. Кемасозлик ривожланган, денгиз йўллари орқали бошқа давлатларга саёҳатлар уюштирилган.

Ўрта аср шаҳарлари. V асрдан XVII асрнинг ўрталаригача пайдо бўлган. Европа мамлакатлари кулдорлик даврининг ва Рим империясининг емирилишидан кейин Европадаги мамлакатлар ва шаҳарлар X-XI асрларда яна қайта ривожлана бошлади. Бу шаҳарлар феодализм даври шаҳарлари, бу вақтда ижтимоий меҳнат тақсимоти ривожланди. Бу даврда урушлар ва турли кенг тарқалган касалликлар сабабли дунё аҳолиси суст ўсадди.

1000 йилда дунё аҳолиси сони 355 млн. киши бўлса, 1500 йилда 440 млн, 1650 йилда 550 млн. кишини ташкил этган. Бу вақтларда шаҳар аҳолиси улуши кам бўлган ва бор йўғи 3-5%ни ташкил этган, шаҳарларда 5-20 минг киши яшаган. Европанинг Берн, Москва, Вентрия, Лондон, Мадрид, Лиссабон ва бошқа шаҳарларда 200-500 мингдан 2 млн. кишигача аҳоли яшган (Лапто, 1997).

Янги шаҳарлар. XVII асрнинг ярмидан бошлаб, ҳозирга қадар вужудга келган шаҳарларнинг ҳаммаси янги шаҳарлар ҳисобланади. Жамиятимизнинг ривожланиши билан шаҳарларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши тезлашди. Мамлакатларнинг урбанизация даражаси ошиб боради. Дунё аҳолиси сони тиббий хизматларнинг яхшиланиши туфайли кўтайиб боради. Дунё

аҳолиси сони 1800 йилда 952 млнга, 1900 йилда эса 1656 млн.ни ташкил этган. Бу даврларда машинасозлик саноати ҳунармандлик ва мануфактура ишлаб чиқаришдан фарқ қилиб, шаҳарларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига база бўлиб хизмат қилади. Шаҳар аҳолиси улуши ҳам ошиб бориб, кўп мамлакатларда шаҳар аҳолиси 10-20% ни ташкил этса, Англияда 70%, АКШ, Германия, Францияда, бу кўрсаткич 40% бўлган. Бу даврда миллионер шаҳарлар кўпайди, жумладан Лондон, Париж, Нью-Йорк, Петербург, Москва, Вена, Чикаго ва бошқалар. Шунингдек шаҳарлар кенгайди, бой ва камбағал кварталлар пайдо бўлди, ариф-мухит ифросланиши кучайди, транспорт кўпайиши билан шаҳарларда тирбандлик вужудга келди. Шу билан бирга ишсизлик, инфляциялик, алкоголизм ва урбанизациянинг бошқа йўлдошлари пайдо бўлган (Пивоваров, 1976).

Мамлукчи, дунё аҳолиси табиий ўсиш ҳисобига кўпайиб бормоқда, ammo ҳудудий тақсимланиши нотекисдир. Одамлар келимдан яшаш шароити қулай бўлган жойларда: сув манбалари яқин сойлар, дарё ва унинг irmoқлари, қўллар, тупроғи унумдор бўлган ҳудудларда яшаб келишган. Дастлаб аҳоли Нил дарёси дельтасида, Хуанхэ-Янцзи, Хинд-Ганг, Тигр-Евфрат, Амударё ва Енисейрё vodiйлариди, кейинчалик саноат ривожланиши базасида – Европий Европада, сўнгра АКШнинг шарқий қисмида аҳоли зич жойлашган. Аҳоли зичлиги ва жойлашувиға факатгина аҳолининг торикан тарқиб топиши эмас, балки ижтимоий-иқтисодий омиллар ҳам таъсир кўрсатган.

Дунё аҳолиси китъалар бўйича нотекис тақсимланган бўлиб, аҳолининг асосий қисми, яъни 60% дан ортиғи Осиёда, 15% Африкада, 13% Америкада, 11% Европада ва коплан қисми Австралия ҳамда Океанияда яшайди. 2050 йилга келиб, БМТ нинг баъоритига кўра, дунё аҳолисининг ярмидан кўпи Осиёда, 25% Африкада, 8,2% Лотин Америкасида, 7,4% Европада, 4,7%

Шимолий Америка ва қолган қисми Австралия ҳамда Океанияда яшайди.¹

1-жадвал
Аҳолининг дунё қисмлари бўйича тақсимланиши (2011 й)

Дунё қисмлари	Аҳоли зичлиги кв.км.киши	Аҳолиси минг киши	Аҳолиси энг кўп бўлган мамлакат, минг киши	Аҳолиси энг кўп бўлган шаҳар, минг киши
Осиё	86,7	4140336	Хитой-341403	Токио-35676
Африка	32,7	994527	Нигерия-152217	Кохира-19439
Европа	70	738523	Россия-143300	Москва-14837
Шимолий Америка	22,9	528720	АҚШ-313485	Мехико-21163
Жанубий Америка	21,4	385742	Бразилия-190732	Сан-Паулу-19672
Австралия ҳамда Океания	4,2	36102	Австралия-22612	Сидней-4575

www.Википедия-интернет маълумотлари

Жадалвал тахлили шундан далolat берадики, бу жадалвалда келтирилган барча кўрсаткичлар бўйича Осиё биринчи ўринни эгаллайди. Бу ерда дунё аҳолисининг 4,1 миллиарддан ортик қисми жойлашган бўлиб, ўртача зичлик 86,7 кишини ташкил этади. Осиёнинг энг катта давлати Хитойда 1,3 миллиарддан ортик аҳоли истикомат қилади. Бу қитъанинг аҳолиси энг кўп шаҳри Токио бўлиб, бу шаҳарда 35,6 миллион киши яшайди.

Осиё қитъасида 50 дан ортик мамлакатлар жойлашган бўлиб, илк шаҳарлар пайдо бўлган ва цивилизация маркази ҳисобланган. Осиёда шаҳарларнинг пайдо бўлишига албатта ижтимоий меҳнат

¹ www.Википедия-интернет маълумотлари.

табиоти таъсир этган, яъни қитъада серуув катта ва кичик дарёларнинг борлиги, бу ерда қадимдан деҳқончиликнинг вужудга келиши ва ривожланишига сабабчи бўлган. Осиёда қадимдан деҳқончиликнинг шодикорлик тармоғи ва бошқа турлари тараққий этган. Деҳқончиликдан чорвачилик ва хунарандчиликнинг тарқалиши, савдонинг вужудга келиши ва ривожланишига олиб келган, аста-секин хунарандчилик ва савдо билан шугулланадиган янги пунктлари шаҳар деб аталадиган бўлган. Осиёда қадимий шаҳарлар жуда кўп бўлиб, улар Сурия, Ливан, Ироқ, Эрон, Хитой, Қанагон, Исроил, Кавказ, Туркия ва ўрта Осиё давлатларида жойлашган. Осиёнинг энг қадимий шаҳарлари Иерихон (Иордан дарёси соҳилининг ғарбий қисми), Дамашк (Сурия), Библ (Ливан), Бейрут (Ливан), Иерусалим (Исроил), Сузи (Эрон), Сидон (Ливан), Газонтеп (Туркия), Самарканд, Бухоро, Тошкент (Ўзбекистон) ва бошқалар қиради.

Осиё шаҳарлари мамлакатлар бўйича нотекис тақсимланган. Мисолан: Хитойда фақат миллионер шаҳарларнинг ўзи 116 тани қамраб олади, бу жихатдан мамлакат дунёда биринчи ўринни эгаллайди. Маълумки, Хитой давлати аҳолиси сонининг кўпчилиги билим ҳам дунёда биринчилардан ҳисобланади².

Миллионер шаҳарларнинг кўпчилиги билан иккинчи ўринни Қанагон давлати эгаллайди ва бу ерда 54 та шундай шаҳарлар мавжуд. Хиндистон дунёда аҳоли сонининг кўпчилиги билан иккинчи ҳисобланади. Миллионер шаҳарларнинг кўпчилиги билан учинчи ўринни Россия (15 та), тўртинчи ўринни Индонезия (14 та) ва бешинчи ўринда Япония туради (12 та). Бундай шаҳарлар Корёя Республикасида 10 та, Эронда 8 та, Туркияда 6 тани ташкил этади. Миллионер шаҳарлар Филиппин, Саудия Арабистони, Ироқ, Йемен, Сурия, Мянма, Ўзбекистон ва бошқа давлатларда ҳам бор. Дунё енисей картасига назар ташлаганда шунни кўриш мумкинки, Осиёнинг шарқий ва жанубий-шарқий қисмида

² www.Википедия-интернет маълумотлари

шаҳарлар жуда кўп жойлашган. Юкорида айтилганидек дунёлати миллионер шаҳарларнинг ҳам асосий қисми, яъни 116 таси Хитой давлатида жойлашган. Осиёлати шаҳарлар – Токио шаҳри (атрофи билан)-36,2 млн (2015 й.) билан эгалласа, иккинчи ўринни Хиндистондаги Мумбай шаҳри (атрофи билан)-22,6 млн киши, учинчи ўринда эса, Хиндистоннинг пойтахти Дехли шаҳри (атрофи билан)-20,9 млн киши билан аҳоли сони жихатидан биринчи ўринни эгаллайди. Кейинги ўринларда Калькутта, Шанхай ва Жакарта туради.

Осиё мамлакатлари Европа ва Шимолий Америка мамлакатлари урбанизация даражаси жиҳатидан ҳисобатан орқада қисиболанади. Масалан: Бельгия, Мальта, Сан-Марино, Исландияда урбанизация даражаси 94% дан юқори бўлса, бу кўрсаткич Японияда 93%, Исроилда 92% ни ташкил этади. Осиёда ҳам урбанизация даражаси 100% ли мамлакатлар мавжуд, булар: Сингапур, Макао ва бошқалар. Катар, Кувайтда эса, бу кўрсаткич 99,2% ва 98,3% га тенг. Осиё мамлакатлари орасида урбанизация даражаси пастлиги билан Камбоджа-20,5%, Шри-Ланка-18,3%, Непал-18,2%, Папуа-Янги Гвиней-13% билан ажратиб туради.

XXI аср бошларида дунё хулуларида халқаро миграция жараёни кучайди. Мутахассислар халқаро миграцияда иштирок этаётган аҳолини 6 гуруҳга ажратганлар:

1. Огилвий ва бошқа сабабларга кўра, доимий яшаш учун бошқа давлатларга кетилиши.

2. Мигрант-мехнаткашлар.

3. Нолегал-иммигрантлар.

4. Кочуктар.

5. Талабалар стажёр-таджикотчилар, илмий ходим ва ўқитувчилар.

Туриги максатда кўчиб юрувчилар-туристлар, дам олувчилар, танжуманларда катнашувчилар ва Х.К.Бўриева 2011 й).

Осиё мамлакатларида ҳам аҳоли миграцияси мусобат бўлган мамлакатлар мавжуд. Миграция салҳоси мусобат бўлган юкори

Экспортчилари билан Катар-22,39%, Сингапур-14,05%, Бахрейн-13,09%, БАА-12,36%, билан ажралиб туради. Мипрация салъдоси импорти бўлган мамлакатларга Иордания-13,24%, Сурия-19,79% ва Ўзбекистон кириди. Бу мамлакатларда аҳоли мипрацияси импортининг бундай юқорилиги, албатта бу мамлакатлардаги импортидан таъсирлидир.

Юксурда айтиганидек, дунё аҳолиси ва шаҳарларининг кўпчилиги тақсимланиши нотекисдир. Европада аҳоли яшаши учун ётқон жойлар кўпчилиги сабабли, бу ерларда аҳоли зич жойлашган. Европада ҳам шаҳарларнинг пайдо бўлишига ижтимоий географик фактор тақсироти таъсир этган, шу билан бирга, бу ерда жойлашган шаҳарларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, янги машинасозлик саноатининг тараккий этиши, шаҳарлар пайдо бўлишида база бўлиб хизмат қилган.

Европада дуңсәхәлисининг 11% и жыйлаппишта карамасдан, бу
фин рыноктагъан мамлакатларнинг асосий кismi — Буюк
Британия, Германия, Франция, Италия ва Россия жыйлашган.

Европада цивилизация даври темир асри билан ҳамбарчас бошланг бўлиб, одамлар томонидан темир металларидаан фойдаланилган даврдан бошланган. XV асрнинг темир металларидаан фойдаланиш ва уларни қайта ишлаш орқасидан Грекия ва Италия мамлакатлари дунёга машхур бўлган. Бу мамлакатлардан Осие ва Европа мамлакатлари ўртасида савдо қилинганлигини бўлган³.

Кейинчалик фан ва техниканинг ривожланиши билан ҳамда саноатда бошқа давлатларга саёхатларнинг кўпайиши, буюк географик кашфиётлар (XVII аср ўрталарида) таъсирида европаликлар томонидан дунёнинг турли қишлоқларида жойлашган соғинаклар уларнинг мустамлакасига айланган. Европаликлар бу соғинакларнинг ривожланишига ҳам ижобий ҳам салбий таъсир кўрсатган. Уларнинг ижобий жиҳати шундан иборатки, бу соғинакларда шахар саноат қорхоналари, тиббиёт муассасалари

ривожланган. Шу билан бирга европаликлар ўз мустамлакаси бўлган мамлакатлар табиий бойлигини олиб кетган, аҳолисини қўли кириб ишлатган.

Европада қадимий шаҳарлар Осиёдагига нисбатан анча кам учрайди. Рим империяси даврида Европада савдо, порт ва курорт вазифасини бажарувчи шаҳарлар пайдо бўлди. Шу даврда Вена, Париж, Лондон, Будапешт шаҳарлари вужудга келди. Римликлар томонидан шаҳарларда автомобил йўллари, пиёдалар учун йўллар, кўчаларни плиталар билан қоплашлари тахсинга сазовордир. Рим империясининг инкирози туфайли Европада шаҳарларнинг ривожига тўхтаб қолди. Факатгина XI асрларга келиб Европада хозирги шаҳарлар пайдо бўла бошлайди.

XII асрнинг охирида Европа шаҳарларида университетлар ташкил толдир. XII-XIV аср шаҳарлари ичида энг бой шаҳарлар Италия шаҳарлари хисобланган. XV-XIX асрларда Европада саноатнинг ривожланиши билан шаҳарлар тез суръатлар билан ўсиб борди. Бу вақтларда шаҳарлар экологияси бузилди, транспорт тирбандликлари вужудга келди. XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Европа шаҳарлари ҳар жихатдан яхши томонга ўзгариб, ривожланиб борган (Кузнецов, 2000).

Европа мамлакатлари орасида энг сараҳолиси Россия хисобланади, бу ерда 145 млн.дан ортиқ аҳоли истиқомат қилади. Европа китъасининг аҳолиси энг кўп шаҳри Москва бўлиб, бу шаҳарда 15 млн.га яқин аҳоли яшайди. Осиёга нисбатан Европада миллионер шаҳарлар сони анча кам бўлиб, Германияда 4 та, Украинада 3 та, Буюк Британия, Испания ва Италияда иккитадан миллионер шаҳарлар мавжуд. Россияда уларнинг сони 15 тага тенг. Европада аҳоли сонининг қамлигига сабаб, аввало аҳолининг туғилиши ва табиий ўсишининг низохда қолганидир. Масалан, Словения ва Германияда аҳолининг туғилиши даражаси бор йўғи 8,4 промиллени, Монакода эса 6,6 промиллени ташкил этади (2014). Бу ерда жойлашган аҳолининг асосий қисмида аҳолининг

табиий ўсиши манфий хисобланади, жумладан Германияда -3,1, Монако -3,0 промиллешга тенг.

Европада Осиёга нисбатан йирик шаҳарлар анча кам бўлиб, Европa-Урбанизациясида 13 млн, Парижда 10 млн, Лондонда 7,6 млн киши яшайди (2015). Шу билан бирга Рим, Мадрид, Лиссабон ва бошқа шаҳарларда аҳоли кўп яшайди. Европа мамлакатларининг кўпчилиги урбанизация даражаси жиҳатидан Европа нисбатан олдинги ўринларда туради. Масалан, Гибралтар ва Монакода урбанизация даражаси 100%, Бельгия, Мальта, Сан-Марино ва Испанияда 94% дан юқори, Нидерландия, Люксембургда 90% га яқин ва ҳ.к.

Европа мамлакатлари ва шаҳарлари аҳолиси табиий ўсиши амалдан тасв бўлиши билан, бу ердаги кўп мамлакатлар аҳолиси маълум ўсиш туфайли кўпайиб бормоқда.

Аҳоли миграцияси ҳар хил сабабларга кўра юзата келади. Уларнинг энг асосийлари қуйидагилар:

- иқтисодий сабаблар, аҳолининг ҳаёт даражасини яхшилаш мақсадида бошқа ривожланган мамлакатларга ёки қишлоқлардан шаҳарларга иш қилириб бориши;
- сиёсий сабаблар, урушлар, давлат тўғаришлари, революциянинг аҳоли бошқа жойга кўчишига мажбур бўлиши;
- экологик сабаблар, аҳоли ҳаётига ҳавф бўлиши;
- демографик сабаблар, масалан, оилавий шароит туфайли аҳолининг яшаш жойига хотинининг кўчиб келиши;
- диний сабаблар, масалан, Ҳиндистондан муслмонларнинг Непалга кўчиши;

• миллий сабаблар, давлатлар ўртасида четаралар ўтказишда ўз давлатига аҳолининг ўтиши ва ҳ.к.

Антик даврнинг охири ва ўрта асрларнинг бошларида рўй берган ҳамда адабиётларда “халқларнинг буюк кўчиш даври” деб номланган миграцион ҳаракатлар Европа ва Осиё халқларининг этник таркибига катта таъсир кўрсатди. Марказий ва Шимолий Европада герман халқларининг жойлашуви, уларнинг Британия

оролларига кириб бориши, шу даврга тўғри келади. Шу даврда славян халқлари Шарқий Европа ҳамда Болкон ярим ороллариини эгаллади (Асанов, 1978).

Европа мамлакатларининг аксариятида аҳоли миграцияси салбийдоси мусбат ҳисобланади, чунки бу мамлакатларга келувчилар кетувчиларга нисбатан кўпдир.

Аҳоли миграцияси жадвали таҳлили шуни кўрсатадики, аҳоли миграцияси энг юқори мусбат кўрсаткичлари билан Норвегия, Сан-Марино, Люксембург, Швеция, Испания, Лихтенштейн ва бошқа мамлакатлар ажралиб туради. Жадвалда келтирилган мамлакатларда яшаш тарзининг юқорилиги, ишлаб чиқаришнинг ривожланганлиги сабабли, бу мамлакатларда аҳоли миграцияси мусбат ҳисобланади. Шунингдек, иқтисодиётнинг юқори даражада ривожланганлиги туфайли, бу мамлакатларда ишчи кучи етишмайди. Шунинг учун бошқа ривожланаётган мамлакатлардан меҳнатга яроқли кишилар келиб жойлашади.

Европа мамлакатлари ичида аҳоли миграцияси манфий бўлган мамлакатлар ҳам бор. Буларга – Албания, Гренландия, Латвия, Литва, Молдова, Украина ва Эстония қиради.

XV-XVI асрлардаги бўлган географик кашфиётлар, яъни янги дунё – Американинг очилиши, Европа мамлакатларидан инглизлар, французлар, испанлар, португаллар ва бошқаларнинг Америкага кўчиб ўтиши, кейинчалик Австралиянинг кашф этилиши, бу ерда ҳам европаликларнинг кўчиб ўтиши ва эгаллашгани айтиш мумкин.

Америкада ҳам аҳоли яшашни қулай бўлган жойларда асосан энг жойлашган. Шимолий Американинг асосан АКШнинг шарқий, жануби-шарқий қисмларида аҳоли энг жойлашган. Шу билан бирга АКШнинг йirik шаҳарлари Нью-Йорк, Вашингтон, Бостон, Чикаго, Питсбург ва бошқалар ҳам шу ҳудудда жойлашган. АКШда халқ ҳужжатининг ҳамма тармоқлари тараккий топганлиги туфайли, бу ердаги шаҳарлар тез ривожланган. АКШда 2017 йил маълумотига кўра урбанизация даражасининг юқорилиги, яъни 81,6% ни ташкил этиши, бу ерда йirik шаҳарлар

жойлашганлигини кўрсатади. Канадада ҳам урбанизация даражаси 81,6% га тенг бўлиб, бу мамлакатда ҳам йirik шаҳарлар кўпдир. Бу ердаги Америка китъасининг баъзи мамлакатларида АКШ ва Канадага нисбатан юқори бўлиб, Аргентина мамлакатидида урбанизация даражаси 91,6%, Чилида 89,4%, Венесуэлада 88,9%, Бразилияда 85,4% ни ташкил этади. Америкада урбанизация даражасининг бундай юқорилигига сабаб, албатта ишлаб чиқаришнинг ривожланганлиги ва табиий шароити билан боғлиқдир.

2015 йил маълумотига кўра, Американинг энг йirik шаҳарларидан Мехико 20,6 млн. киши, Нью-Йорк 19,7, Сан-Паулу 18, Буэнос-Айрес 14,6, Лос-Анжелес 12,9, Рио-де-Жанейро 12,4, Чикаго 9,4, Лима 9,4, Санта-фе-де-Боготада 8,9 млн. киши яшайди.

Шунингдек, Америкада миллионер шаҳарлар сони ҳам кўп ҳисобланади. Масалан: Бразилияда 17 та, Мексикада 10 та, АКШда 9 та, Колумбия ва Венесуэлада 4 талдан, Аргентинада 3 та, Канадада 2 та, Эквадорда 2 та, Боливияда 2 та, Гондурас, Парагвай, Уругвай, Чили, Гаити, Куба, Перуда биттадан миллионер шаҳарлар мавжуд.

Америкада XX-XXI асрда халқаро миграция жарайони янада кўрениб, АКШ, Канадада миграция салбийдоси мусбат бўлиб, бу ердаги АКШда 3,86% га, Канадада 5,66% га тенг. Аргентина, Бразилия, Венесуэлада эса миграция салбийдоси 0% ни ташкил этади. Бразилияда бу китъанинг Гаити, Гайана, Куба, Мексика, Никарагуа, Перу, Сальвадор ва Ямайка давлатларида миграция салбийдоси манфий ҳисобланади. АКШ ва Канада давлатларида иммигрантлар нафакат Америкадан, балки дунёнинг бошқа мамлакатларидан ҳам келишади. Асосан ривожланаётган мамлакатлардан бу мамлакатларга ишлаш учун келишади.

1. Канадада хунамандчилик қандай пайдо бўлган?

2. Канаданин шаҳарлар пайдо бўлишига қайси омиллар таъсир этган?

3. Канадада шаҳарларда қандай таъкилотлар жойлашган бўлган?

4. Шаҳарларнинг пайдо бўлиши қайси даврдан бошланган?

5. Шаҳарлар қайси даврдан ривожланишни бошлаган?
6. Шаҳарлар ривожланишининг тарихий босқичларини айтиб берини?
7. Қадимий шаҳарларга қайси шаҳарлар киритилади?
8. Ўрта аср шаҳарларининг пайдо бўлишига қайси омиллар таъсир этган?
9. Янги шаҳарлар қандай пайдо бўлади?

3. Шаҳар ҳосил қилувчи асосий омиллар

Режа:

1. Тарихийлик.
2. Ҳозирлик.
3. Шаҳарларнинг атрофдаги ҳудудлари билан узвий алоқаси.
4. Ҳозирлик.
5. Шаҳарнинг макро, мезо ва микро ўрнининг ўзаро боғлиқлиги.
6. Макро ва мезо ўрнининг асосий аҳамияти.
7. Микро ҳолатнинг режалаштирилган ва муҳандислик омиллари билан узвий алоқаси.

Шаҳарлар географиясида шаҳарларнинг иқтисодий географик аҳамияти тушулгачи мавжуд. Бу фаннинг назарий фундаментал таъқиқлари ҳисобланади. Шаҳарлар ривожланишини ўрганишда, унинг таъқило қилиш ва келажакдаги тараққиётини белгилашда, унинг иқтисодий географик ҳолатини баҳолашда катта аҳамиятга эга. Бу таъқиқларнинг қўйидаги хусусиятлари аниқланган. Тарихийлик, ҳозирлик, шаҳарларнинг атрофдаги ҳудудлар билан узвий алоқаси, макро ва мезо ҳолатнинг асосий аҳамияти, микро ҳолатнинг режалаштирилган ва муҳандислик омиллари билан узвий алоқаси ва бошқалар (Перрик, 1991)

1. Тарихийлик. Иқтисодий географик ҳолат вақт ўтиши билан ўзгариб боради. Фақатгина маълум вақтда ҳар хил иқтисодий, иқлимий ва табиий омиллар таъсирида шаҳарлар ривожланишига фарқлиқ тутилади. Масалан, Самарқанд шаҳрининг иқтисодий географик ҳолати вақт ўтиши билан ўзгариб борган. Шаҳар асосан қадимий омиллар таъсирида ўзгарган. Самарқанд I-II асрларда қадимий подшоҳини таркибидати даврда унинг иқтисодиётида савдо ва қотоз ишлаб чиқариш ривожланган. Хитой, Ўрта Осиё шаҳарлари, Кавказ, Қора денгиз бўйи давлатлари билан савдо қилиб тонган. VII-X асрларда Самарқанд шаҳри яна сиёсий вақтлар таъсирида ўзгарган, чунки бу даврларда шаҳарни араблар қўриб олган. Шунингдек, фақатгина шаҳар сиёсий омиллар

таъсирида эмас, балки иқтисодий омиллар таъсирида ҳам ўзгариб
итакчилиқ, савдо ва хўнарманчилиқ ривожланган.

Деҳқончилиқ қиладиган ер майдонлари кенгайган. Самарқанд
воҳаси ҳудудида 12 та шаҳар пайдо бўлган. Демак, ҳар бир
шаҳарнинг сиёсий, иқтисодий ва табиий омиллар таъсирида
географик ҳолати ўзгариб борган.

2. Ягонадрилиқ. Шаҳарларнинг иқтисодий географик ҳолати
унинг асосий харақтеристикаси ҳисобланади. Масалан, иккита
шаҳарда аҳоли сони, саноатнинг ривожланиши, табиий шароити ва
биноларнинг қурилиши бир хил бўлиши мумкин, лекин уларнинг
иқтисодий географик ҳолати уларнинг ягонадрилиқ томонини ажратиб
туради. Мисол тариқасида Самарқанд ва Бухоро шаҳарларини
қелтиришимиз мумкин. Самарқанд ва Бухорода аҳоли сони,
саноатнинг ривожланиши, тарихий ёдгорлиқлари бир хил бўлиши
мумкин, лекин уларнинг иқтисодий географик ҳолати бир хил бўли
олмайди.

3. Шаҳарларнинг атрофдаги ҳудудлари билан узвий алоқаси.
Ҳар бир шаҳар атрофидаги ҳудудлардан ўсиб чиқади ва иқтисодий
географик ҳолатини ташкил этади. Аста-секин географик ўрнини ва
ҳолатини мустаҳкамлаб бораверади. Бунга асосан йirik
шаҳарларнинг марказий функциялари таъсир кўрсатади. Масалан,
Самарқанд шаҳри қадимда аҳоли яшashi учун қулай бўлган
Зарафшон дарёси гидрографик тўрида пайдо бўлган. Шаҳар
ривожланиши билан, унинг географик иқтисодий ҳолати
мустаҳкамланиб, марказий шаҳарнинг баърададиган вазифалари
кенгайиб борган. Шаҳар функциясининг кенгайиши ва
ривожланиши, албатта шаҳарнинг атрофдаги ҳудудлар билан узвий
алоқаси янада мустаҳкамланиб, ривожланиб борган.

4. Янгилиқ. Бу ерда шаҳар иқтисодий географик ҳолатининг
ҳамма компонентлари ҳисобга олинади, шу билан шаҳарнинг
ҳамма хусусиятлари ўрганилиб, бошқа шаҳарлар билан узвий
боғлиқлиги ва бошқа шаҳарлар тизимида тутган ўрни кўрсатилади.
Ҳар бир шаҳар битта ўзи ривожланмайди. Шаҳар унинг атрофида

жойлашган бошқа шаҳарлар қисмлари билан бевосита иқтисодий
алоқада бўлиб, биргаликда ривожланиб боради. Шаҳар ҳар
қандайдан ривожланиб бориши учун, шаҳарнинг ҳамма
компонентлари, яъни табиий шароити, табиий ва иқтисодий
географик ўрни, сув манбалари, аҳолиси, ишлаб чиқариш соҳалари
ва бошқалар ҳисобга олиниб, шаҳарнинг ҳамма хусусиятлари
ўрганилиб чиқилади. Шунингдек, буларнинг ҳаммасини ҳисобга
олиб, шаҳарнинг бошқа шаҳарлар билан узвий алоқаси ҳам
ўрганилиб, шаҳарнинг бошқа шаҳарлар тизимида тутган ўрни
кўрсатилади, яъни қайси шаҳарга нисбатан яхши ривожланган, ёки
деярра қайси шаҳардан ривожланиши паст ва ҳоказо.

1. Шаҳарларнинг макро, мезо ва микро ўрнининг ўзаро
боғлиқлиги. Шаҳар иқтисодий географик ҳолатининг бу
компонентлари ўзаро боғланади, лекин улар шаҳарнинг
ривожланишига турли даражада таъсир кўрсатади. Агар шаҳарнинг
макро ўрни қулай бўлса, унинг микро ўрнига ҳам ижобий таъсир
кўрсатади. Лекин иқтисодий географик ҳолатининг учала тури ҳам
қайси бўлиши кам учрайди. Масалан, Самарқанд шаҳрининг микро
ўрни қулайдир, чунки, шаҳар Зарафшон тоғ тизмасининг тоғолди
оёқларида жойлашган. Самарқанд шаҳрининг мезо ўрни ҳам қулай
ҳисобланади, чунки шаҳар Зарафшон дарёсининг гидрографик
оёқларида жойлашган. Лекин унинг макро ўрни бунчалик қулай эмас,
сабаби Самарқанд вилоятининг жануби-шарқий қисмида Зарафшон
ва тизмаларининг ва вилоятнинг шимолий қисмида Октоғ
тоғларининг жойлашганлиги бирмунча ноқулайлик туғдиради.
Бунининг турлилиқи, шаҳарларда макро, мезо ва микро
ўрнларининг ҳаммаси қулай бўлиши жуда кам учрайди.

2. Макро ва мезо ўрнининг асосий аҳамияти. Шаҳарларнинг
атроф географик ўрни қулай бўлса, яъни тоғ ён бағри, дарёнинг
оёқларида жойи ёки унинг қирғоғи, тепалиқлар бўлиши мумкин,
лекин айнан шу жойда вужудга келади, бунга албатта шаҳарнинг
атроф географик ҳолати сабабчи бўлади. Шаҳарнинг макро ва мезо
ўрни қулай бўлса, шаҳарларнинг ҳар томонлама ривожланиши

тезлашади, яъни шахарда аҳоли сони тез ўсади, саноат тармоқлари, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари ҳам ривожланиб бораверади. Шунингдек, шахар кишлоқ хўжалиги арселлари марказларида жойлашган бўлса, у янада тез ўсиб боради. Демак, шахарнинг туркираб ривожланишида, унинг макро ва мезогеографик ўрнининг аҳамияти катта ҳисобланади. А. С Солиев таъкидлаганидек, агар микрогеографик ҳолат ноқулай бўлса, шахар худди шу жойда вуждга келмаган бўлар эди, бундай шахар харобаларини Панжакент, Аҳси, Насаф, Поп, Қиёт ва бошқа жойларда кўриш мумкин. Баязи шахарлар масалан, Чуст, Денов, Ғиждувон, Нурота, Покент каби шахарлар жуда катта тарихга эга бўлишга қарамай улар ҳамон кичик шахар даражасида қолган. Эҳтимол бунинг сабаби уларнинг мезогеографик ҳолатининг ноқулайлиги бўлса ажаб эмас, аини вақтда катта тарихга эга бўлмаган Навоий ёки Чирчик эса аллақачон “юз минглик” чегарани бошиб ўтишган йирик шахарлардир. Албатта бунга уларнинг мезогеографик ҳолатининг қулайлиги катта таъсир қилган.

7. Микроҳолатнинг режалаштирилган ва муҳандислик омиллари билан узвий алоқаси. Бу ҳолат шахарнинг ривожланишига шароит яратди. Бу омилларга майдоннинг сифатлиги, саноат қорхоналарининг жойлашганлиги ва қурилиш базаларининг борлиги киради. Шахарлар ривожланишида иқтисодий географик ўриннинг ёки ҳолатнинг роли катта бўлиб, баязи шахарлар бир жойда, урушлардан кейин қайта-қайта қад кўтарган. Масалан, Тунис шаҳри римликлар вайрон қилгандан кейин, Вавилон-Селевкия-Ктесифон-Багдад шаҳри ҳам ўз жойида қайта кўтарилган. Собик иттифок ҳудудида Самарқанд, Ереван, Тбилиси, Севастопол ва бошқа шахарлар бир неча марта вайрон қилинган, яна ўз ўрнида қайта қад кўтарган. Самарқанд шаҳрининг энг ривожланган даври Амир Темур империяси даврига тўғри келади. Самарқанд шаҳрининг мезоўрни Зарафшон дарёсининг гидрографик тўрида жойлашганлиги бўлиб, қадимий Ипак йўли айнан шу ҳудуддан ўтган. Самарқанд қулай иқтисодий географик ҳолатга эгалиги

тафривин, бу шахарда турли даврларда бир канча тарихий ёдгорликлар қурилишга сабабчи бўлган. Шарк ва Ғарбдан келган савдочилар Самарқандда қолиб, савдо қилиб, кейин йўлини давом эттирган. Бундай қулай шароитларнинг мавжудлиги Самарқанд шаҳрининг тез ривожланишига ўз таъсирини кўрсатган.

Москва шаҳрининг ҳам макрогеографик ҳолати қулай бўлиб, у Инга-Ока дарёларининг гидрографик тўрида жойлашганлиги, унинг ирмоқлари юқори Волга билан боғланиб, бу йўл Новгород ва Иванов-тарбонинг бошқа шахарлари билан боғлаб турган. Москва дарёси ва унинг ирмоқлари атрофида УШ асрда шарк ва ғарб ирмоқлари орасида савдо ишлари бўлиб ўтган. Ўрта Осиё ва шимолий-қароқарлари шу йўллар билан Новгород ва бошқа савдо марказларида ўтиб борган. Москва шаҳрининг Рус текислигида жойлашганлиги, яъни микрогеографик ҳолатининг қулайлиги, шаҳарнинг тез ривожланишига олиб келган (Перлик, 1991).

Шахарларнинг иқтисодий географик ҳолати мураккаб, унинг икки транспорт географик, агрогеографик, демогеографик, микрогеографик каби йўналишлар мавжуд. Шубҳасиз, буларнинг иккисида энг муҳими транспорт географик ҳолатдир. Транспорт географик ҳолат қадимдан катта аҳамиятга эга бўлиб келган. Қилинган энг қадимги даврлардаёқ шахарларни барпо қилишда транспортнинг географик ҳолатига, яъни қарвон йўлларида транспортнинг географик ҳолатига, яъни қарвон йўлларида транспортнинг географик ҳолатига қаратган. Хозирги вақтда ҳам, транспорт географик ҳолат шахарларнинг ривожланишига, шаҳарларда инфратузилманинг тараккий этилишига, ишлаб чиқариш марказларининг жойлашганлишига, туризмнинг ривожланишига ва бошқа кўплаб тадбирлар амалга оширилишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам шахарларнинг иқтисодий географик ҳолатини ўрганиш, унга тўғри баҳо беришнинг аҳамияти ниҳоятда катта ҳисобланади (Солиев, 2010).

Назорат саволлари:

1. Шаҳарлар иқтисодий географик ҳолатнинг қандай хусусиятлари аниқланган?
2. Шаҳарлар иқтисодий географик ҳолатнинг тарихийлик хусусияти ҳақида гапиринг?
3. Шаҳарларнинг ягоналик хусусияти ҳақида фикрингизни айтинг?
4. Шаҳарларнинг атрофдати ҳудудлари билан ўзвий алоқаси ҳақида фикрингизни айтинг?
5. Шаҳарларнинг яхлитлик хусусияти ҳақидаги фикрингизни айтинг?
6. Шаҳарларнинг макро, мезо ва микро ўрнининг ўзаро боғлиқлиги тўғрисида гапириб беринг?
7. Шаҳарларнинг макро, мезо ўрнининг асосий аҳамияти ҳақида айтинг?
8. Шаҳарларнинг микро ҳолатининг режалаштирилган ва муҳандислик омиллари билан ўзвий алоқаси ҳақида гапириб беринг?

4-мавзу. Шаҳарлар классификацияси

Режа:

1. Шаҳарлар типологияси тушунчаси.
2. Шаҳарларни аҳоли сонига қараб классификациялаш.
3. Миллионер шаҳарлар.
4. Йirik шаҳарлар.
5. Кичик шаҳарлар.

Шаҳарлар типологияси кентрок тушунча ҳисобланади. Типология деганда бунинг ичида шаҳарларнинг классификацияси ҳам шаҳарларнинг функционал типлари ҳам киради. Е.Алаевнинг таълимида классификация бирор миклорий кўрсаткичга асосланса, типология бир қанча сифат кўрсаткичларини ўз ичига олади. Типология шаҳарлар ҳақидаги билимларни умумлаштиради ва тўруқлаштиради. Шаҳар қанчалик йirik бўлса, уни типларга ажратини шунча қийин бўлади. Шунингдек, шаҳарларнинг генетик типини деган тушунча ҳам мавжуд. Шаҳарларнинг генетик типини шаҳарлар хусусиятининг йитиндисини билдиради.

Шаҳарлар географиясида бир қанча олимлар томонидан шаҳарлар типологияси ишлаб чиқилган. Илк типологиялар 1891 йил Ф.Ратсел, 1910 йил Семенов-Тяньшанский, сўнгра В.С.Хорев, А.С.Солнев ва бошқалар томонидан амалга оширилган.

Классификация билан типологиянинг фарқи шундан иборатки, классификацияда шаҳарлар аҳолиси сонига қараб тўруқларга бўлинса, типологияда – шаҳарлар қайси функцияни бажаришига қараб тўруқланади. Илмий адабиётларда шаҳарлар аҳоли сонига қараб қуйидагича классификация қилинади:

- кичик шаҳарлар - 20 минггача;
- ўрта шаҳарлар – 20 - 100 минггача;
- йirik шаҳарлар – 100 - 500 минггача;
- энг йirik шаҳарлар - 500 минг ва ундан юқори;
- миллионер шаҳарлар.

Шаҳарларни бундан ҳам кентрок классификация қилиш мумкин.

Шаҳарлар бажарадиган функциясига кўра куйилатишча типларга ажратилади:

1. Кўп функцияли шаҳарлар – бунга мазмунрий-сиёсий, маданий, иқтисодий ривожланган саноат ва транспортни ўз ичига олган шаҳарлар кириди. Бундай шаҳарлар каторига мамлакатлар пойтахтлари, МДХ республикалари пойтахтлари, вилоятлар марказлари ва кўшгина йирик шаҳарлари киришиш мумкин.

2. Саноат ва транспорт вазифасини бажарувчи шаҳарлар. Базини шаҳарлар саноат-транспортли, ёки транспорт-саноатли, ёки битта саноат тармоғига ихтисослашган бўлиши мумкин. Масалан: корини металлургия ёки рангли металлургияга ихтисослашган шаҳарлар ва х.к.

3. Саноат ва транспортдан ташқари бошқа функцияни бажарувчини шаҳарлар. маҳаллий марказлар функциясини бажарувчи, яъни туман марказлари вазифасини бажарувчи, маҳаллий округлар маркази кириди.

4. Шаҳар - курортлар.

5. Шаҳар илм ва фан марказлари ва х.к. (Солиев, 2000).

Юқорида айтилганидек, шаҳарлар катталашган сари муаммолар ҳам кўпайиб боради. Биринчи навбатда, шаҳарда аҳоли сонини кўпайди, аҳоли кўпайиши билан транспорт ривожланади, натижада шаҳар хавоси ифлосланади. Хавонини тоза сақлаш учун саноат корхоналарида чиқарилган чикинди ва газлардан сақланиш, транспортлар харакатини, автомашиналарнинг экологик жихатдан “тоза” лигини ҳам тартибга солиш лозим. Ҳозирги вақтда шаҳарлар хавосини асосан автомашиналар ифлослантиради, бунинг учун хавога кўп дуд чиқарилган носоз автомашиналарнинг шаҳар кўчаларида юришига барҳам бериш, катта юк машиналарини иложки боришча шаҳар ичига кўймаслик, электр энергия асосида ишлайдиган трамвай ва осма йўллардан фойдаланиш лозим. Бу чора-тадбирлар шаҳар хавосининг ифлосланишини қисман чеклайди. Бундан ташқари, шарқ мамлакатларига хос бўлган ва сўнгги йилларда кўшгина Европа мамлакатларига ҳам кириб

қираётган велосипедлар йўлакларини вужудга келтириш ва велосипедга юришни оммалаштириш мақсадга мувофиқдир.

Шаҳарлар худудий бириктирилиш мақсадга мувофиқдир. Метрополитенлар ҳисобланади. Метрополитенлар агломерацияларнинг катта қўлиниб кетиши натижасида вужудга келади. Масалан, Ўлстон ва Вашингтон агломерацияларининг қўшилишидан Босваш метрополитен пайдо бўлган. Дарёларнинг куйи қисмида жойлашган шаҳарлар бирикмасини делтаполис дейишимиз мумкин (Солиев, 2000).

Дунёнинг йирик метрополитенлари

2-жадвал

Метрополис лар (мамлакат)	Йирик агломера ция	Агломера циялар сони	Аҳоли сони	Узун лиги
Шарқий- шарқий, Австралия	Нью-Йорк	40	45 млн киши	800 км
Япония, Кўл бўйи (АКШ, Канада)	Чикаго	35	35 млн киши	900 км
Жанубий- шарқий, Тош сонини (АКШ, Мексика)	Лос- Анжелес	15	20 млн киши	800 км
Тошкент (Тошкент)	Токио	20	55 млн киши	700 км
Англия (Буюк Британия)	Лондон	30	30 млн киши	400 км
Германия, Италия, Франция	Рейн-Рур	30	30 млн киши	500 км

Маълум. Першик Э. Н. Города мира. Международные отношения. 1999.

Жадвалдан кўриниб турибдики, метрополислардан энг йириги Шимолий- шарқий Атлантика соҳиллари бўлиб, 40 та агломерация бир-бирига қўшилишидан метрополис вужудга келган. Бу ерда 45 млн. киши истикомат қилади. Бу йирик метрополислардан ташқари, кичик метрополислар ҳам мавжуд. Европада бундай кичик метрополислар кўп. Дунёнинг бошқа қисмлари ва давлатларида ҳам метрополислар пайдо бўлмоқда.

Назорат саволлари:

1. Шаҳарларни классификация қилганда қайси омил ҳисобга олинади?
2. Илмий адабиётларда шаҳарлар қандай классификация қилинган?
3. Кичик шаҳарлар ҳақида тапириб бериш?
4. Ўра шаҳарлар аҳолиси сони қанча бўлиши мумкин?
5. Катта шаҳарлар тўғрисида маълумот бериш?
6. Йирик шаҳарлар аҳолиси сони қанча бўлиши мумкин?
7. Енг йирик шаҳарлар ҳақида айтиш?
8. Қандай шаҳарлар миллионер шаҳарлар ҳисобланади?
9. Дунёдаг йирик метрополислар қайсылар?

5-мавзу. Шаҳарларнинг функциялари

Режа:

1. Ёнги функцияли шаҳарлар.
2. Ёнги функцияли шаҳарлар.
3. Шаҳарларни иқтисодий географик ўрнига қараб функциялик тақдир бўлиниши.
4. Ёнги шаҳарлар.

Маълумки, шаҳарлар қадимдан пайдо бўлган. Қадимда шаҳарлар савдо сотиқ ва хунармандчилик нетизида вужудга келган. Қадимнинг шаҳарларнинг пайдо бўлишига саноат тармоқлари ва транспортнинг ривожланиши сабаб бўлган. А.Солнев айтганидек, шаҳарлар маълум сабаб ва омил асосида вужудга келади. Уларнинг пайдо бўлиши кулай географик ҳолат билан бир қаторда турли хил қилинган бойлиқларини қазиб олиш, илм фан, рекреация, савдо-саноат тармоқлари, транспорт қабиларнинг ривожланиши билан боғлиқ. Шаҳар ҳосил қилувчи тармоқларнинг энг муҳим қисmini шундаки, уларнинг аҳамияти, таъсир доираси мазкур қисмининг шунданлигидан четга чиқади. Қазилма бойлиқлар асосида қилинган шаҳарларни илмий адабиётларда "ресурс шаҳарлар" деб аташди. Бундай шаҳарлар ўз атрофи, қишлоқ жойлар билан кам боғланган.

Шаҳарлар қилиб чиқишига қараб қадимий ва янги шаҳарлар бўлиши мумкин. Чуст шаҳри сўнгги марта шаҳар унвонини расмий равишда 70-йилларда олди. Ваҳоланки, унинг реал тарихи бир неча вақтларнинг ўз ичига олади. Худди шундай Урут, Ғиждувон, Навоит, Мурота, Риптон ва ҳоказолар йирик тарихга эга. Аслини қилиб янги шаҳарлар дегани "ёш" жойга, яқинда барпо бўлган қишлоқларга қўрилиши ободонлиги билан ажралиб туради. Шунинг билан бирга эски қишлоқнинг янги йирик кўриниши туфайли ўз ичига олиши ўзгариши аҳоли сонининг бир неча марта кўпайиши билан янги шаҳар деб аталishi асос бўла олади (Солнев, 1987).

Н.Н.Баранский шахарлар типологиясини юкори баҳолайди, ammo у шахарларнинг келиб чиқиши даярини билдиреди, келгуси ривожланишини кўрсатмайди, дейди. Шахарларнинг функционал типологиясига биноан шахарлар монофункционал ва полифункционал шахарларга бўлинади. Шахар функциялари ортти бориши билан шахарлар йириклашиб боради. Бундай типологиянинг асосида шахар ташкил қилувчи функциялар турати Умуман шахарлар функцияси 2 хил бўлади: шахар хосил қилувчи ва шахарларга хизмат қилувчи функциялардир. Уларнинг орасидати четтара шартли бўлиб, асосан саноат, транспорт, рекреация, илму фан шахарларнинг кенгайиб, ривожланишига асос бўлувчи тармок шахар хосил қилувчи хисобланади. Агар у факат шахар аҳолиси учун хизмат қилса, у холда шахарга хизмат қилувчи тармок бўлади. Бундай тармоклар ривожланиб бориб, шахар хосил қилувчига айланиши мумкин. Функционал типология шахарларнинг худудий меҳнат тақсимида тутган ўрнини белгиллаб беради (Баранский, 1980).

Илмий адабиётларда ёзилишича, шахарлар қуйдаги функциянал типларга ажратилади:

1. Кўп функцияли сиёсий-маъмурий марказлар, пойтахт шахарлар;
2. Кўп функцияли шахарлар -вилоят марказлари;
3. Кўп тармоқли йирик саноат марказлари;
4. Асосан бир ёки икки саноат тармоғига ихтисослашган шахарлар;
5. Транспорт марказлари;
6. Агроиндустриал шахарлар;
7. Туман марказлари;
8. Рекреация шахарлари;
9. Илм фан марказлари, университет шахарлар ва х.к.

Шахарлар катта кичиклигига қараб ҳам типларга бўлинади, бу холда шахарларнинг функциянал классификацияси вужудга келади.

Асоси мамлакатларининг пойтахт шахарлари кўп функцияли сиёсий-маъмурий марказлардир. Шунингдек, бу шахарлар, саноати ва транспорт ривожланган бўлиши мумкин. Бу шахарлар барчаси функционал типларининг биринчи гуруҳига қиради. Шахарлар функционал типларининг иккинчи гуруҳига кўп функцияли шахарлар қиради, яъни бу шахарларда ҳам саноат, ҳам транспорт, ҳам аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари ривожланган бўлади. Шу билан бирта бу шахарларнинг баъзилари иқтисодий ва маданий, вилоят маркази функциясини ҳам бажаради. Шахарлар функциянал типининг учинчи типига кўп тармоқли тармок саноат марказлари қиради. Бу турта асосан Чирчик, Қўқон каби шахарларни қиритиш мумкин.

Шахарлар функциянал типининг тўртинчи типни асосан бир ёки икки саноат тармоғига ихтисослашган шахарлар қиради. Кўпгина шахарлар шахарлар бир тармоқли бўлади. Масалан: металлургия ва машинасозлик саноатига, ўрмон ва ўрмон маҳсулотларини қайта ишлаш, химия саноатига ихтисослашган бўлиши мумкин. Бу тармоқли Маргилон, Ангрен, Охангарон, Муборак, Газли, Зарафшон, Асосан, Қўқон каби шахарлар қиради.

Транспорт шахарларига Когон, Ховос, Қўнғирот, Чархин транспорт шахар аҳоли пунктлари, Чортоқ эса рекреация маркази баъзилари.

Илм-фан марказлари хозирги вақтда жуда камдир. Бундай, жумладан республикамизда агроиндустриал шахарлар ва агроиндустриал шахарларда кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш саноат қорхоналари мавжуд. Шу билан бирта улардан ҳам кўпроқ шахарлар кишлоқ туманлари қорхона назифсини бажаради, бу шахарларда кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш саноат қорхоналари ҳам бўлиши мумкин. Бундай шахарлар ҳам агроиндустриал, ҳам туман маркази баъзилари.

Шахарлар функциянал типининг биринчи гуруҳига қилувчи транспорт шахарлар ҳам сиёсий-маъмурий, ҳам маданий, ҳам саноат

ва транспорт марказлари хисобланади. Уларнинг асосий вазифаси мамлакатни бошқариш хисобланади. Пойтахт шаҳарлар аҳолиси сони, саноатининг ривожланиш даражаси, бошқа шаҳарлардан кўп бўлиши шарт эмас, чунки бундай шаҳарларнинг асосий функцияси бошчилиқ қилиш, яъни мамлакатни сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маданий, илмий бошқаришдан иборатдир.

Ҳар бир мамлакат пойтахти мамлакатнинг маркази хисобланади. Шунинг учун пойтахт шаҳарлар мамлакатнинг марказий қисмида жойлашган бўлса мақсадга мувофиқдир. Шунингдек, ўша мамлакатнинг тўб миллати пойтахт шаҳарда аҳолисининг асосий қисmini ташкил этмоғи лозим. Чунки пойтахт шаҳарлар, булар миллий пойтахтдир.

Дунёнинг жуда кўп мамлакатларида пойтахт шаҳарлар ўзгариб туради. Масалан: Ўзбекистоннинг пойтахти 1930 йилгача Самарканд шаҳри бўлган, сўнг Тошкентга кўчирилган. Қозоғистон пойтахти Олма-Отадан Остона шаҳрига, Украина пойтахти Харьковдан Киевга, Россияники Петербурдан Москвага, Бразилияники Рио-де-Жанейродан Бразилияга ва ҳ.к.

Бундан ташқари Е.Н. Перлик шаҳарларни иқтисодий география ўрнига қараб ҳам типларга бўлган.

1. Шаҳарларнинг транспорт йўлакларида жойлашши, бунга Россиядаги, Новосибирск, Красноярск, Нижний Новгород шаҳарлари, Самарканд вилоятида жойлашган Булунгур ва Чархин шаҳар аҳоли пунктларини қиритиш мумкин.

2. Шаҳарларнинг фойдали қазилмалар манбаида жойлашши, бунга Украинадаги Донецк, Макеевка, Кривой Рог шаҳарлари ва Самарканд вилоятидаги Интичка шаҳарчасини қиритиш мумкин.

3. Шаҳарларнинг йирик қайта ишлаш саноат районларида жойлашши: Россиядаги Иваново, Ярославль ва ҳ.к.

4. Шаҳарларнинг йирик қишлоқ хўжалиги районларида жойлашши: Россиядаги Кремендар, Ставрополь, Қозоғистондаги Целиноградни қиритиш мумкин. Шу билан бирга шаҳарлар аҳоли сонига қараб ҳам классификация қилинади. Шунингдек, шаҳарлар

катнашиши меҳнат тақсимотига катнашишига қараб, генетик тақсимотига қараб, шаҳарлар қелажақдаги таракқиёти бўйича ҳам типларга бўлинади.

Шаҳарлар аҳоли сонига қараб, кичик, ўрта, катта, йирик энг йирик, монополияер шаҳарларга бўлинади.

Шаҳарлар ижтимоий меҳнат тақсимотида катнашиши эса, катнашиши ва унинг бажарадиган функцияси билан боғлиқдир. Катта шаҳарлар факатгина туман маркази вазифасини бажаради, бошқалари эса бир мамлакат доирасида меҳнат тақсимотига катнашади, баъзилари бутун дунё меҳнат тақсимотида катнашади.

Шаҳарлар генетик аломатлари бўйича типологияси деганда, шаҳарлар ҳусусияти ва аломатларининг йиғиндисига тушунамиз. Масалан, Самарканд шаҳрининг генетик аломатлари – шаҳарнинг бошқарув тарихий ёлғорликлари, дунёга машхур номлари, обу-қуви, суви, Зарафшон дарёсининг гидрографик тўрида жойлашганлиги ва ҳ.к.

Шаҳарларнинг қелажақдаги таракқиёти бўйича типологияси деганда, уларнинг ўсиши тушунилади. Шаҳарларнинг қелажақдаги таракқиётини белгилашда, уларни ўзаро алоқадорликда ва қишлоққа ривожланиш шароитини, дойихадашнинг катталигини, функционал таркибларнинг ўзгариши ҳамда шаҳарлар вужудга келиши хисобга олинса, шаҳарларнинг тўттири ривожланишига, аҳоли ва аҳоли пунктлари жойлашуви тизимининг қайта қишлоқчилишига асос бўлади (Перлик, 1991).

Рус олими Е.Ю. Сетида шаҳарга шундай таъриф берган: Шаҳар бу аҳоли сони маълум даражада кўп бўлган, сиёсий-маъмурий, савдо, таълимий-хўжалик, бошқарув, маданий, транспорт, савдо, кўчма, кулурт, диний ва бошқа функцияларни бажарувчи, шу билан бирга аҳолисининг асосий қисми қишлоқ хўжалиги бўлмаган аҳоли билан бўлган аҳоли пунктларига айтилади. Олим шаҳарларни қишлоқчилик ва функционал типларга ажратган:

– Саноат;

- Транспорт;
- Савдо;
- Иқтисодий бўлмаган;

Шунингдек, тор ихтисосли марказларга бўлган:

- Санотли (Детройт),
- Транспортли (Суэц),
- Сиёсий-матбурий (Канберра, Нью-Дехли),
- Ҳарбий базалар (Гибралтар),
- Илмий ва олийгоҳли (Кембридж, Оксфорд),
- Курортли (Ницца),
- Диний (Макка, Мадина)

Шунингдек, шаҳарларнинг функционал типларидан ташқари, бир неча хусусиятлари ҳам мавжуд, булар:

- жойлашув – қатта бўлмаган ҳудудда жуда кўп сонли аҳолининг жойлашганлиги; шаҳарларда аҳоли зичлигининг жуда юқорилиги, масалан: Гонконг шаҳрида 1 км.кв. да 250 минг киши яшайди;
- архитектурали – режали, ҳар бир шаҳар тақрирланмас архитектура, яъни ўзининг портретига эга;
- ижтимоий – шаҳарни ҳаёт тарзи билан таъминлайди;
- ҳуқуқли – ўзининг ҳуқуқий статусига эга бўлиб, ҳуқуқий функцияларни бажаради (Сетиди, 2013).

Дунё мамлакатларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши даражаси суръатининг ошиши, фан ва техниканинг ривожланиши билан дунё шаҳарлари, глобал шаҳарлар, глобал муаммолар терминлари пайдо бўлди. Бу термин ривожланган мамлакатларда, жумладан Буюк Британияда британиялик урбанист П. Гелдес томонидан 1915 йилда киритилган. У бизнес ривожланган ва мамлакат микёсида ёки халқаро бизнес урдашуварлари ҳамда анжуманлари ўтказиладиган шаҳарларни глобал шаҳарлар, яъни дунёвий шаҳарлар каторига киритган. Сўнгги йилларга келиб, глобал шаҳарларга сиёсий иқтисодий ва маданий марказ ҳисобланган, ривожланиш даражаси юқори бўлган шаҳарлар қиради (Перрик, 1991).

Токио, Лондон, Париж, Берлин, Лос-Анжелес, шунингдек, АКШ, Япониянинг бошқа шаҳарларини глобал шаҳарлар каторига кириши мумкин.

Глобал Китизс Индекс ташкилоти томонидан глобал шаҳарларда бўлиши лозим бўлган бир неча омиллар кўрсатишган, буларга – иш портлиги, инсон капитали, илмий-ахборот, маданий ва сиёсий ривожланишлар қиради (Лаппо, 1997).

Шаҳарларнинг иш юритиш салоҳиятига шаҳарларнинг иқтисодий-ижтимоий ривожланиши, аҳолига хизмат кўрсатишнинг портлиги ва марказ вазифасини бажарувчи шаҳарлар қиради.

Шаҳарларнинг инсон капитали салоҳиятига, шаҳар аҳолисининг кўлини, уларнинг ижтимоий меҳнатда бандлиги, шаҳарнинг шаҳар атрофи билан бевосита алоқадорлиги, шаҳарларга шаҳар атрофидан аҳолининг келиб ишлаши, яъни маънавий миграциянинг ривожланиши қиради. Ҳозирги вақтда аҳоли сони жиҳатидан энг катта дунё шаҳарлари атрофи кенгайиб агломерация ва метрополислар вужудга келган. Дунёнинг энг йirik метрополислари Токио (Япония) бўлиб, бу ерда 55 млн киши, Шимолий-Шарқий Азияда (АКШ) 45 млн киши, ички, кўл бўйида (АКШ, Канада) 35 млн киши истиқомат қилади.

Шаҳарларнинг илмий-ахборот салоҳияти деганда, глобал шаҳарларда ахборот-технологияларнинг юқори ривожланганлиги, университет, институт ва бошқа олий ўқув юртларининг жойлашганлигини тушунамиз. Шунингдек, бундай шаҳарларда илмий-техникариш олийгоҳлари маълум муаммоларни ечишда фаол иштирок этади. Масалан, Япония мамлакатини ороллардан иборатлиги ва бошқа табиий географик омиллар натижаида шунингдек кўп бўлади. Токио олимлари эса, бу зилиллаларни олимдан билишлари ва хавфнинг олдини олиш чораларини кўришлари лозим бўлади. Глобал шаҳарларда жойлашган олийгоҳларда, шу билан бирга, ишлаб чиқариш корхоналарини инжинирингиз технологиялар билан таъминлаш, атроф-муҳитни тоза қилиш ишлари билан ҳам шугулланадилар.

Глобал шаҳарларнинг маданий салохияти деганда шаҳарларда жойлашган тарихий маданий ёдгорликларнинг борлиги, шу туфайли бу шаҳарларда туризмнинг ривожланишини тушунади. Масалан, Самарканд шаҳрида бунёд этилган XIV-XV аср тарихий маданий ёдгорликларини келтиришимиз мумкин, лекин Самарканд шаҳри факатгина шу тарихий ёдгорликлари билан глобал шаҳар бўлолмайди. Бунинг учун шаҳар ҳар томонлама ривожланган бўлиши лозим. Маданий салохияти ривожланган глобал шаҳарларга, масалан: Токио шаҳрини киритиш мумкин. Токиода император саройи, телеминораси, ҳар хил музейлари, савдо марказлари, дам олиш жойлари нисбатан мафтункордир.

Глобал шаҳарларнинг сиёсий салохиятига ривожланган мамлакатларнинг пойтахтлари ва йирик шаҳарлари сиёсий марказ сифатида, бу шаҳарларда йирик машҳур банклар, биржалар, дунёта машҳур бўлган катта корхоналар жойлашган бўлади.

Ҳуллас, глобал шаҳарлар ҳам сиёсий, ҳам маданий, ҳам иқтисодий-ижтимоий, ҳам молиявий ва бошқа жиҳатлари билан ҳар томонлама ривожланган бўлиши лозим.

Глобал (дунёвий) шаҳарлар, шундай шаҳарларки, улар бутунжаҳон аҳамиятига эга бўлган функцияларни бажаради. Бу шаҳарларда факатгина ишлаб чиқариш муҳассамлашган бўлмасдан, жуда кўп ахборотлар ўтланади ва глобал масштабда тарқатилади. Шу билан бирга глобал шаҳарларга географик ўрни кулай бўлган, транспорт йўллари, йирик денгиз портлари ва рекреация функцияларини бажарувчи энг йирик халқаро марказлар ҳам бўлади. Дунёвий шаҳарларнинг энг асосий хусусияти шундаки, кўп сонли аҳолидан ташқари бошқарув ва ишбилармонлик хизматлари соҳасига ихтисослашганлиги, миллатлараро алоқаларни яхшилаш борасидаги хизматлари, трансмилий корпорация, банклар, юридик фирмалар ва бошқаларнинг жойлашганлигидир.

Назорат саволлари:

1. Шаҳар функцияси деганда нимага тушунаси?

1. Монофункционал ва полифункционал шаҳарлар тўғрисидаги фериингиз?
2. Шаҳарлар функционал типлари ҳақида рус олими Н.Н. Баранский фериини айтинг?
3. Номин адабиётларда шаҳарлар қандай функционал типларга ажратилган?
4. Кўп функцияли сиёсий-маъмурий марказларга қайси шаҳарлар кирди?
5. Кўп функцияли шаҳарларга қайси шаҳарлар кирди?
6. Транспорти шаҳарларга қайси шаҳарлар кирди?
7. Рекреация шаҳарларга қайси шаҳарлар кирди?
8. Глобал шаҳарлар ҳақида гапириб беринг?

6. Шаҳарларнинг ҳудудий тизимлари

Режа:

1. Шаҳар агломерацияси тушунчаси.
2. Шаҳар агломерациясининг шаклланиши.
3. Йирик агломерациялар.
4. Матникли миграция.
5. Матникли миграциянинг ижобий хусусиятлари.
6. Матникли миграциянинг салбий хусусиятлари.
7. Матникли миграция турлари.

XX асрнинг II ярмида урбанизация жарайони ўзининг янги босқичга эга бўлди. Шундай кўринишлардан бири шаҳар агломерацияларидир. Шаҳар агломерацияларининг ташкил топиши нисбатан янги жарайон бўлиб, уни ўрганиш хозирги МДХ давлатларида ва бошқа катор давлатларда ўтган асрнинг 50. йиллари охиридан бошланди ва 60-70 йилларда янада ривожланди. Агломерациялар ташкил топиши ва ривожланиши масалалари катта эътибор берган биринчи рус тадқиқотчиси П.И.Дубровин бўлиб, у 1957 йилдаёқ агломерацияларнинг ташкил топиши, уларнинг ижобий ва салбий хусусиятларига эътибор берган эди. Агломерация латинча "Agglomerate" – "кўпиб олмак" сўзидан олинган бўлиб, бошқа соҳаларда ҳам ишлатилади (Солиев, 2000).

Мазлумки, агломерациянинг ташкил топиши ва ривожланиши асосан хозирги замон урбанизация жарайонлари ҳамда шаҳар ва бошқа аҳоли пунктлари аҳолисининг бир-бири билан бевосита алоқадорлиги, шунингдек саноат ва аэросаноат мажмуаларининг мавжудлиги билан боғлиқдир. Демак, аҳоли пунктлари агломерацияси мураккаб ҳудудий иктимой-иқтисодий тизим бўлиб, уларни ўрганиш ишлаб чиқаришни ва аҳолини ҳудудий жойлаштиришда муҳим аҳамиятга эга.

Шу соҳанинг йирик мутахассисларидан бири Г.М.Лапшонинг фикрича, шаҳар агломерациялари бу шаҳарлар ва кишлок аҳоли пунктлари тўплами бўлиб, улар йирик марказлар атрофида вужудга

келган бу ерда урбанизация жарайонлари таъсирида аҳолининг тарқалиши турли чуккур ўзгаради (Лапшо, 1987).

Г.А.Ковалев ва Н.Д.Ковальская фикрича, агломерация бу бир неча шаҳарларнинг мужассамлашуви бўлиб, улар шу даражада ривожланиб, шаҳар аҳоли пунктлари бир-бирига кўпилиб кетди ва шаҳар атрофида туташган ягона умумий шаҳар жойлари пайдо бўлди. Агломерация аҳоли пунктларининг чамбарчас янгилашшидан ва ҳар кунлик пунктлараро боғлиқлик, асосан транспортнинг ривожланишидан вужудга келади (Ковалев, Ковальская, 1980).

Умуман олганда, агломерация тушунчаси биринчи марта географиклар томонидан саноат корхоналарининг бир жойда топилиши, жойлашиши, шаҳар ва кишлок аҳоли пунктларининг ягона тўрухи бўлиб, улар ўртасида доимо маданий-маиший, меҳнат ва бошқа бир-бири билан боғлиқ алоқалар мустахкам ўрин олган эканлиги билан.

Агломерация масалалари билан географ, урбанистлар, иқтисодчилар, социологлар ва бошқа соҳа мутахассислари шуғулланиди. Кўплаб мамлакатларда агломерация аҳоли жойлашувиининг етакчи шакли бўлиб ҳисобланади.

Агломерация ташкил топиши учун, аввало марказий шаҳар мавжуд бўлиши лозим. Марказий шаҳар катталиги тўғрисида турли фикрлар бор. МДХ давлатларида ва Россия агломерацияларини ўрганишга катта ҳисса кўшган олим, профессор Г.М.Лапшо фикрича, марказий шаҳар сифатида аҳолиси 250 мингдан кам бўлмаган шаҳарлар олинлиши мумкин. БМТ шу соҳа экспертлари ҳав. 50 минг кишилик аҳолига эга бўлган шаҳарлар ҳам агломерация маркази бўла олади, деб ҳисоблайди. Ҳудди шу катталик АКШ, ГФР статистикасида ҳам кўлланилади. Лекин МДХ ва бошқа давлатлардаги кўплаб тадқиқотчиларнинг айтишича, аҳолиси 100 мингга етган шаҳарлар, агломерация маркази сифатида ривожлана олади (Солиев, 2000).

Илмий адабиётларда ёзилишича, шаҳарлар агломерацияси ишлаб чиқариш қулаётганининг ривожланиши ва жойланиши туфайли турли функционал тип ва йирикликдаги шаҳарларнинг вужудга келиши ва уларнинг бир жойда тўпланишидан, хусусан шаҳарларнинг қулай иқтисодий географик ўрин туфайли энг ва бўйига кенгайиб боришидан ҳамда йирик шаҳар атрофида ва унга яқин жойда шаҳар ва шаҳарларнинг таркиб топиб, қўшилиб кетишидан пайдо бўлади. Шаҳар агломерацияси қуйидагича шарт-шароитларда шаклланади:

- шаҳар атрофида битта ёки иккита йирик шаҳар бўлиши лозим;
- унинг атрофида камидан иккита шаҳар ва шаҳарчалар бўлиши шарт;

- марказий шаҳар (агломерация ядроси) ва йўлдош шаҳарчалар орасидаги масофа энг кўпи икки соатлик вақт доирасида бўлиши зарур;

- агломерация шаҳар ва шаҳарчалари орасида маътнликсимон (тебранма) алоқаси ривожланган бўлиши шарт;

- атрофидаги шаҳарлар аҳолиси марказий шаҳар аҳолисининг 10 фоизини ташкил этиши зарур ва ҳ.к.

Агломерациялар 2 хил бўлади: моноцентрик (бир марказли) ва полицентрик (кўп марказли). Масалан, Тошкент, Самарқанд, Андижон, Наманган, Қарши, Нукус, Урганч агломерациялари битта йирик шаҳар атрофида вужудга келган. Бу агломерациялар моноцентрик ҳисобланади. Фарғона – Марғилон, Ангрэн – Олмалик агломерациялари икки марказли бўлганлиги учун полицентрик агломерациялардир. Агломерацияларнинг ташки қиёфаси ҳам ҳар хил бўлади, жумладан доирасимон, лентасимон, чўзинчоқ ва ҳ.к. Бу ўша жойнинг ер усти тузилиши, транспорт тизими ва гидрографиясига боғлиқ. Ўрта Осиё ва Ўзбекистон агломерацияси мохиятан шаҳар эмас, балки шаҳар - қишлоқ агломерацияларидир.

Дунёдаги энг йирик агломерация Токио агломерацияси бўлиб, бу ерда 38 млн. аҳоли истикомат қилади (Дехли 24 млн., Жакарта

10 млн.), БМТ нинг маълумотига кўра, 2010 йилда ер шарда 449 та агломерацияларнинг ҳар бирида камидан 1 млн.дан аҳоли тўғри келган, жумладан уларнинг 4 тасида 20 млн, 8 тасида 15 млн.дан ортиқ, 25 тасида 10 млн.дан ортиқ, 61 тасида 5 млн.дан ортиқ аҳоли яшайди. Дунё бўйича 6 та мамлакатнинг ҳар бирида 10 тадан ортиқ агломерациялар жойлашган. Бу мамлакатларга Хитой (95), АКШ (44), Ҳиндистон (43), Бразилия (21), Россия (16), Мексика (12) қараيد.

Агар шаҳар ва шаҳарчалар ўзаро ҳудудий туташиб, қўшилиб кетса, у ҳолда яхлит – улкан шаҳар вужудга келадик, уларни конурбанизация дейишадил (Лондон, Рур ҳавзаси конурбанизация ва ҳ.к.). Конурбанизация ҳам агломерациянинг бир шаклидир.

Майлумки, аҳоли миграцияси бу аҳолининг бир жойдан иккинчи жойга қўчилидир. Аҳоли бошқа давлатга, бошқа вилоятга, туман ёки бошқа қишлоққа қўчиши мумкин. Собик иттифок ва Ўзбекистон ҳудудида аҳоли миграциясини 1940-1950 йиллардан бошлаб ўрганила бошланган. Бу ҳудудларда 1897, 1920, 1926, 1939, 1959 йилларда аҳоли рўйхати ўтказилганда, аҳоли миграцияси ўрганилган. 1970, 1979, 1989 йилларда ўтказилган аҳоли рўйхатида эса, аҳоли миграцияси ўрганилган. Сўнгги йилларда Ўзбекистонда ҳам, Россияда ҳам аҳоли миграцияси ҳар йил статистика бошқармалари томонидан ўрганилади. Бир йил доирасида мамлакатдан қанча одам қўчиб кетди, қанча одам қўчиб келинди, шуларнинг қанчасини ташки миграция, қанча қисми экинги миграцияга қатнашганлиги ҳисобга олинади.

Кейинги йилларда аҳоли миграциясининг янги тури маътнликли миграциянинг аҳамияти тўғрисида тадқиқотлар олиб боришмоқда. И.И.Покровский маътнликли миграция тўғрисида шундай ётади: «Маътнликли миграция аҳоли жойлашувининг алоҳида бир шакли бўлиб, қишлоқларнинг яшаш ва ишлаш жойлари бошқа-бошқа бўлади. М. В. Курман эса, маътнликли миграция бу шаҳар агломерациялари шароитида миграциянинг мослаштирилган бир тури деб айтган.

А.С.Солнцев эса, маътннкили миграция аҳолининг бир аҳоли пунктидан иккинчи аҳоли пунктига бир ёрғулик куни ичида бирор мақсад билан, яъни меҳнат, маданий-маиший, дам олишга бориб қайтишидир, деб ёзган.

Маътннкили миграциянинг қуйидаги турлари мавжуд: меҳнат, маданий-маиший, рекреацион. Маътннкили миграциянинг энг ривожланган тури меҳнат миграцияси ҳисобланади. Маътннкили миграциянинг бу тури Европа ва Америка мамлакатларида, ўрта Осиё мамлакатларида ҳам ривожланган. Шаҳарга яқин кишлоклардан аҳоли эрталаб уйидан чиқиб, шаҳарга ишга келади ва кечкурун иши тугатгандан кейин уйига қайтиб боради. Масалан, Самарқанд шаҳрига яқин бўлган туманлар Самарқанд, Тайлоқ, Пастарғом, Оқдарё, Ўрғут ва бошқа туманлардан ҳар куни ишга катнайдиغان аҳоли кўчликлари ташкил этади. Ёки аксинча шаҳарлардан кишлокларга бориб ишлаётганлар ҳам бор. лекин уларнинг сони нисбатан камдир.

Шаҳарларда урбанизация жараёнининг ривожланиши сабаб, уларда аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари ҳам тез тараққий этиб бормоқда. Кишлоқ аҳолиси шаҳарларга маданий ва маиший мақсад билан кўп келиб кетишади. Бу маътннкили миграциянинг маданий-маиший туридир. Масалан, бошқа аҳоли пунктларидан аҳоли шаҳарларга концертга, кинога, ҳар хил йиғилиш ва тадбирларга келишади. Шунингдек, аҳоли кишлоклардан маиший хизмат турлари: сартарошхонага, тикувчилик корхоналарига, кийим-кечакларни кимёвий тозалаш корхоналарига, интернет муассасаларига ва бошқа мақсадлар билан келиб кетишади.

Маътннкили миграциянинг учинчи тури рекреацион (дам олиш) миграциясидир. Шаҳар аҳолиси асосан баҳор ва ёз ойларида табиати чиройли бўлган ётларга, тоғларга, сув омборлари, дарёлар бўйларига ва бошқа жойларга дам олишга чиқадилар. Дам олувчиларнинг асосий қисми эрталаб дам олишга бориб, кечкурун уйига қайтиб келади, шунинг учун бу рекреацион маътннкили миграция ҳисобланади.

Маътннкили миграциянинг аҳамияти каттадир, чунки асосан маътннкили миграциянинг меҳнат тури аҳамиятли бўлиб, бу миграция иккита муаммони ҳал этишга ёрдам беради.

Шаҳарларнинг ҳар томонлама ривожланиш даражаси кишлокларга нисбатан юқорилиги туфайли иш ўринлари кўп бўлиб, яъни кишлоқ аҳолиси шаҳарларга ишга келиб, шаҳардаги ишга кучига талабни йўқотади. Шу билан бирга, атрофдаги аҳоли зоналарида яшовчи меҳнат ресурслари иш билан таъминланади.

Маътннкили миграциянинг ҳам ижобий, ҳам салбий оқибатлари мавжуд. Биринчидан, маътннкили меҳнат миграцияси туфайли аҳоли иш билан банд бўлади, шаҳарлардаги халқ хўжалиги тармоқлари ишга кучи билан таъминланади. Шунингдек, маътннкили миграциянинг асосий қисми шаҳардан уй олишга ҳаракат қилибди, бу эса шаҳарларда турар-жой масалаларини ҳал қилишга яқини таъсир кўрсатади. Бундан ташқари, маътннкили меҳнат миграцияга қатнашувчилар табиатдан узок бўлмайдди. Маътннкили меҳнат миграцияси шаҳар ва кишлоқ аҳолисини бир-бирига яқинлаштирибди, чунки улар ҳар куни шаҳарга келиб кетиши сабаб, уларнинг урф-одатлари, кийинишлари, гаплари ва бошқалар жуда яқин бўлади. Маътннкили меҳнат миграциясининг табиий ҳусусиятлари шундан иборатки, аҳоли эрталаб ишга келиб, кечкурун қайтиб боради, улар йўлда чарчайди, шунингдек шаҳарликларга нисбатан йўл ҳақида кўпроқ харажат қилади. Ўшдан ташқари улар оиласи билан нисбатан кам бўлади, бу эса оилаларнинг билим даражаси паст бўлишига олиб келади. Шуларга қўшимчадан, миграция йилдан-йилга ривожланиб бормоқда.

1990-1994, 2015-2017 йилларда Самарқанд шаҳридаги корхоналарда, олий ўқув юртиларида маътннкили миграция соҳасида таъминотлар ўтказиш шундан далолат бердики, шаҳарга келиб-кетувчилар, яъни маътннкили мигрантлар жами ишлайдиган ва қўйилганларнинг 40-50% ини ташкил этади. Самарқанд шаҳрида атрофдаги 45 км.гача радиусдаги ҳудуд аҳолиси маътннкили миграцияга қатнашади.

Назорат саволлари:

1. Шахар агломерацияси деб нимага айтилади?
2. Шахар агломерациялари қандай пайдо бўлади?
3. Шахар агломерациялари ҳақида маълумот беринг?
4. Йирик агломерациялар ҳақида маълумот беринг?
5. Ўрта оснэ агломерациялари ҳақида тапириб беринг?
6. Самарқанд агломерацияси тўғрисида маълумот беринг?
7. Майтннкили миграция нима?
8. Профессор А.С.Солиев майтннкили миграция тўғрисида нима деб ёзган?
9. Майтннкили миграциянинг қандай турлари мавжуд?
10. Майтннкили миграциянинг маданый-маиший тури ҳақида тапириб беринг?

7-мавзу. Урбанизациянинг минтакавий хусусиятлари

Режа:

1. Урбанизация тушунчаси.
2. Урбанизациянинг ривожланиши.
3. Урбанизация турлари.

Урбанизация тушунчаси латин тилидан олинган бўлиб, “урбан” шаҳар, “залия” - жараён маъносини англатади. А.С.Солиев шаҳар билан айтганда, “урбанизация” мамлакат ёки бошқа муҳудларнинг шаҳарлашувини англатади. Бинобарин, урбанизация жараёни ўта мураккаб иқтисодий-иқтисодий категория бўлиб, у бу туғ дунёга хос глобал жараён ҳисобланади. Урбанизация мураккаб ҳодиса эканлиги туфайли уни фақат битта мезон билан оғозлаш, ўлаш мумкин эмас. Аммо, шундай бўлса ҳам бarcha туғи кулай бир ўлчов керак. У ҳам бўлса мамлакат ва бошқа муҳудлар аҳолисининг қанча қисми шаҳарларда яшашини ҳисобга олиш лозим (Солиев, 2000).

Урбанизация муаммолари кўнчилиқни, яъни турли соҳада ижод қилётган олимларни қизиқтиради. БМТ экологик ва иқтисодий кенгашиларида шаҳарлар ривожланишининг муаммолари асосий кенгашиларида бўлиб, у дунёда тинчликни сақлаш муаммосидан кетган туради. Урбанизация тушунчаси мураккаб бўлиб, у иқтисодий-иқтисодий жараёндир. Илмий-техника инқилоби оғирда ишлаб-чиқаришни ривожланиши, шаҳар ҳаёт тарзининг кенгайиши ва ривожланиши билан боғлиқ.

Урбанизация қисқача қилиб айтганда, шаҳар ҳаёт тарзининг ривожланиши, шаҳар аҳоли салмоғининг ошишидир. Лекин, ривожланган мамлакатларда шаҳар аҳолиси салмоғи ошмаса ҳам шаҳар ҳаёт тарзи ривожланиши мумкин, ривожланаётган мамлакатларда эса шаҳар аҳолиси тез ўсиши, шаҳарча ҳаёт тарзи оғирда бўлиши, яъни урбанизация даражаси паст бўлиши мумкин (Берлик, 1991).

Урбанизациянинг тор маънодаги маъмуни шундан иборатки, шаҳарларни ва шаҳар аҳолисининг ўсишини билдирса, кенг

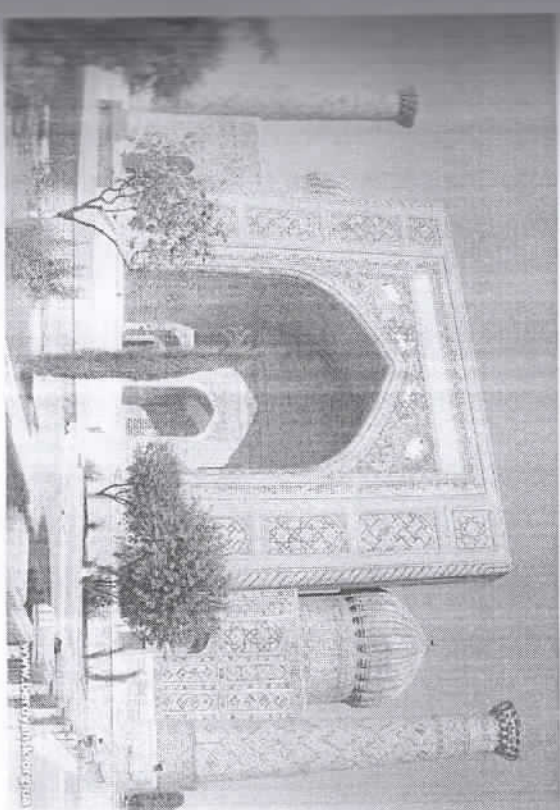
маънода эса - у тарихий дунёвий жараён ҳисобланиб, географик меҳнат тақсироти Чўқурлаштириш асосида, шаҳар кишлокларни иқтисомий-иқтисодий қайта ўзгартириши билан боғлиқ бўлиб, бу саноатни, транспортни ҳамда кишлоқ хўжалигидан бошқа соҳаларнинг ҳам интенсив ривожланишини олиб келади. Бу жараён шаҳарларни ривожлантиради, ҳудудини кенгайтиради, моддий-техника базаси ва функциясини мустаҳкамлайди, аҳолига хизмат кўрсатиш ва коммуникацияни ривожлантиради, шаҳарча ҳаёт тарзини таркатади ва тараккии этади (Ковалев, 1980).

Юқорида айтилганидек, шаҳарларнинг пайдо бўлишини иқтисомий географик меҳнат тақсироти, яъни деҳқончилик ва чорвачиликдан хунармандчиликнинг ажралиб чиқиши, савдо-сотикнинг вужудга келиши сабабчи бўлган.

Дунёда биринчи шаҳарларнинг пайдо бўлиши эрализмдан олдинги III-II минг йилликларда Месопотамия, Миср, Ҳиндистон ва Ҳитойда бўлган. Бу шаҳарларда мамурият, сиёсий ҳокимият, савдо ва хунармандчилик нуқталари жойлашган бўлган. Бу даврларда энг катта шаҳарлар йirik давлатларнинг пойтахти бўлган. Бу шаҳарларда 200 мингдан, Римда эса 700 минг аҳоли яшган. Феодализм даврида шаҳарларнинг ўсиши X-XI асрлардан тўғри келади. Бу шаҳарларда хунармандчилик ва савдо-сотик асосан XIV-XV асрларда гуллаб яшган.

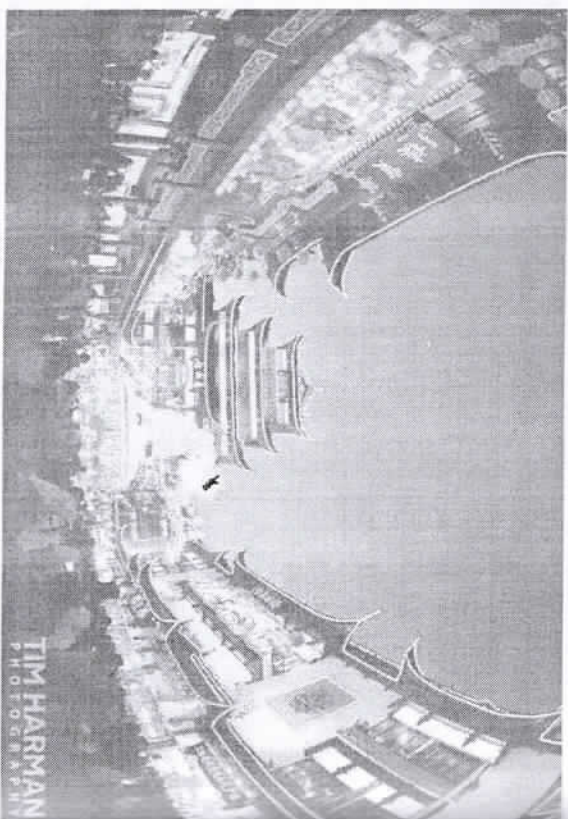

1-расм. Қадимий шаҳар – Демре

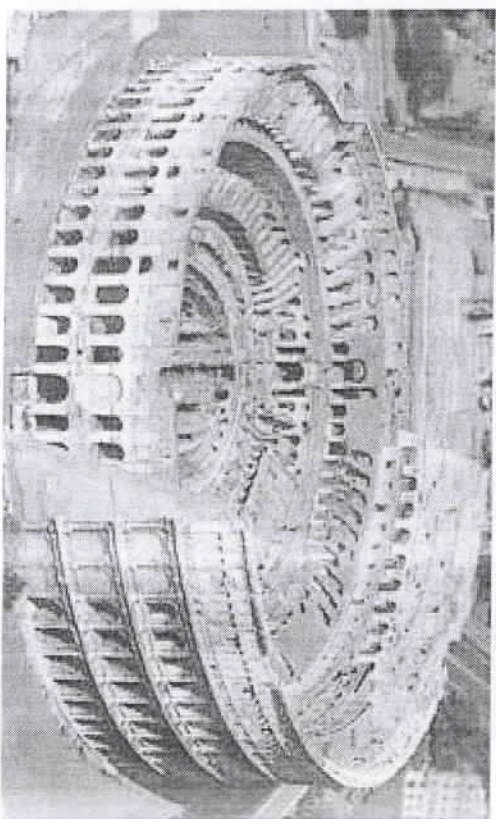

2-расм. Қадимий шаҳар – Самарқанд

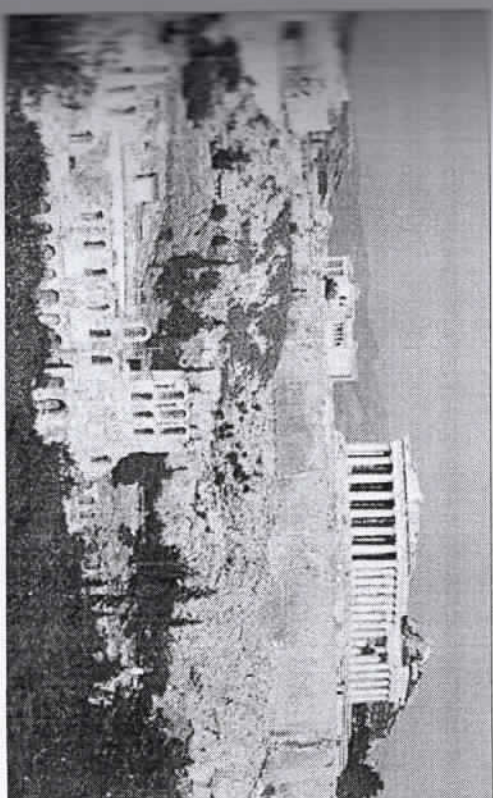

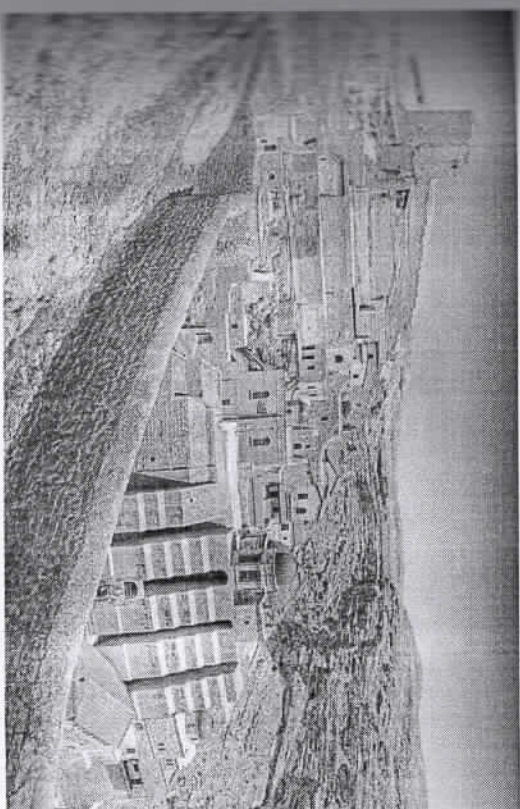
3-расм. Хитойнинг қадимий шаҳри – Потрассяоши

4-расм. Қадимий шаҳар – Рим (Қалтзей)

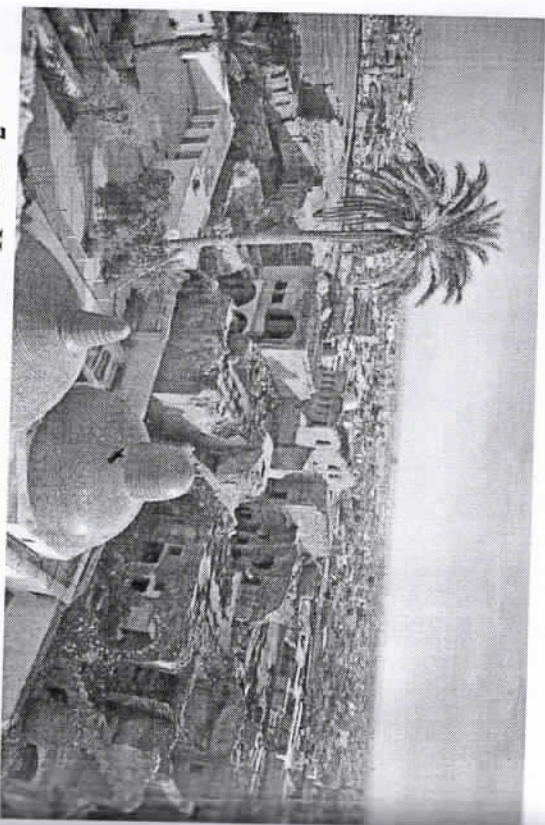

5-расм. Қадимий шаҳар – Афина

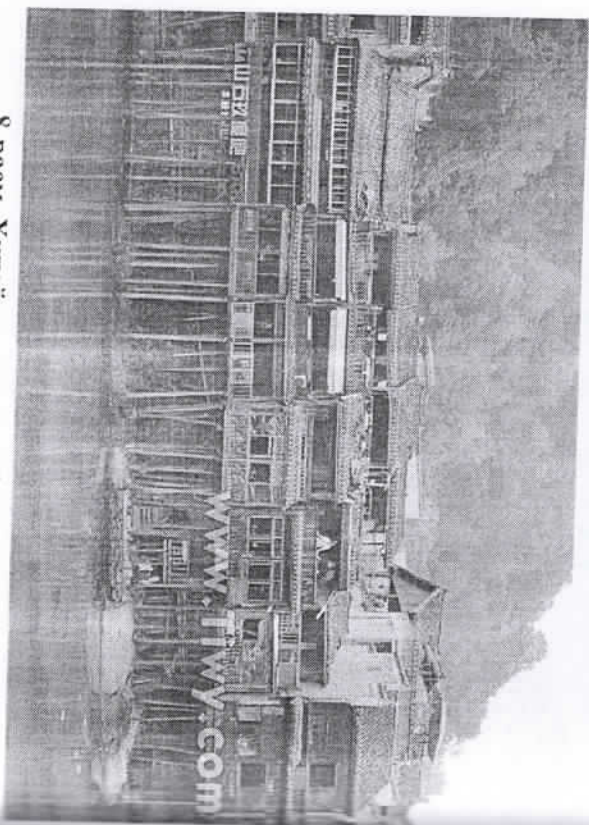

6-расм. Дунёнинг энг қадимий шаҳри Фаластиндаги Иерихон шаҳри

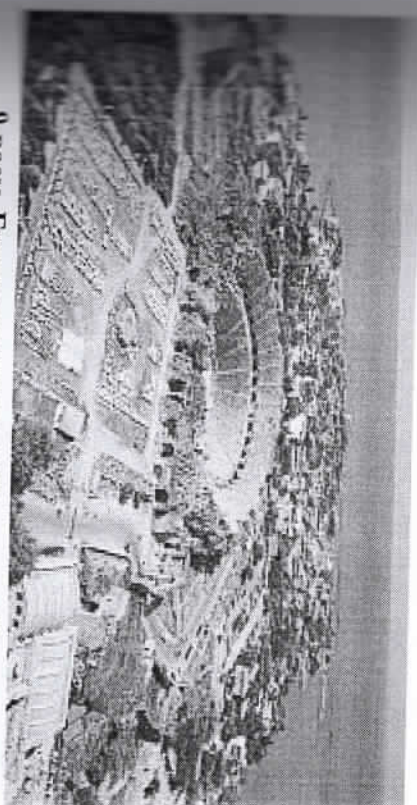

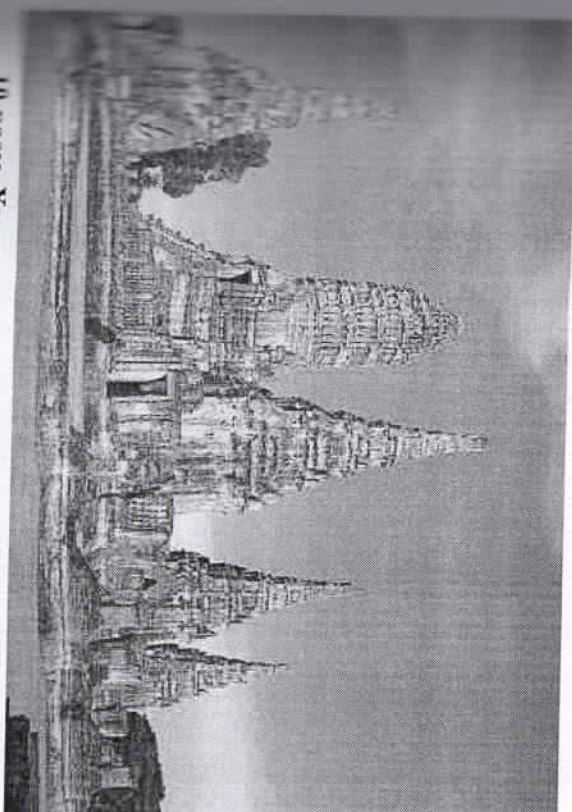
7-расм. Ироқдаги қадимий шаҳар – Қирқуқ

8-расм. Хитойдаги қадимий шаҳар – Фенхуан

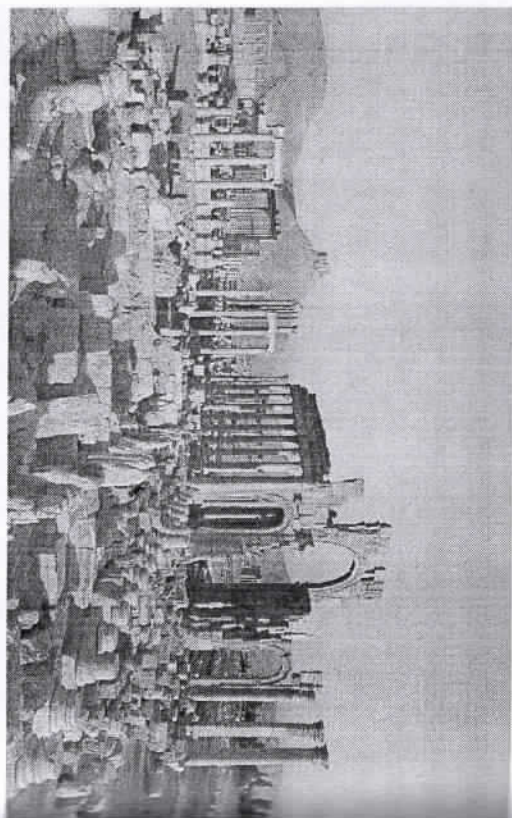

9-расм. Грециянинг қадимий шаҳри – Милет

10-расм. Ҳиндистондаги қадимий шаҳар – Хараппа

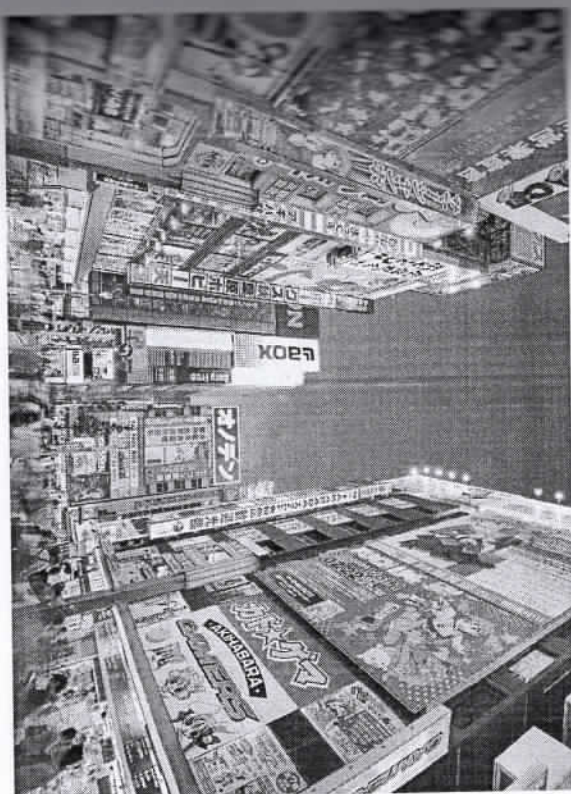

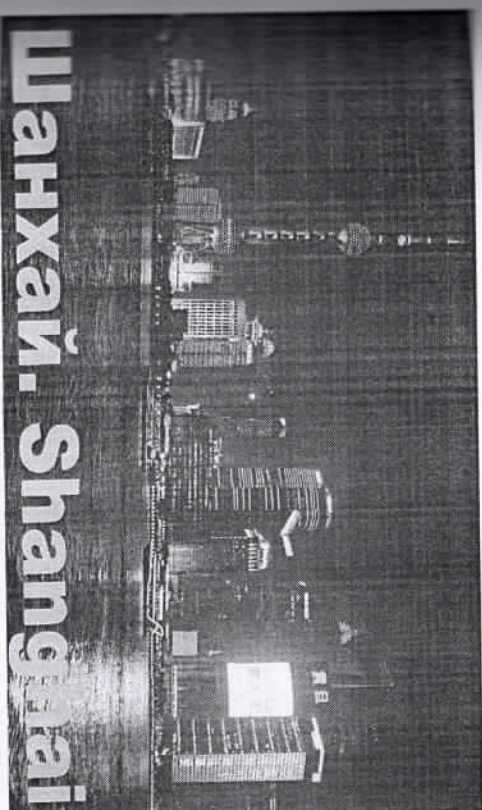
11-расм. Қадимий шаҳар – Рим

12-расм. Париж метанполиси

13-расм. Токайло метанполиси

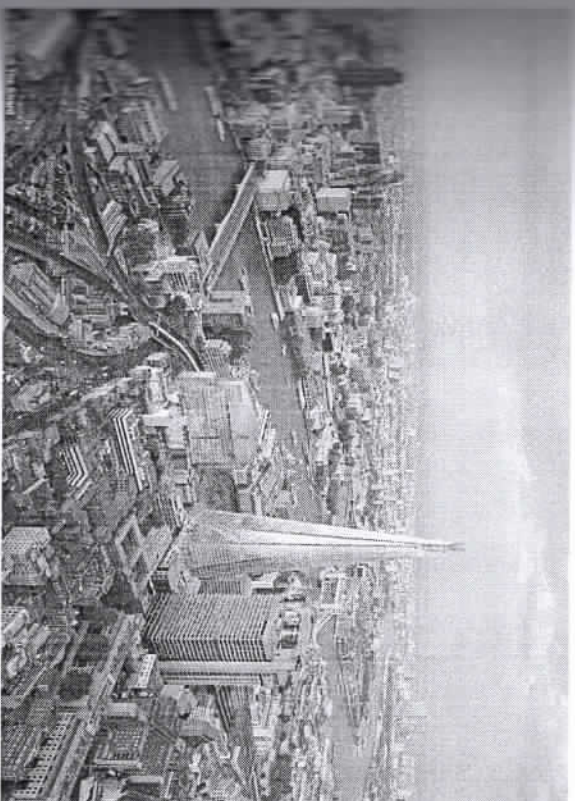

14-расм. Метанполис – Шанхай

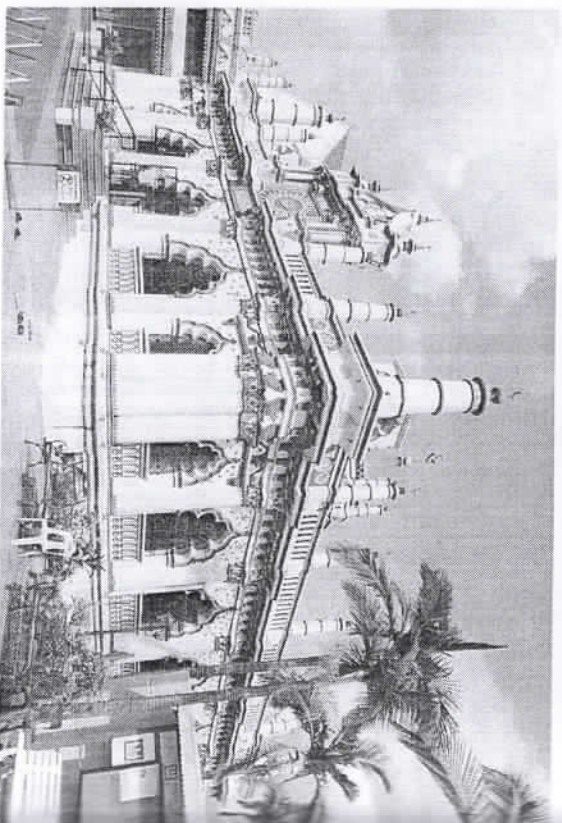

15-расм. Миллионер шахар – Токио

17-расм. Миллионер шахар – Лондон

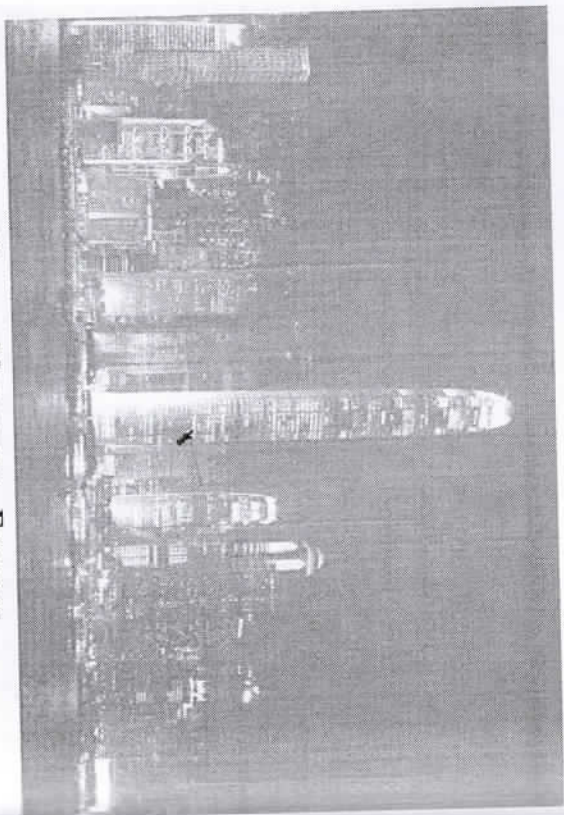

16-расм. Миллионер шахар – Сингапур

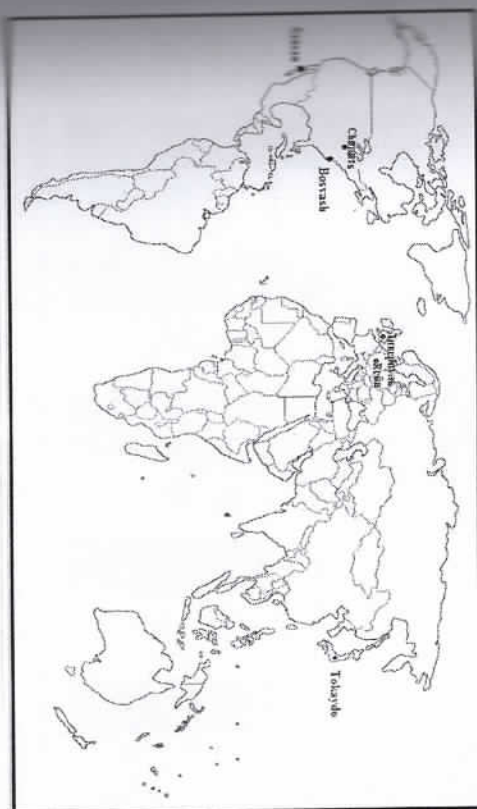

18-расм. Метрополис – Нью-Йорк

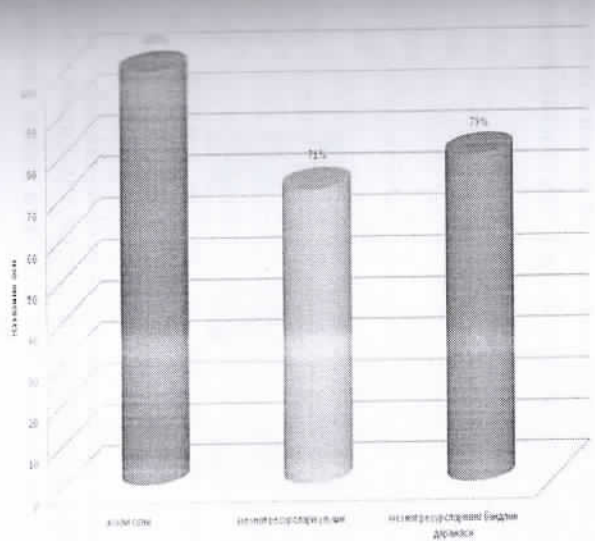
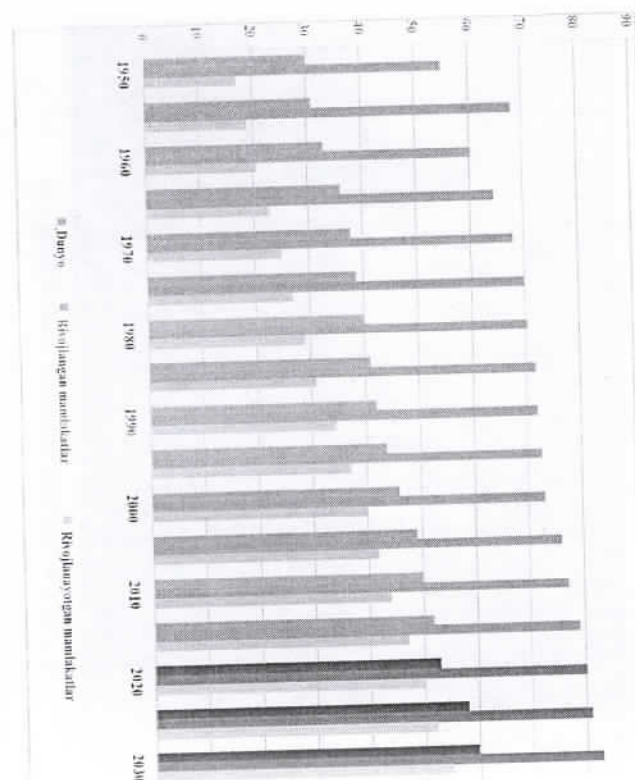

19-расм. Мегалогис – Ганконт

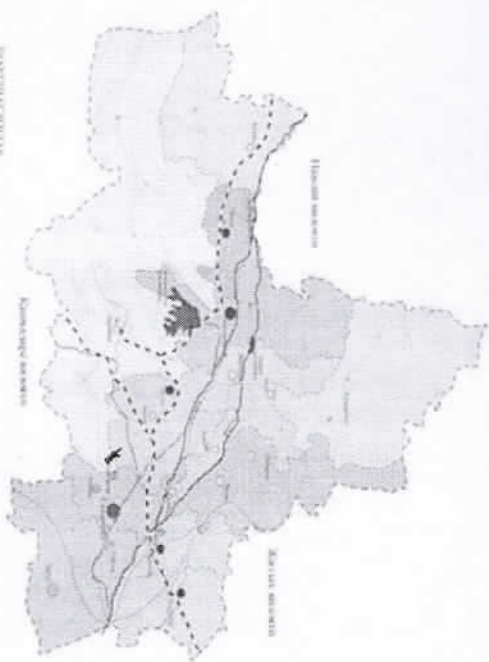

20-расм. Дунё шаҳарлари аҳолисининг салмоти (% ҳисобида)

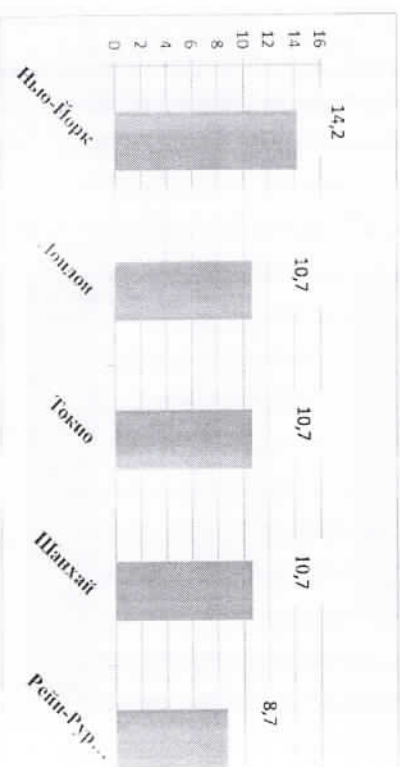
21-расм. Дунёнинг йирик мегалогислари

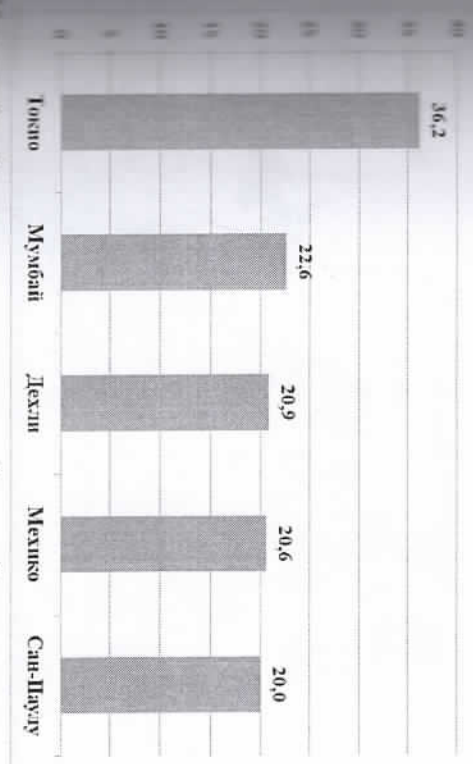
22-расм. Самарканд шаҳри меҳнат ресурсларининг улуши ва бандлик даражаси (Диаграмма муаллиф томонидан тузилган)

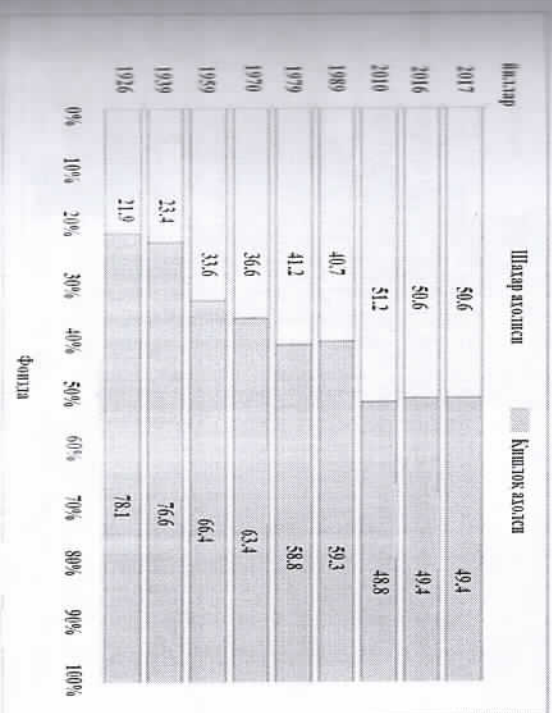
23-расм. Самарқанд вилояти аҳолиси ва аҳоли пунктларининг жойлашши (Карта-схема муаллиф томонидан тўзилган)

24-расм. Дунёнинг аҳолиси сонига кўра энг йирик шаҳарлари (шаҳар атрофи билан) 1960 йил, млн киши ҳисобида

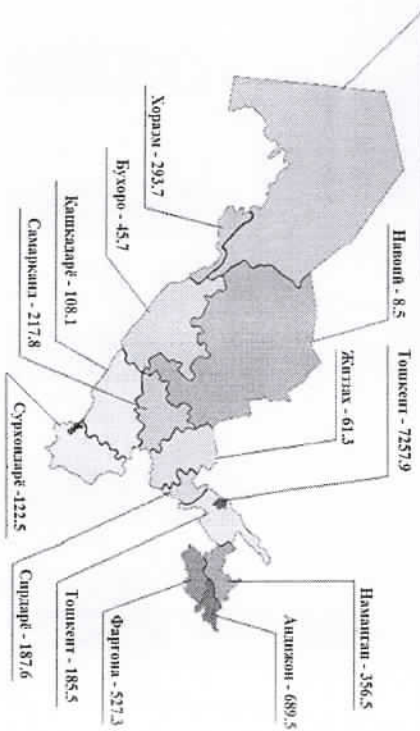
25-расм. Дунёнинг аҳолиси сонига кўра энг йирик шаҳарлари (шаҳар атрофи билан) 2015 йил, млн киши ҳисобида

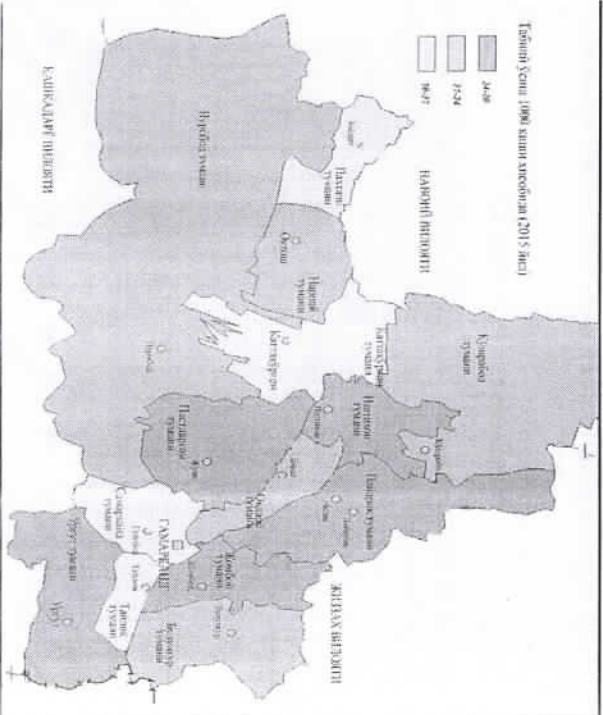
26-расм. Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг жойлашуви бўйича тақсимланиши (фонда)

Қорқалықтисон Республикаси - 10,9

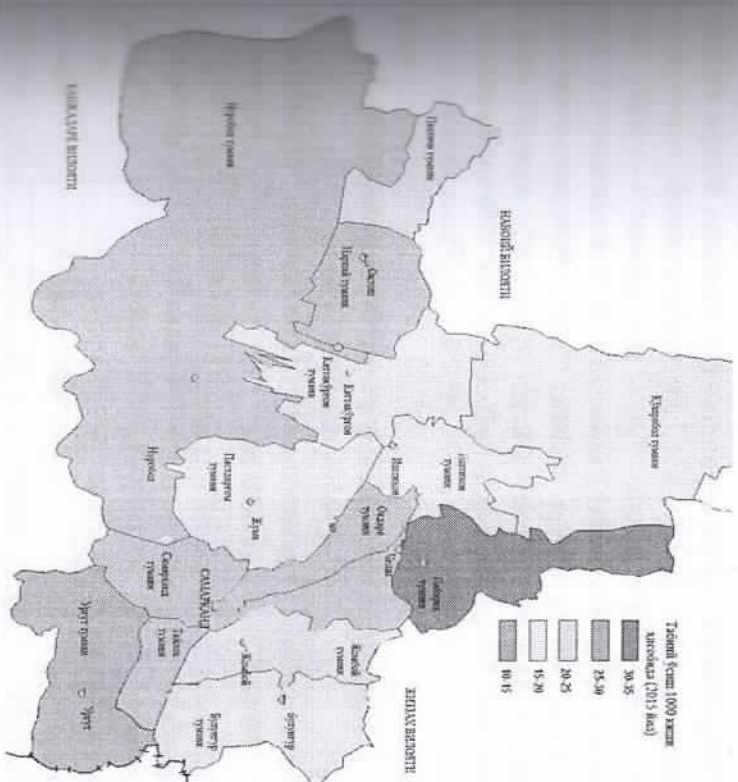

27-расм. Ўзбекистон Республикаси ҳудудлари бўйича аҳоли зичлиги (2017 йил, 1 кв.км га тўғри келадиган аҳоли сон)

28-расм Самарқанд вилоятини қишлоқ аҳолисининг таъбири

Карта-схема муаллиф томонидан тузилган

Tatárstan Җумһуиетиниң 1 000 җаңнан
Алфавити (2015 йаз)

Курта-схема муаллиф томонидан тузилган

1, 2, 3, 4, 25, 26, 27 расмлар Ўзбекистон Республикаси статистика қўмитаси томонидан тузилган

1990-й йилда ер шарида 750 та шахарлар бўлган, 2000-йилда 1000 та шахарлар бўлган, 2010-йилда 1200 та шахарлар бўлган. 2010-йилда 5 мингдан аҳоли яшаган.

Шажарларнинг 45 тасида 100 минг кишидан аҳолиси бўлган. 1970 йилда шаҳарлар сони 875 тага, 1970 йилда эса, ирриқ шаҳарлар сони 2000 тага етган. Ўрта Осиё ва Кавказортида янги шаҳарлар I минг йилликларда пайдо бўлган (Шувалов,

Урбанизация даражасинининг кай даражада юкори бўлишини билдирадиган кўрсаткичлардан бири-шахар аҳолисининг салмоғидир. 1970-йилда ГФР аҳолисининг - 82%, Буюк Британиянинг-79%, АКШнинг-73%, Япониянинг - 68%, Жапоннинг - 38%, Нигериянинг - 21%, Ҳиндистоннинг - 20%, Ўзбекистонда 36% шахар аҳолиси бўлган. Шу даврда Самарканд вилоятида 30%, Сурхондарё вилоятида эса 17% ни ташкил этган ҳолос.

3-жадвал
Урбанизация даражаси юкори бўлган мамлакатлар
(% ҳисобида, 2014 йил)

Мамлакатлар номи	Урбанизация даражаси	Мамлакатлар номи	Урбанизация даражаси
Англия	100,0	Катар	99,2
Бермуд ороллари	100,0	Гваделупа	98,4
Гибралтар	100,0	Кувайт	98,3
Кайман ороллари	100,0	Бельгия	97,8
		Мальта	95,3
		Виргин ороллари	95,2
Макао	100,0		
Монако	100,0		
Науру	100,0	Уругвай	95,2
Сингапур	100,0	Ронон	94,8
Сент-Мартен	100,0	Гуам	94,4

Жадал интернет gmarket.ru маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган

2014 йилга келиб бу мамлакатларда шахар аҳолиси салмон куйидагича: Германияда - 75%, Буюк Британияда - 82%, АКШда 81%, Японияда - 93%, Жапонда - 70%, Нигерияда - 47%, Ҳиндистонда - 32%, Украинада - 69%, Ўзбекистонда - 52% ни ташкил этади.

Дунёда 100% аҳолиси шахар аҳолисини ташкил этувчи мамлакатларга Англия, Бермуд, Гибралтар, Кайман ороллари, Макао, Науру, Сингапур ва Сент-Мартен киради. Шунингдек, Катар, Гваделупа, Кувайт, Бельгияда аҳолининг 98 -99% и шааронлилар салмоғига тўғри келади. Сан-Марино, Исландия, Япония, Исроил, Аргентина, Нидерландия, Чили, Австралия, Нигерунди, Бахрайн, Дания ва бошқа давлатларда ҳам шахар аҳолиси салмоғи юкори бўлиб, 87% - 94% ни ташкил этади.

4-жадвал
Урбанизация даражаси паст бўлган мамлакатлар
(% ҳисобида, 2014)

Мамлакатлар номи	Урбанизация даражаси	Мамлакатлар номи	Урбанизация даражаси
Мавронезия	22,4	Нигер	18,5
Чад	22,3	Шри-Ланка	18,3
Нигерия	22,2	Непал	18,2
Сомали	21,9	Малави	16,1
Буркина-Фасо	21,3	Уганда	15,8
Бразилия	20,5	Лихтенштейн	14,3
Сент-Винсент ва Гренадин	19,3	Панама-Янги	
Гвинея	19,0	Гвинея	13,0
Бурунди		Бурунди	11,8
Доминика	18,6	Тринидад ва Тобаго	8,5

Жадал интернет gmarket.ru маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган

Урбанизация даражаси энг паст кўрсаткичлари билан дунёда Нигер, Шри-Ланка, Непал, Уганда, Малави, Лихтенштейн, Панама-Янги Гвинея, Бурунди ва бошқа мамлакатларни мисол тариқасида

кўрсатишимиз мумкин. Бу мамлакатларда шаҳар аҳоли саломати 18% ни ташкил этади (йоводаги жадвалга қаранг).

Аҳолининг урбанизация даражаси факатгина хўжалик тармоқлари таркибига таъсир этмасдан, балки уни ҳудудий ташкил этишда ҳам аҳамиятлидир. Бинобарин, бирон бир мамлакат урбанизация даражасини бошқа мамлакатлар билан қиёсланиш кўйдиҳиларга эътибор бериш лозим:

- шаҳар ташкил қилиш мезонлари (масалан, Туркменистонда шаҳар макomini олғиш учун 5 минг аҳоли бўлиши кериб ўзбекистонда эса - 7 минг);
- шаҳарларнинг умумий сони ва эътишти;
- йирик шаҳарларнинг мавжудлиги;
- шаҳар агломерацияларининг ривожланиши;
- қишлоқ - шаҳар мантиқсимон миграцияси;
- аҳолининг бандлик даражаси ва таркиби;
- қишлоқ жойлар урбанизацияси, қишлоқларда шаҳарчага яшаш тарзининг мавжудлиги ва ҳ.к.

Юқоридагилар урбанизациянинг нақадар мураккаб ижтимоий-иқтисодий ҳодиса эканлигидан яна бир бор даълолат бериши (Солиев, 2000).

Маълумки, урбанизация умуман олганда ижобий жараён, лекин унинг салбий томонлари ҳам бор. Чунончи, экологик, ижтимоий, транспорт, одамларнинг табиатдан узоқлашиши, асосий бўлиши, нисбатан камқувват бўлиши, алкогол ва тибхонини моддаларни кўп истеъмол қилиши ва эркаклар ўртасида жанжалларнинг кўп бўлиши, автохалокатларнинг кўпайиши, муаммоларнинг кескинлашуви ҳозирги замон урбанизациясининг салбий йўлдошидир.

Урбанизациянинг ривожланиши билан унинг янги кўринишлари пайдо бўлди. Жумладан, **гиперурбанизация** - шаҳарлар ўз ҳудуд кенгайиб, жуда кўп шаҳар аҳолисининг тўпланишидир.

1. **Урбанизация** - шаҳар атрофларининг тез ривожланиши ва қишлоқ аста-секин шаҳар ва унинг атрофидаги ҳудуд орасида янги ташкилланганига айтилади.

2. **Урбанизация** - қишлоқ аҳолисининг қишлоқ хўжалиги тармоқини меҳнатга жалб қилиниши ва қишлоқ аҳоли пунктларида яшаш ҳаёт тарзининг кириб боришидир.

Назорат саволлари:

1. Урбанизация тушинчаси нимани англатади?
2. Урбанизация қандай ривожланади?
3. Урбанизациянинг қандай турларини биласиз?
4. Қандай урбанизация даражаси неча фоизни ташкил этади?
5. Туркменистонда урбанизация даражаси неча фоизни ташкил этади?
6. Урбанизация тушинчаси ҳақида гапириб бериңгиз?
7. Урбанизация ҳақида сўзлаб бериңгиз?
8. Урбанизация тўғрисида ҳақида фикрингиз?

8. Шахарсозлик ва шаҳарларнинг бош режаси

Режа:

1. Шахарсозлик масалалари.
2. Район планировкаси вазифаси
3. Район планировкаси билан шўғилланидиган олийгоҳлар.

Район планировкаси ташкил топиши ва ривожланиши XX асрнинг 20-30 йилларига бориб тақалсада, асосан район бўйича кўпчилик мутахассислар томонидан бажариладиган ишлар 50 йиллардан бошланди. Район планировкаси маълум бир ҳудудда ишлаб чиқариш корхоналари, аҳоли жойлашуви, инфратузилма элементларини географик, иқтисодий, қурилиш-архитектура ва муҳандислик техник шароит ҳамда омилиларини ҳисобга олган ҳолда ташкил қилишнинг назарий ва амалий масалалари билан шўғулланади. Айнан шу маънода у конструктив география, районнинг амалий географияси сифатида тан олинган (Солнцев, 2010).

Маълумки, иқтисодий география ишлаб чиқаришнинг ҳудудий ташкил этиш масалалари билан шўғулланади. Шаҳарлар географияси ва район планировкаси ҳам ишлаб чиқаришнинг ҳудудий ташкил этиш масалалари билан алоқадордир. Район планировкаси масалалари билан илмий-текшириш ва лойиҳалаштириш олийгоҳлари шўғулланади. Район планировкасининг назарий масалаларидан бири – иқтисодий районлаштириш ҳисобланади.

Е.Н.Перлик ва Г.М.Лаппо ёзганларидек, одатда район планировкаси учун иқтисодий район ёки вилоят ва ундан кичик бўлган туман, шаҳар, кичик танлаб олинади. Ўрганилаётган ҳудуд канчалик кичик бўлса, албатта аниқлик даражаси орттиб боради.

Район планировкасида вилоят миқёсидати ишлар чизмалар тузиш билан белгиланади. Улар, 1:100000-1:300000 масштабда амалга оширилади. Вилоят ичидати иқтисодий районлар учун район планировкасининг лойиҳаси тузилади. Бундай лойиҳалар саннат туғуллари ёки корхоналари учун ҳам бажарилиши мумкин. Вилоят ичидати иқтисодий районларда 1:100000-1:50000 масштабда қўлланилса, саннат туғулларида масштаб янада анжкатилади

1:10000 ёки 1:10000. Бундан ташқари туманлар учун ҳам район планировкаси ишлаб чиқилади. Алоҳида аҳоли кўрғонлари учун бош планилар 1:10000 ёки 1:5000 масштабда тузилади (Солнцев, 2010).

Район планировкаси чизмалари, лойиҳалари, бош планлар оғалда 25 йилга мўлжаллаб тузилади. Шахарсозлик масалалари билан жуда кўп урбанист олимлар шўғулланганлар. Булар орасида советлик олим Т.Тольвинский, россиялик урбанистлар Е.М.Перлик, Г.М.Лаппо, Ўзбекистонлик Э.А.Ахмедов, О.Б.Ата-Мурисев, А.С.Солнцев ва бошқалар.

Шахарсозлик масалалари Европа ва Американинг ривожланган мамлакатларида яхши йўлга қўйилган. XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида Европа ва Американинг йирик шаҳарларида уй-жой қурилиши ва аҳолига хизмат кўрсатиш соҳасидати бурилишлар соҳа олди. Бу қурилишлар, ҳар бир давлатнинг ҳудудини ва шифтнинг ҳисобга олиб бажарилиди. Баъзи ҳудудли катта бўлган мамлакатларда кент хонали уйлар қурилди. Ҳовлиси бор уйлар, асосан бир ва икки қаватли, ҳовлиси йўқ уйлар эса, кўп қаватли иди қурилди. Европа ва Америка шаҳарларида уйлар, саннат корхоналари, аҳолига хизмат кўрсатадиган турли иншоотларнинг қурилиши, бу шаҳарларда аҳоли сонининг кўпайиши ва аҳоли шифтнинг ошиши, от аравадар (экипаж), автомобиль, транспортнинг кўпайиши, шаҳарларда тиббондлик муаммоларини шифтириб чиқарди.

Маишхур урбанистлар Т.Тольвинский ва Ле Корбюзье ўз шифтирида XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида қурилган биринчи иншоотлар нотўғри қурилганлигини ёзганлар. Одамлар шифтиридан устуи келиб шаҳар курамиз деб, табиғатни йўқ қилганлар. Аҳолининг барча шаҳарлар режаси нотўғри тузилган ва қурилган. Катта дунёдаги энг тўзал шаҳар Париж планировкаси ҳам нотўғри. Чунки барча шаҳар кўчалари тўғри ўтказилиши лозим, афсуски биринчи шаҳарлар кўчалари эгри-бўғри ўтказилган. Одамлар каярга шифтирини билди ва тўғри юради, эшак каярга боришини

билмайди, шунинг учун эгри-бугри юради деб ёзган эди Ле Корбюзье (Ле Корбюзье, 1970)

Ишлаб чиқаришнинг бир жойда мужассамлашуви ва шаҳарларнинг ўсиши, бу ривожланишнинг натижаси ҳисобланади. Дунё аҳолиси урбанизацияни ривожлантиришга ҳаракат қилиб яшайди. XIX-XX асрларда инглиз олими Э.Говард томонидан яратилган шаҳар – боғлар фикри машҳур бўлган. Лондон шаҳри яқинида Лечурт шаҳар-боғи яратган. Бундай шаҳар-боғлар Англия, Америка ва Францияда кўп яратилган. Шунингдек Франциянинг Париж шаҳрида 200 м баландликда қурилган уйлarning атрофи катта ям-яшил ўт-ўланлар ва дарахтлар билан ўралган бўлган. Дунёнинг бошқа шаҳарларида ҳам кўп қаватли уйлар қурилиб, унинг пастки беш қаватида аҳолига хизмат кўрсатиш нуқталари ва турли хилдаги корхоналар жой олган бўлган, юқори қаватларида эса, одамлар яшатади. Европанинг кўпгина шаҳарлари остида тунеллар (подваллар) мавжуд бўлиб, бу тунелларда газ, сув, канализация қувурлари ва электр энергия симлари ўтган. Бундай тунелларнинг шаҳарда борлиги мақсадли мувофиқ бўлиб, шаҳарларнинг тез ривожланиб боришига ижобий таъсир кўрсатади. XIX-XX асрларда катта йўллар, автомобил, трамвай, темир йўллари атрофида, чизикли шаҳарлар қурилган. Бундай чизикли шаҳарлар дунёнинг кўп мамлакатларида, жумладан, Испания, Англия, Жазонр, Бразилия ва Шимолнинг Америкада кўлаб қурилган (Перрик, 1991).

Сўнгги йилларда ҳам дунёнинг кўпгина мамлакатларида кўп қаватли бинолар қурилмоқда. Ўзбекистонимизда ҳам мушаккиллик йилларида жуда кўп бир қаватли уй-жойлар ўрнига, кўп қаватли уйлар қурилмоқда, бу эса асосан ёш оилаларнинг алоҳида яшашни учун шароит яратади.

Келажакда ривожланган мамлакатларда шаҳарлар сув остида, яъни дарёлар, кўлтиқлар, бўғозлар, океанлар остида қурилишни кўзда tutилмоқда. Француз олими Йон Фридманнинг фикрича, Парижда Сена дарёсининг остида, Лондонда Темза дарёси остида, Ла-Манш кўлининг остида, океанлар остида 8 та шаҳар қўпиркилар

Европа-Осиё-Африка-Американи боғлаб турадиган 2000 км лик шаҳарлар вужудга келтиришни билдирган (Перрик, 1991).

Америкалик олим Паоло Солери келажакда 300 қаватли бинода 1 млн. киши яшайдиган шаҳар яратиш лойиҳасини тузган. Бу шаҳар оғир транспортнинг ўрнига, одамлар лифт, эскалатор орқали ҳам ерттиқил, ҳам горизонтал ҳолатда ҳаракат қилишлари мумкин бўлади, деб ёзди. Бу шаҳарларнинг ичида ҳам театрлар, ҳам иш жойлари ва аҳолига хизмат кўрсатадиган барча тизимлар жойлашган бўлади. Одамлар шаҳарнинг исалган жойига 15 сонутада лифт ва эскалаторлар ёрдамида бориб етадилар. Шаҳар аҳолиларидан яшил табиат кўриниб туради.

Инглиз шаҳарсоз олимлари томонидан ҳаракатланувчи шаҳар лойиҳасини тузганлар. Япон шаҳарсозлари эса, Токио кўлининг оғида, сув остида 23 км.лик 300 м баландликдаги ҳаракатланувчи шаҳар лойиҳасини тайёрлаганлар.

Рус машҳур муҳандиси Н.В.Никитин 300 қаватли пўлатдан қилинган, баландлиги 1000 м, узунлиги 250 м бўлган шаҳар лойиҳасини тузган. Бу шаҳарда 100 минг киши яшашини билдирган. Келажак шаҳарлари тўғрисида турли хил лойиҳалар мавжуд.

Назорат саволлари:

1. Район планировкаси деганда нимага тушунасиз?
2. Район планировкаси ривожланиши XX асрнинг нечанчи йилларида тўғри келади?
3. Район планировкаси тўғрисида проф. А.С.Солиев нима деган?
4. Н.Н.Перрик район планировкаси ҳақида нима ёзган?
5. Район планировкасида вилоят микёсидаги чизмалар қандай мисалда тузилади?
6. Район планировкаси вилоят ичкидаги иқтисодий районларда қайси мисалдаб фойдаланилади?
7. Район планировкасида туманлар учун қайси масштаб фойдаланилади?
8. Шаҳарсозлик масалалари билан қайси олимлар шуғулланган?

9-мавзӯ. Ўзбекистон шаҳарлари географияси

Режа:

1. Ўзбекистон ҳудудларида шаҳарларнинг вужудга келиши.
2. Ўзбекистон шаҳарларининг ривожланиши.
3. Шаҳар ва шаҳарчаларнинг функционал типлари.

Ўзбекистоннинг биринчи Президенти И.А.Каримовнинг таъбири билан айтганда, “Ҳозирги Ўзбекистон деб атагувчи ҳудуд яъни бизнинг Ватанимиз нафақат Шарк, балки умумжаҳон цивилизацияси бешикларидан бири бўлганилигини бутун жаҳон тоғ олмоқда. Бу қадимий ва табарруқ тулрокдан буюк алломалар, фозилу фузалолар, олим уламолар, сиёсатчилар, саркаралар етишиб чиққан. Диний ва дунёвий илмларнинг асослари мана шу заминда яратилган, сайкал топган. Эрамингача ва ундан кейин курилган мураккаб сув иншоотлари, шу кунгача кўрку файзини маҳобатини йўқотмаган. Осори атикаларимиз қадим-қадимдан юртимизда деҳқончилик, хунарманчилик маданияти меъморчилик ва шаҳарсозлик санъати юксак бўлганидан далолат беради (Каримов, 1998).

Аҳоли жойлашуви масалаларига аҳоли жойлашувининг йирма назариячиси В.Т.Давидович ўз диққатини қаратган. Аҳоли жойлашувининг асосий қонуниятлари таърифи шу олимга тегилган бўлиб, унда ишлаб чиқариш кучларининг жойлашishi ш ривожланиши ҳамда турухли аҳоли жойлашуви шакллари ни айниб ўтган (Давидович, 1960, 1964 ва х.к.).

Аҳоли жойлашувининг шаклларида бири турухли аҳоли пунктлари тизими бўлиб, бу тизимлар кичик, ўрта ва йирик бўлади. Уларнинг кўламини асосий тизим ташкил этувчи марказий шаҳар демографияк кўрсаткичига қараб аниқлайди. Улар ўз навбатида ҳудудий тизимларни ташкил этади, уларнинг тўшмаи умумданин тизимини яратади. Шунингдек, илмий адабиётларда аҳоли жойлашувининг ягона тизими тушунчаси мавжуд. Бу тушунча аҳоли географияси фанига машҳур географ олим Б.С.Хорев томонидан киритилган. Аҳоли жойлашувининг ягона тизимида қар

ни функциядаги бир-бири билан ҳамбарчас боғлиқ бўлган қатта қаватда жойлашган аҳоли пунктлари турлари қиради (Хорев, 1975). Аҳоли жойлашувининг ягона тизими қатта ҳудудда, аҳоли жойлашувининг турухли тизимлари эса шаҳар агломерациялари ва янаа турухли аҳоли пунктлари базасида шаклланади.

Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига таъсир этувчи асосий омиллардан аҳоли ва меҳнат ресурслари сонининг тез кўпайиши хисобланади. Шунинг учун бу ерда меҳнатни кўп талаб қиладиган саноат тармоқлари ва қишлоқ ҳўжалиги ҳамда кенг истеъмол моллари ишлаб чиқариш ривожланимоқда. Шу билан бирга саноатнинг ҳудудий ташкил анишини ва ривожланиши аҳоли жойлашуви таркибини яратибди, бу эса ўз навбатида саноат қорхоналари қичик шаҳарларда ва қишлоқ жойларда жойлаштирилади. Бу жойларда янги саноат ва аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари кенгайиши ва ривожланиши таъсир кўрсатади.

Таъкидотлар шуни кўрсатадики, Ўзбекистон Республикаси ҳўжалигининг ўсиш даражаси демографияк ривожланишининг турли шаклларида бир хил бўлмаган. Масалан, 1926-1939 йилларда аҳолининг ўртacha йиллик ўсиши республикамызда 2,45%, 1939-1959 йиллар мобайныда 1,25%ни ташкил этган, аҳоли сонининг барқарор пасайишига 2-Жаҳон уруши оқибатлари таъсир этган. Аҳоли ўсишининг энг юқори кўрсаткичлари 1959-1970 йилларга қарай келади ва 3,45%ни ташкил этади. Кейинги йилларда бу кўрсаткич пасайиб борган. Масалан, 1970-1979 йилларда бу кўрсаткич 1,00%ни, 1979-1995 йилларда эса янада пасайиб 2,40%га тенг бўлган. Бу кўрсаткич 2000-2014 йилларда 1,75%ни ташкил этади. Кейинги йилларда республикамызда аҳоли сонининг пасайишига, аҳолига таъбий ўсишининг пасайиши ва кўчиб кетгандларнинг кўчиб кетгандарга нисбатан юқорилиги ўз таъсирини кўрсатган. Масалан, 1991 йилда аҳолининг таъбий ўсиши 593 минг киши, 2000 йилда 193 минг киши, 2013 йилга келиб 534 минг кишини ташкил этади.

Ўзбекистон ва Ўрта Осиё урбанизациясининг асосий ҳудудини хусусиятлари О.Б.Ата-Мирзаев, Э.А.Ахмедов, Т.И.Раимов, Х.С.Салимов, А.С.Солиев ва бошқа олимлар томонидан чуқур тадқиқот қилинган. Ўз навбатида қуйидагиларни таъкидлаш мумкин:

- шаҳар аҳоли сонининг тез ўсиши;
- қўлгина янги шаҳар аҳоли пунктларининг вужудга келиши (асосан 1979-1985, 2009-2010 йилларда) кишлоқ аҳоли пунктларининг механик равишда шаҳарларга айланиши ҳисобидан;
- шаҳар ва кишлоқ аҳоли жойлари ўртасида аниқ четраларининг бўлмаслиги, мураккаб ва чуқур интeҗрациялашган кишлоқ-шаҳар аҳоли жойлашувининг ташкил этилиши, асосан Ўзбекистоннинг аҳоли зич жойлашган воҳалари учун характерлидир;
- саноат жихатидан кам ривожланган кичик шаҳарларнинг мавжудлиги ва урбанизация даражасининг пастлиги;
- ўрта шаҳарлар ва йirik аҳоли жойлашув шакллари саноат, ижтимоий инфратузилма жихатидан кам ривожланганлиги.

Буларнинг йитиндиси ва бошқа хусусиятлари Ўзбекистон Республикаси урбанизациясининг ўзига хослигини белгилайди. Умуман, Ўзбекистонда аҳоли жойлашув асосан аҳоли пунктларининг жойлашиши ва ўсишидан ҳамда уларнинг тарқибини ва катталигидан аниқланади. Бу ерда, ҳудуднинг табиий география хусусиятларига боғлиқ равишда кишлоқ аҳоли пунктлари нотекис жойлашган. Масалан, Фарғона vodiysi, Тошкент ва Хоразм воҳаларида кишлоқ аҳоли пунктларининг зичлиги 100 км.квда 20 ва undan ortiq ташкил этади. Бу кўрсаткичлар бошқа районларда, жумладан Бухоро ва Навоий вилоятларининг чўл зоналарида паст бўлиб, 100 км.кв.да 3 тани ташкил этади.

Ўзбекистон шароитида ҳозирги вақтга келиб, аҳолининг ярмини яқини кишлоқ аҳолисига тўғри келади. Кишлоқ аҳолисининг жойлашув кишлоқ хўжалиги тармоқлари ва ҳудудий тарқиб билан бевосита боғлиқ ҳисобланади. Транспорт ва бошқа инфратузилма соҳаларининг ривожланиши билан кишлоқ аҳоли пунктларида аҳоли сони ўсумоқда ва ҳудуд кенгайиб, бу эса уларни

ижтимоий ривожланишига бевосита таъсир кўрсатади. Аҳоли жойлашув ва урбанизациянинг юқорида айтилган хусусиятлари афсин республиканинг барча вилоятлари учун хосдир. Шу билан бирга, аҳоли жойлашувни чуқурроқ ўрганиш шундан далолат берадики, аҳоли пунктларининг ривожланиши ва жойланишига боғлиқ шароитлар билан бирга хўжалик тармоқларининг кенсаялашув ҳам таъсир кўрсатган.

5-жадвал Ўзбекистон Республикаси аҳолиси сонининг ҳудудий тарқибидagi ўзгаришлар

Вилоятлар номи	1995 йил минг	%	2014 йил минг	%	1995-2014 йиллардаги ўзгаришлар минг киши	%
Ўзбекистон	22562	100	32654	100	+10092	44,7
Республикаси	1397	6,2	1842	5,7	+445	31,8
Амударё	1993	8,8	3012	9,2	+1019	51,1
Бухоро	1315	5,9	1870	5,7	+555	42,2
Жиззах	871	3,9	1325	4,1	+454	52,1
Қашқадарё	1918	8,5	3148	9,5	+1230	64,1
Наманган	1741	7,7	2699	8,2	+958	55,0
Навоий	734	3,2	958	2,9	+224	30,5
Тошкент вилояти	2432	10,8	3720	11,3	+1288	52,9
Ўзбекистон Республикаси	1536	6,8	2513	7,6	+977	63,6
Фарғона	626	2,8	816	2,6	+190	30,3
Тошкент	2240	9,9	2861	8,9	+621	27,7
Фарғона	2444	10,8	3620	11,1	+1176	48,1
Хоразм	1198	5,3	1805	5,5	+607	50,6
Тошкент ш.	2117	9,4	2465	7,7	+348	16,4

Жиддий Ўз.Р. Давлат статистика кўмитаси маълумотлари асосида шартли равишда таъкидланган.

Аҳоли ҳудудий жойлашувини ўрганиш шундан далолат берадики, баъзи вилоятлар улуши демографик ўсишининг юқори кўрсаткичлари билан ажралиб туради.

Жадавд таҳлили шуни кўрсатадики, баъзи вилоятлар улуши республикамиз аҳолисининг ҳудудий таркибида демографик ўсишининг юқори кўрсаткичлари асосида ўсган. Аҳоли табиий ўсишининг юқорилиги билан Қашқадарё, Наманган, Сурхондарё, Андижон, Фарғона, Хоразм ва Жиззах вилоятлари ажралиб туради.

Вилоятлар ичида 1995-2014 йиллар мобайнида аҳоли улушининг камайиши асосан Тошкент вилояти ва Тошкент шаҳрида ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси ва Самарқанд вилоятида кузатилган. Бундан ташқари Бухоро, Навоий, Сирдарё вилоятлари аҳолисининг улуши бошқа вилоятларга нисбатан пастроқ кўрсаткичга эгадир.

Шаҳар ва шаҳарчаларнинг ривожланиши кўп жихатдан ҳозирги фан-техника инқилоби ва иқтисодий-ижтимоий тараққиёт билан бевосита боғлиқ. Ўзбекистонда 1926 йилда 27 та шаҳар, 19 та шаҳарча, 1939 йилда 25 та шаҳар, 22 та шаҳарча, 1959 йилда 33 та шаҳар, 68 та шаҳарча, 1970 йилда 42 та шаҳар, 82 та шаҳарча, 1977 йилда 82 та шаҳар, 84 та шаҳарча, 1990 йилда 120 та шаҳар, 104 та шаҳарча, 2000 йилда 120 та шаҳар, 113 та шаҳарча, 2013 йилда келиб, 120 та шаҳар, 1088 та шаҳарча мавжуд бўлган. Ҳозирги вақтда аҳолиси 100 мингдан ортиқ бўлган шаҳарлар 16 та ва 500 мингдан ортиқ бўлган шаҳарларга Тошкент ва Самарқанд шаҳарлари қиради. Кейинги ўринларни аҳоли сони жиҳатидан Наманган – 475 минг, Андижон – 404 минг, Нукус – 295 минг, Бухоро – 272 минг киши билан эгаллайди.

2018 йил маълумотида биноан, Ўзбекистоннинг 52% аҳолиси шаҳар жойларига тўғри келади. Шаҳар аҳолисининг ўсиш суръати айниқса 70-80 йилларда юқори бўлган. Бунга сабаб 1972 йилда аҳоли пунктларининг шаҳар мақомига ўтказиш учун ташқи этиладиган энг кам аҳоли миқдори 10 мингдан 7 минггача туширилиши ва бунинг оқибатида шаҳарлар сонининг ниҳоятда тез

кўпайишига асосланади (агар 1970 йилда республикада 42 шаҳар мавжуд бўлса, 1979 йилда уларнинг сони 90 га етган). 1989-2009 йилларда шаҳарликлар сонининг ўсиши анча сузайган. Натижада, умумий урбанизация кўрсаткичи 40,7% дан 35,8% га тушиб қолган. Вилоятлар даражасида мазкур жараён айниқса Тошкент, Фарғона, Бухоро, Хоразм сезиларли бўлган ва у фақат Қорақалпоғистон Республикаси, Жиззах ҳамда Наманган вилоятларида бирмунча қаршиланган. 2009 йили республикамизда “Кишлоқ тараққиёти ва фермерлиги йили” деб эълон қилиниши муносабати билан фермерлиқ вазиятда кескин ўзгариш юз берди. Янги урбанистик сифат туфайли Ўзбекистонда бирданга 966 та кишлоқ аҳоли пунктига шаҳарча мақоми берилди. Уларнинг ҳозирги реал ҳолатини ҳисобга олиб, “атрошаҳарлар” деб аташ мумкин (Солиев, 2014).

Аҳолини иқтисодий ва ижтимоий география фанида ўрганишда у асосий хусусияти эътиборга олинishi зарур. Аҳоли - ишлаб чиқарувчи куч (аҳолининг иқтисодий функцияси). Аҳоли – асосий ижтимоий (ижтимоий функцияси). Аҳолини ўз-ўзини тақдор бермоқ бўлиши (демографик жихати).

Ўзбекистон шароитида кичик шаҳарларнинг кўпчилигида реал демографик вазият олдий кишлоқлардаги ҳолатларга ўхшаб кетади. Аmmo, шу билан бирга таъкидлаш лозимки, баъзи бир юқори даражада санотлашган шаҳарларда туғилиш даражаси анча паст. Чунотич, мавжуд маълумотларга кўра, туғилиш хар 1000 аҳолига Чирчик, Янгиобод, Когон каби шаҳарларда 12-13 киши атрофида. Ҳatto типик шарқона шаҳарларимизда Самарқанд, Бухоро, Қўқон ва бошқаларда мазкур кўрсаткич 14-15% га тенг. Натижада, аҳолининг табиий кўпайиши анча кам – Чирчик ёки Янгиободда у 1% га ҳам етмайди. Албатта, бундай демографик вазият республикамиз учун унча анъанавий эмас. Бу, ўз навбатида, демографик жараёнларда ўзига хос ўтиш даври келатганлигидан далолат беради. Табиийки, бу жараёнлар, якин келажакда меҳнат

ресурсларининг шаклланишига, ижтимоий-иқтисодий тараққиётга ўз таъсирини кўрсатиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси аҳоли сонига аҳолининг меҳмон харақати ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Ўзбекистонда 1970-1980 йиллардан бошлаб, хозирга қадар аҳоли миграцияси манфий хисобланади. Бир вақтлар Ўзбекистонга кўчиб кетганларнинг ишга ўз ватанларига қайтиб кетишлари ва бошқа чет мамлакатларга ишга борганиги туфайли миграция салдоси манфий бўлиб қолган.

6-жадвал
Ўзбекистонда аҳоли миграцияси¹ (1000 киши хисобидан)

Йиллар	Кетганлар	Кетганлар	Миграция салдоси
1991	371,0	401,2	-30,2
1995	167,8	256,8	-89,0
2000	145,8	212,4	-66,6
2005	144,7	246,3	-101,6
2010	139,7	183,8	-44,1
2012	136,5	184,1	-47,6
2013	169,7	210,6	-40,9
2014	145,3	183,9	-38,6

Манба: www.stat.uz.

Шу билан бирга, келувчилар сони мунтазам равишда 2013 йилдан қадар камайиб борган. Масалан, республикамига кетганларнинг энг кўп миқдори 1991 йилда кузатилган бўлиб, шу йили 371 минг киши кетган бўлса, бироқ шу йилда кетганларнинг сони улардан ҳам кўп бўлиб, 401 минг кишини ташкил этади. Бунинг натижасида 1991 йилги миграция салдоси 30,2 минг кишига тенгдир. Бу кўрсаткич 1995 йилга келиб, 89 минг, 2005 йилда эса 101 минг, 2014 йилда 38 минг кишини ташкил этган. Аҳоли миграцияси жадаллидан кўриниб турибдики, 1991-2014 йиллар оралиғида миграция салдоси манфийдир. Л.П.Макаева ва О.Б.Ота-Мирзоев маълумотларига қараганда, 1991-1997 йилларда республика шохир

қилири бўйича нетто-миграция, яъни соф салбий миграция йилини рус миллатига мансуб бўлганларда 302 минг, татарларда 17, украинларда 50, украинларда 28, немисларда 20 минг кишини оқини етади. Келувчиларнинг асосий қисми Россия Федерациясига тўғри келади. Ўзбекистон, Украина ва Қозоғистон давлатлари билан ҳам бўлган аҳоли алоқаларида миграция салдоси манфийдир.

Мазкур, бошқа миллатларга мансуб бўлган кишилар республикада шаҳарларида яшаб келишган, шунинг учун ҳам ишга миграцияда 90-йилларда асосан туб жой аҳолиси бўлмаган кишилар катнашган. Аҳолининг табиий ва меҳнат харақатлари оқининг миллат, ёш, жинсий таркиби ва меҳнат ресурслари таъминига беvosита таъсир кўрсатади.

Демографик тадқиқотлардан шу маълум бўлдики, республикада эркаклар салмоғи бирмунча юқори хисобланади. Ўзбекистоннинг шаҳар жойларида аёллар, кишлоқ ҳўжалити жойларида эса эркаклар салмоғи юқоридир. Ўзбекистон Республикасининг барча вилоятларида аҳолининг табиий ўсиши оқининг сабабидир, аҳолининг кўп қисмини ёш болалар ташкил этади. Изланишлардан маълум бўлдики, 5 ёшгача бўлган болалар таъмини 2007-йилга нисбатан 2011-2016 йиллар орасида камайиб боради, бу шундан далолат берадики, республикада аҳолининг таъмини даражаси озгина пасайган. Ўзбекистон Республикаси аҳоли хос демографик ҳудуд бўлиб, МДХнинг бошқа республикаларидан фарқ қилади.

Назорат саволлари:

1. Ўзбекистонда шаҳарларнинг вужудга келишига қайси омиллар таъсир кўрсатган?
2. Ўзбекистон шаҳарлари ривожланишининг асосий муаммолари қандай?
3. Ўзбекистон шаҳарлари қандай классификацияланади?
4. Ўзбекистон шаҳарлари функционал типлари қайсылар?

10-мавзу. Тошкент иқтисодий райони шаҳарлари.

Режа:

1. Тошкент иқтисодий райони шаҳар аҳоли пунктларининг шаклланиши.
2. Иқтисодий район шаклланишига таъсир кўрсатувчи омиллар.
3. Тошкент шаҳри.
4. Тошкент вилояти шаҳарларининг урбанистик ва ҳудудий таркиби.

Иқтисодий районлаштириш иқтисодий географиясининг бирламчи бош тушунчасидир. Районсиз, бир жойдан иккинчи жойнинг фарқсиз, ҳудудий тафовутсиз география фанининг ўзи ҳам бўлмайди. Бирок, катта илмий ва амалий аҳамиятта эга бўлган иқтисодий районлаштиришнинг факат сооик Совет мафруси билан, унинг режалаштириш сиёсати билан боғлаш нодурустдир. Сабаби, иқтисодий районлар ҳудудий меҳнат тақсимотининг натижаси сифатида объектив мавжуддир; бундай районлар Чор Россиясида ҳам, ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида ривожланиб бораётган катор давлатларда ҳам мавжуд. Район содди қилиб айтганда, бир-биридан фарқ қилувчи ҳудуддир.

Иқтисодий район асосан қўйилади район ҳосил қилувчи омиллар таъсирида шаклланади:

- ҳудуднинг яхлитлиги, унинг географик ўрни;
- ҳўжаликнинг ихтисослашуви,
- район ҳосил қилувчи марказларнинг мавжудлиги;
- табиий шароити ва табиий ресурслари;
- транспорт ва бошқа инфратузилманинг ривожланганлиги;
- демографик вазияти ва меҳнат ресурслари;
- жойнинг тарихий ривожланиш хусусиятлари ва бошқалар (Солиев, 2014).

Ўзбекистон Республикаси ҳудудини иқтисодий ривожлантириш масалалари билан В.М.Четиркин, Н.Т.Сапенко, З.М.Акрамов, А.С.Солиев ва бошқалар шўғулланган.

Ўзбекистон ҳудудини кўп илмий адабиётларда 6 та иқтисодий районга ажратиб ўрганилган, булар:

1. Тошкент иқтисодий райони;
2. Мирзаўл иқтисодий райони;
3. Фарғона иқтисодий райони;
4. Дарфшон иқтисодий райони;
5. Жанубий иқтисодий райони;
6. Куйи Амударё иқтисодий райони.

Тошкент иқтисодий райони таркибига Тошкент вилояти ва Тошкент шаҳри қиради. Иқтисодий район майдони 15,6 минг кв км таъин ва республика ҳудудининг 3,5 фоизини ташкил этади. Район аҳолиси 2017 йил бошида 5253,4 минг кишини ёки республика аҳолисининг 16,3 фоизини ташкил қилади.

Тошкент иқтисодий райони таркибига республикамиз ифтихати Тошкент шаҳри кирганлиги учун, бу районда бошқа жойларга нисбатан халқ ҳўжалигининг барча тармоқлари ривожланган. Чунончи саноатнинг турли тармоқлари, яъни озиқ-овқат, енгил, электр энергетика, машинасозлик, кимё, кора ва металлургия ва бошқалар. Шу билан бирга қишлоқ ҳўжалиги ҳам тараккий этган бўлиб, бу ерда боғдорчилик, сабзавотчилик, узумчилик, пахта етиштириш, чорвачилик, ва паррандчилик ривожланган. Ўзбекистон Республикаси давлат иқтисотика кўмитаси маълумотларига кўра, 2018 йил бошида республика ялпи ички маҳсулоти жорий нархларда 254043,1 минг ўлми ташкил этган ва бу кўрсаткич 2016 йилга нисбатан 5,2 фоизга ўсган. Иқтисодий районда 2017 йилда туғилганларнинг 13,7 фоизи, ўлганларнинг 20,4 фоизи тўғри келади.

Тошкент иқтисодий райони табиий, иқтисодий географик ўрни қулай бўлиб, бу район шимолдан Қозоғистон, шарқдан Қирғизистон, жануби-шарқдан Тожикистон Республикалари билан, шунингдек Сирдарё ва Наманган вилоятлари билан ҳам чегарадошидир. Ҳудуднинг шимолий ва шарқий қисмлари тоғли ва тоғолли ерлардан иборатлиги сабабли, бу ерда ҳилма-ҳил фойдали

казилма бойликлар мавжуд. Буларга кўмир, рангли металллар ва курилдиш материаллари ҳам ашёлари мисол бўла олади. Тошкент иқтисодий районида Сирдарёнинг ирмоқлари - Чирчиқ ва Охангарон дарёлари оқиб ўтади. Чирчиқ дарёси тоғли дарё бўлгани учун тез оқади, шунинг учун бу дарёда бир нечта СЕСлар (сув электр станциялари) курилган. Охангарон дарёси гидроекстр имконияти паст бўлганиги туфайли, бу дарёда сув омборлари курилган. Шу билан бирга, иқтисодий район рекреация бойликларига ҳам эга бўлиб, Чимён ва Чотқол худудларида дам олиш жойлари фаолият олиб бормоқда.

Тошкент иқтисодий райони географик жойлашгани, табиий бойликлари, сув манбаларининг борлиги ва бошқа омиллар бу ерда қадимдан аҳоли ва аҳоли пунктларининг жойлашганига сабабчи бўлган. Бу худудда ҳам Ўзбекистоннинг бошқа ерлари каби географик меҳнат тақсироти натижасида, яъни хунарамандчилик ва савдо-сотиқнинг вужудга келиши ва ривожланиши билан шаҳарлар пайдо бўлишига сабабчи бўлган. Тошкент шаҳри қадимий шаҳарлардан бўлиб хисобланади. Кейинчалик бу худуддан буғун Ўзбекистон бўйлаб ва Россия шаҳарлари ўртасида темир ва автомобиль йўлларининг курилиши ҳам иқтисодий район худудидан шаҳар аҳоли пунктларининг пайдо бўлиши ва ривожланишига олиб келди.

Бу минтақада мамлакатимизнинг пойтахти Тошкент шаҳрининг жойлашгани, бу худудни ҳам иқтисодий-ижтимоий, ҳам маданий-маърифий, ҳам илмий жиҳатдан тараққий этишига олиб келди. Шунингдек, бу минтақада урбанизация даражасининг нисбатан юқори бўлишига сабабчи бўлди. Бу худуднинг урбанизация даражаси 73,2 % ни ташкил этади ва 17 та шаҳарлар жойлашган.

Тошкент шаҳри нафақат Ўзбекистоннинг, балки Марказий Осиёнинг ҳам энг қадимий йирик ва кўп функцисини шаҳарларидандир. Шаҳар майдони 334,8 кв. км бўлиб, аҳолиси 2017 йил маълумотига кўра 2424,1 минг кишини ташкил этади.

2007 йилда Тошкент шаҳри Ислон маданияти маркази деб эълон қилинган. 2009 йилда эса Тошкентнинг 2200 йиллиги нишонланди. Маълумки, Тошкент шаҳрининг вужудга келиши ва ривожланишида Чирчиқ дарёси ва унинг қадимги ва янги қанотлари асос бўлган. Улар жумласига Бўзсув, Кайковус, Қорқамини, Сатар, Бўрижар, Анхор, Қорасув ва бошқалар кирди.

Тошкент шаҳрининг географик ўрни қудайлиги сабабли қадимдан савдо маркази бўлган. Бу ер ғарб ва шарқ мамлакатлари орасида йўлда жойлашганиги савдо ишлари яхши ривожланишига олиб келган. Шунингдек, шаҳарнинг қудай иқтисодий географик ўрни транспортнинг турли тармоқлари тараққиётига бевоқифа ўз таърифи кўрсатган.

Проф. А.С.Солиев Тошкент шаҳрининг ҳозирги қунгача босиб кетган тарихини қуйидаги 5 та даврга бўлган:

- 1-давр (1917 йилгача);
- 2-давр (1917-1940 йй.),
- 3-давр (1940-1945 йй.),
- 4-давр (1946-1990 йй.),
- 5-давр (1991-йилдан ҳозирги қунгача)

(Солиев, 2018).

1-давр. Бу давргача Тошкент худудидан аҳоли деҳқончилиқ, қорғиччилик ва хунарамандчилик билан шуғулланган, шунингдек қадимдан 1865 йилда Россияга қўшиб олингандан сўнг савдо йўллари янгида қўлайган. Бу ер қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва қунарамандчилик буюмлари олиб келинган. Россиядан машина, автомобильлар, металл, шакар ва бошқалар олиб келинган. Шаҳар худудидан кенгайиб, руслар томонидан Европача қўринишда бўлган Тошкент шаҳрининг янги қисми ва янги сановат қорхоналари курилган. Бу даврда Тошкент шаҳри Туркистон генерал губернаторлигининг бошқарув вазифаларини бажарувчи шаҳарга айланган.

2-давр (1917-1940 йй.). Бу даврда шаҳарда янги уй-жойлар, қорхоналар ўрта ва олий ўқув юртлари курилди. 1930 йилда

Тошкент шаҳри Ўзбекистон Республикасининг пойтахтига айлантилиши, шаҳарни янада ривожланишига олиб келди. Шаҳар ҳудуди кенгая борди.

3-давр (1940-1945 йй.). Бу даврда уруш туфайли асосан Россиядан, шунингдек Украина ва Белорусиядан кўлиб корхоналар ва аҳоли эвакуация қилинди. Бунинг натижасида Ўзбекистонда асосан оғир саноат ривожланишига олиб келди, шунингдек, машинасозлик, металлургия саноатининг тараккили эътишга база бўлиб хизмат қилди. Эвакуация қилинганлар ичида маҳкамли кадрлар ҳам келган. Фарбдан келган маҳкамли кадрлар ҳалқ ҳўжалитининг барча соҳаларини ривожланишига ижобий таъсир кўрсатди.

4-давр (1946-1990 йй.). Бу даврда келиб Тошкент шаҳри жуда кўп функцияларни бажарадиган нафакат Ўзбекистон, балки Марказий Осиёдаги кўп функцияли шаҳарга айланди. Медицина хизматининг яхшилланиши ва табиий ўсишнинг юқорилиги сабабли, аҳоли сони тез ўсди. Янги уй-жойлар, янги корхоналар қурилди, 1960 йилга келиб, Тошкент шаҳри миллионер шаҳарга айланди. Шунингдек шаҳар атрофида йўлдош шаҳарларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши натижасида Тошкент агломерацияси шаклланди.

5-давр (1991 йилдан ҳозирги кунгача). Тошкент шаҳри мустақиллик даврида янада гуллаб яшнаб, катта ўзгаришлар бўлди. Йирик корхоналар ўрнини кичик ва кўшма корхоналар эгаллади, ўрта ва кичик тадбиркорлик ривожланди. Янги бинолар, олийоҳлар, дам олиш маканлар, медицина иншоотлари, савдо марказлари қурилди. Транспортнинг ҳамма тармоқлари ривожланди.

Маблумки, аҳоли, шаҳар ва қишлоқ аҳоли пунктларининг жойлашувига биринчи таъсир этувчи омил, суя манбалари ҳисобланади. Дунёдаги барча шаҳар аҳоли пунктлари дарё vodiylarida вужудга келган ва ривожланиб келмоқда. Жумладан, Москва шаҳри Волга-Ока дарёлари, Самарқанд шаҳри Зарафшон дарёси гидрографик тўрида жойлашган ва ҳ.к.

Тошкент вилояти шаҳарларининг пайдо бўлиши ва ривожланишида Чирчиқ ва Охантарон дарёлари сабабчи бўлган. Шунинг учун, бу ерда қадимдан деҳқончиликнинг ривожланишига олиб келган. Тошкент вилоятида жойлашган шаҳарлар географик ёрнинг қулайлиги, Чирчиқ дарёсида ТЭСлар қаскадининг жойлашгани, бу ерда бир неча шаҳарларнинг пайдо бўлишига таъсир кўрсатган.

Тошкент вилояти таркибига 17 та шаҳар ва 97 та шаҳарча вориди. Вилоятдаги 4 та шаҳар-Ангрэн, Олмалик, Бекобод ва Чирчиқ шаҳарлари 2019 йил июнь ойидан бошлаб Республикага бўйсинувчи шаҳарларга айланди. Шаҳар аҳоли пунктлари бир бирдан географик ўрни, майдони, аҳоли сони, бажарадиган функциялари ва бошқа жиҳатлари билан фарқ қилади. Вилоятда қишлоқ ҳўжалитининг ривожланиши туфайли, етиштирилган маҳсулотларни қайта ишлаш базасида 1934 йилда Янгийўл шаҳри барпо бўлган. Чирчиқ шаҳри эса, 1935 йилда вужудга келган. 1937 йилда Тошкент-Сирдарё темир йўли станцияси қошида Олмасзор шаҳарчаси пайдо бўлган. Вилоятнинг Ангрэн шаҳри 1946 йилда Охантарон дарё vodiysida вужудга келган ва Ангрэн кўнбир кўмир қанисида жойлашган. Бу ерда Ангрэн кўмир қанининг топилиши натижасида, кўмир саноатининг маркази сифатида Ангрэн шаҳри пайдо кўтарди.

Ҳар бир шаҳарнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши табиий, тарихий, ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлар ва ўзига хос қуусликларга эга ҳисобланади.

Вилоятнинг Олмалик шаҳри 1951 йилда Қурама тоғи профларидан мис қонларининг топилиши натижасида саноат шаҳри сифатида пайдо бўлиб, ривожланиб бормоқда.

Охантарон шаҳри 1966 йилда барпо этилган бўлиб, бу ерда қадимдан темирчилик ривожланган бўлган, шунинг учун шаҳарга Охантарон номи берилган.

Бу ҳудудда қадимда аҳоли деҳқончилиги, чорвачилик, қунармандчилик, темирчилик билан шуғулланган. Кейинчалик

табiiй ресурсларнинг (оҳактош, рангли металллар, бинокорнинг тошлари) топилиши, автомобил ва темирйўлларнинг қурилиши шахарнинг ривожланишига ва аҳоли сонининг ортиб боришига сабабчи бўлди.

Бекобод шахри 1945 йилда вужудга келган. Шахарнинг пайдо бўлишида географик ўриннинг қулайлиги, Сирдарёнинг икки соҳилида жойлашганлиги, табiiй бойликларнинг топишганлиги таъсир кўрсатган. Бу ерда оҳактош ва бошқа қурилиш материаллари хом ашёлари топишган. Оҳактош асосида шахарда цемент заводи қурилган. Ҳозирги вақтда Бекобод шахри йўриқ саноат маркази ҳисобланади. Шахарда цемент ишлаб чиқаришдан ташқари гипс, шифер, пўлат, прокат ва бошқа саноат маҳсулотлари ишлаб чиқарилади.

Тошкент вилояти шахарларидан Ғазалкент 1932 йилда Чирчиқ ГЭСлар каскади бош иншооти сифатида, Чорбоғ шахарчаси эса, Чорбоғ сув омбори қурилиши ва рекреация зонаси муносабати билан, Чиноз шахри Катта Ўзбек трaкти автомобил йўлида, Тўйгепа шахри Тўйбўғиз сув омборининг мажмуудлиги ва автоматизтрaлининг кесиб ўтиши, Келес шахри Тошкент-Сайроточ темир йўли бўйида вужудга келган ва ҳақозо (Солиев ва бошқалар, 2018 й.).

Ҳуллас, Тошкент вилояти ҳудудида республикага бўйсунувчи 3 та йирик шахар - Чирчиқ, Олмалик ва Ангрэн жойлашган бўлиб, бу шахарларда 147,5 минг, 119,1 минг, 142,6 минг киши яшайди. Шунингдек, вилоят шахарларининг 3 таси ўрта, қолганлари кичик шахарлар ҳисобланади. Ўрта шахарлардан Паркентда — 60,2, Янгийўлда — 55,3, Бекободда (республикага бўйсунувчи) — 88,4 минг киши истиқомат қилади.

Вилоятда жойлашган катта шахарлар кўп функцияли, ўрта шахарлар туман марказлари ва тор ихтисосли саноат марказлари бўлса, кичик шахарлар асосан саноат кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишловчи шахарлар ҳисобланади.

Назорат саволлари:

1. Иқтисодий район вужудга келиши учун район ҳосил қиливчи омиллар қайсилар?
2. Тошкент иқтисодий райони шахарларининг шаклланишида қандай омилли ҳақида таъбиринг.
3. Тошкент шахрининг ишлаб чиқариш ва демографик вазияти тўғрисида маълумот беринг?
4. Тошкент агломерациясининг ривожланиш хусусиятлари қандай таъбириб беринг.

II-мавзу. Фарғона минтақаси шаҳарлари.

Режа:

1. Фарғона минтақасида шаҳарларнинг вужудга келишида таъсир этган табиий, иқтисодий-иқтисодий омилларнинг таъсири.
2. Андижон вилояти шаҳарларининг шаклланиши ва ривожланиши.
3. Фарғона вилояти шаҳарларининг таркиби ва классификацияси.
4. Наманган вилояти шаҳарларининг иқтисодий-иқтисодий ривожланишида шаҳарларнинг роли.

Фарғона иқтисодий райони Фарғона водийсида жойлашган бўлиб, унинг майдони 18,3 минг кв. км ёки республикамиз умумий майдонининг 4,1 фоизини ташкил этади. Минтақа майдони бошқа иқтисодий районлардан анча кичик бўлиб, бу ерда 2018 йил маълумотига кўра 9351,3 минг киши ёки республика аҳолисининг 28,6% и яшайди. Бу рақамлар шундан далолат берадики, бу ҳудуднинг майдони кичик бўлган билан, аҳоли сони кўп, шунинг учун аҳоли zichligи юқори бўлиб, 1 кв. кмда 511 киши туъри келади. Профессор А.С.Солиев ёъганидек, район табиий ресурсларга бой эмас, унда меънат ресурслари кўп, бинобарин водий учлигини, яъни табиати, аҳолиси, хўжалигини пирамидида шаклида тасвирланса, унинг биринчи кавати – табиати ниҳоятда нозик, иккинчи кавати, яъни демографик вазияти вазмин, хўжалиги эса ўртача. Шу боис, айтиш мумкинки, Фарғона иқтисодий районида антропоген босимнинг ниҳоятда юқорилиги, ер ва суви ресурсларининг чекланганлиги бу ҳудуднинг энг муҳим географик хусусиятларини белгилаб беради. Минтақа Ўзбекистон Республикаси яъни ички маҳсулотининг 17,5 фоизини, саноатининг 23,9 фоизини, қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 26,1 фоизини таъминлайди (Солиев, 2014).

Фарғона иқтисодий райони хўжалигида қишлоқ хўжалигида пахта, пилла, мева етиштириш, саноатида эса, автомобилсозлик, қимё ва нефтни қайта ишлаш ривожланган. Бу ҳудуд Тошкент вилояти, Тожикистон ва Қирғизистон республикалари билан чегаралашди. Фарғона минтақаси уч томондан тоғ тизмалари

билан ўралган бўлиб, Фарғона ботигида жойлашган. Бу ер табиий ресурсларнинг яхшилиги, сервис дарё ва сойларнинг борлиги, табиий ресурслардан газ, нефт, қурилиш материалларининг маълумлиги қадимдан аҳоли ва аҳоли пунктларининг жойлашувига таъсир этган таъсирини кўрсатган. Шу билан бирга ҳунармандлик, саноат, ишлаб чиқаришнинг шаклланишига ва ривожланишига олиб келиб, шаҳар аҳоли пунктлари пайдо бўлишида асос бўлган.

Ҳозирги вақтда иқтисодий район ҳудудида Ўзбекистон шаҳар аҳоли пунктларининг 35,2 фоизи, шаҳар аҳолисининг 32,5 фоизи жойлашган. Минтақада 28 та шаҳар ва 391 та шаҳарлар мавжуд бўлиб, бу республикамиздаги энг катта кўрсаткич ҳисобланади.

Фарғона водийсида Андижон вилояти ўзининг юқори иқтисодий салоҳияти билан ажралиб туради. Вилоят 1941 йили таъсис топган бўлиб, майдони 4,3 минг кв. км, аҳолиси сони эса 1011,7 минг кишига тенг. Бу ернинг майдони кичик, аҳоли сони кўп бўлишини сабабли аҳоли жуда zich жойлашган, аҳоли zichligи 1 кв. кмда 700 кишидан ортиқ, бу мамлакатимиздаги энг юқори кўрсаткичдир.

Андижон вилояти республиканинг чекка шарқий қисмида жойлашган бўлиб, мамлакатимизнинг ҳудудий меънат тақсимотида ўз ўрнига эгадир. Бу ерда республикада ишлаб чиқариладиган саноат маҳсулотларининг 10,9 фоизи (Тошкент вилояти ва Тошкент шаҳридан кейин 3-ўринда), озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг 6,6 фоизи, тўқимачилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг 8,3 фоизи, қийим ишлаб чиқаришнинг 20,4 фоизи (бу республикада энг юқори кўрсаткич), тери ва унга тегишли маҳсулотлар ишлаб чиқаришнинг 26,9 фоизи (бу жихатдан ҳам республикада биринчи ўрин), автотранспорт воситалари, препаарлар ва ярим прислапар ишлаб чиқаришнинг 64,6 фоизи (республикада энг юқори кўрсаткич), электр ускуналар, бошқа транспорт ускуналари ва мебель ишлаб чиқариш ҳам ривожланган. Ниҳоят хўжалигида нафақат саноат, балки қишлоқ хўжалиги ҳам ривожланган бўлиб, 2017 йилда 7292,3 млрд сўмлик маҳсулотлар

етиштирилган (бу жихатдан Самарканд ва Тошкент вилоятларидан кейинги ўринда турлади).

2009 йилгача вилоятда 11 та шахар ва 5 та шахарча бўлган Хозирги вақтга келиб, уларнинг сони ошди. 2018 йил маълумотига кўра 11 та шахар, 79 та шахарча ва 455 та кишлок аҳоли пунктлари мавжуд.

7-жадвал

Анджон вилоятида шахар ва кишлок аҳолиси сонининг ўсиши
(минг киши)

	2000 й.	2010 й.	2018 й.
Жами аҳоли	2186,2	2549,1	3011,7
Шахар аҳолиси	657,5	1358,4	1576,0
Кишлок аҳолиси	1528,7	1190,7	1435,7

Жадвал Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўшма маълумотлари асосида тузилган.

Жадвал маълумотларидан шунки кўриш мумкинки, 2000 йилда вилоятда 2186,2 минг киши яшган, 2010 йилга келиб, аҳоли 362,9 минг кишига кўпайган. 2000 йилга нисбатан 2018 йилга келиб, вилоят аҳолиси қарийб 38 фоизга ошган ва 3011,7 минг кишини ташкил этади. Шахар аҳолиси салмоғи 2000 йилда 30 фоиз бўлса, 2010 йилда бу кўрсаткич 53,2 фоизга тенгдир. 2010 йилда шахар аҳоли салмоғининг бирданига ошишга, албатта, вилоятдаги кўпгина кишлок аҳоли пунктларининг шахарчага айлانганлиги билан боғлиқ ҳисобланади.

Вилоятдаги шахарлар ичиде энг каттаси, албатта, вилоят маркази ҳисобланган, маъмурий, иқтисодий ва маданий маркази Анджон шаҳридир. Анджон шаҳрида 416 мингдан ортиқ аҳоли яшайди. Анджон вилояти шахарлари ичиде 1 та йirik шаҳар Анджон, 2 та ўрта шаҳар – Шаҳрихон ва Асака, шахарларининг асосий қисмини, яъни 63,3 фоизини 20-50 минг кишии бўлган шахарлар ташкил этади.

Минтака шахарларининг шаклланиши ва ривожланишига кўпинча географик ўрни, табиий бойликларнинг жойлашиши, ишлаб чиқаришнинг таракқиёти, темир ва автомобиль йўлларининг бу қудуддан ўтishi ва бошқа омиллар таъсир кўрсатган.

Анджон қадимий шаҳар бўлиб, IX асрда хунармандчилик ва савдонинг ривожланиши билан пайдо бўлган.

Вилоятда шахар ташкил этувчи тармоқлар тор каттасолашувга эга. Асака ва Шаҳрихон саноат марказлари инфратида, савдо ва транспорт инфратузилмасининг ривожланиши асосида Қорасув, Хоробод шахарлари вужудга келган. Полвонтош, Анджон қаби “ресурс” шахарларининг шаклланишида табиий бойликлардан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этган (Солиев ва бошқалар, 2018).

Анджон вилоятида суя манбалари – дарёлар, сойларнинг берилги ва каналларнинг қурилиши ишлаб чиқаришнинг ривожланишига олиб келган. Жумладан, пахта тозалаш, ёт қозонлари, электр ускуналар ишлаб чиқариш, тўқимачилик маҳсулотлари ва бошқа саноат тармоқлари ривожланган.

Ўзбекистоннинг мустақил республикага айланиши туфайли, вилоят саноат тармоғида катта ўзгаришлар юз берди. Асосан Асака шаҳридаги автомобилсозлик “GM Uzbekistan” корхонаси ажралиб турди. Шунингдек, жуда кўп кўшма корхоналар фаолият олиб бормоқда. Булар тери маҳсулотлари ишлаб чиқариш, кийим тикиш, янги асбоб-ускуналари, мебел ишлаб чиқариш ва х.к.

Анджон шаҳри ривожланиб, худудди кенгайиб боришидан, ишлаб чиқаришнинг ва шахар аҳоли пунктларининг бир жойда қўшилишидан Анджон моноцентрик агломерацияси шаклланган. Ўзбекистоннинг бошқа агломерациялари қаби бу агломерация ҳам шаҳар-кишлок агломерацияси ҳисобланади.

Фарғона вилояти Ўзбекистон Республикасининг биринчи шакли топпан вилоятларидандир. Вилотнинг умумий майдони 6,7 минг кв. км бўлиб, 2018 йил маълумотига кўра, бу ерда 3620,2 минг киши ёки республикамиз аҳолисининг 11 фоизи яшайди.

Демографик салоҳияти бўйича мамлакатимизда Самарқанд вилоятидан кейин 2-ўринда туради. Фарғона vodiysининг бошқа вилоятлари каби Фарғона вилояти худуди ҳам юқори даражада ўзлаштирилган.

Вилоятнинг мамлакатимиз ривожланишидаги ўрни аҳамиятга бўлиб, Ўзбекистонда саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришдаги улуши 7,8 фоиз, озиқ-овқат маҳсулотлари – 6,9 фоиз, тўқимачилик маҳсулотлари – 15,8 фоиз (бу республикада энг юқори кўрсаткич), ёғоч ва пўкак буюмлар (мебелдан ташқари), похол ва тўқини учун материаллардан буюмлар ишлаб чиқаришдаги улуши 10,6 фоиз (бу жихатдан Тошкент шаҳридан кейин 2-ўринда туради), кокс ва нефтни қайта ишлаш маҳсулотлари ишлаб чиқариш – 39,7 фоиз (бу маҳсулотларни ишлаб чиқариш бўйича Бухоро вилояти 1-ўринда туради) бўлиб, бу жихатдан 2-ўринни эгалдайди. Шунингдек, вилоят ҳар хил тайёр буюмлар ишлаб чиқаришда мамлакатимиздаги улуши энг юқори ва 18,8 фоизга тенг, кийим ишлаб чиқариш, тери ва унга тегишли маҳсулотлар, кимё маҳсулотлари, нometалл минерал маҳсулотлар ишлаб чиқаришдаги улуши ҳам юқори ҳисобланади.

Фарғона вилояти vodiysининг ғарбий ва жанубий қисмиди жойлашган бўлиб, Тожикистон ва Қирғизистон Республикалари билан ҳамда Наманган ва Андижон вилоятлари билан чегараланади. Vodiysининг бошқа вилоятлари сингари Фарғона вилояти ҳам фойдали қазилмаларга бой эмас, бу худудда бироз нефт ва қурилиш материаллари ҳам ашёлари мавжуд. Шунга қарамадан бу ерда ишлаб чиқариш яхши ривожланган. Вилоят суи манбаларига Сирдарё, кўшпаб сойлар, сув омборлари, каналлар, ариқлар қиради ва булардан оқилона фойдаланилади.

Фарғона вилоятида шахар аҳоли пунктларининг пайдо бўлиши ва ривожланишига кўп омиллар таъсир кўрсатган. Биринчи навбатда вилоятнинг гидрографик тўри, кулай географик ўрни, қазилма бойликлар, меҳнат ресурслари борлиги ва х.к.лар, Вилоятдаги шахарларнинг тарихий тараккиёт боёқчиларига назар

қилинганда шу маълум бўлдики, шахар аҳоли пунктлари қишлоқларнинг кенгайиши ва ривожланиши билан, фойдали қазилмалар манбаида, шунингдек иккинчи жаҳон уруши даврида ёмон Иттифокнинг ғарбий қисмларидан ишлаб чиқариш имконларини кўчириб келиш таъсирида шаклланган.

Шу билан бирга, проф. А.С.Солиев ёзганидек, Фарғона вилояти аҳоли пунктларининг шаклланишида бирламчи омил гидрографик тўр, хусусан Олой тоғларидан оқиб тушадиган Сўх ва Нефрис дарёлари конуссимон дельталари хизмат қилди. Ёпиобарин, Сўх дарёси Қўқонга, Шохимардонсой Марғилонга ҳаёт қилинган. Минтақа шахарларининг жойлашуви ирригация боёқчилари Норин дарёсидан бошланувчи Катта Фарғона, жанубий Фарғона ва Катта Андижон каналлари ва асосий меҳнатчил йўллар билан узвий боғланган (Солиев ва боёқлар, 2018).

Фарғона вилоятида шахар аҳоли пунктлари ва ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ҳамда бир жойда тўпланиши натижасида полицентрик, яъни икки марказли Фарғона-Марғилон агломерациясининг пайдо бўлиши ва тараккий этишга олиб келган. Вилоятдаги Қўқон ва Марғилон шахарлари қадимий бўлиб, бу шахарлар 2000 йиллик тарихга эга. Қадимда бу шахарларнинг шаклланишида нафақат гидрографик тўр ва кулай географик ўрин, боёқли бу шахарларнинг қадимий ипак йўлида жойлашганлиги ҳам таъсир кўрсатган. Қўқон шахри қадимдан савдо шахри сифатида ривожланиб келган. Ҳозирги вақтга келиб, Қўқон шахрида ишлаб чиқариш, транспорт ва аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари тараккий этиш, шунинг учун бу ерда аҳоли жойлашувиининг мураккаб шакли бўлган, Қўқон агломерацияси шаклланмоқда.

Фарғона вилояти шахарлари – Марғилон, Қува савдо шахарлари сифатида. Фарғона шахри эса русларнинг харбий-стратегик маркази сифатида бўм-бўш жойда вужудга келган. 1919 йилдан бошлаб, Фарғона шахри деё атала бошланган.

Мустиқиллик йилларида вилоят ёқилғи-энергетика саноати ва енгил саноат улуши ортган, лекин тўқимачилик саноати ривожланиши сусайган (Ахмедов, 1991).

Вилоят шаҳарлари ичида саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш асосан Фарғона шаҳрига, шунингдек Кўкон, Кувасой ва бошқа шаҳарларга тўғри келади. Ўзбекистонда саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш бўйича Фарғона вилояти Тошкент шаҳри ва вилояти, Андижон вилоятидан кейин учинчи ўринни эгаллайди ва 2018 йил маълумотига биноян, бу кўрсаткич 7,8 фоизни ташкил этади.

8-жадвал.
Фарғона вилоятида аҳолининг ўсиши (минг киши).

	2000 й.	2010 й.	2018 й.
Жами аҳоли	2664,4	3074,6	3620,2
Шаҳар аҳолиси	776,1	1802,5	2049,9
Қишлоқ аҳолиси	1888,3	1272,1	1570,3

Жадвал таҳлили шундан далолат берадiki, вилоят аҳоли сони йилдан йилга ошиб бормоқда. Республикамининг бошқа вилоятлари каби бу ерда ҳам аҳоли сонининг ўсиб боришида табиий ва табиий ўсишнинг юқорилиги сабабдир. Вилоят аҳоли сони 2018 йилга келиб, 3620,2 минг кишини ташкил этади, 2000 йилга нисбатан аҳоли сони 73,5 фоизга кўпайган. Шаҳар аҳолиси қишлоқ аҳолисига нисбатан тез ошган, жумладан 2010 йилда шаҳар аҳолиси 1802,5 минг кишига етган ва 2000 йилга нисбатан 41 фоизга кўпайган, бунинг сабаби 2009 йилда мамлакатимизнинг ҳамма вилоятларида жуда кўп қишлоқ аҳоли пунктларида шаҳар аҳоли пунктлари мақоми берилди. Хозирги вақтга келиб, вилоятда урбанизация даражаси 56,6 фоизни ташкил этади, бу кўрсаткич республикада 50,6 фоиз, Самарқанд вилоятида 37,3 фоизга тенг.

Фарғона вилояти маълумий-хуудий бўлиниши жиҳатидан 15 та туман, 9 та шаҳар, 197 та шаҳарча, 1021 та қишлоқлардан иборат. Шаҳар аҳоли пунктларининг кўпчилиги жиҳатидан вилоят 1-ўринини

эгаллайди (2018 й.). Бу ерда 197 та шаҳарчаларнинг пайдо бўлишида, қишлоқларнинг шаҳар аҳоли пунктларига айлантирилиши, чуқури бу аҳоли пунктларида аҳолининг асосий қисми қишлоқ хўжалиги бўлмаган соҳаларда банд ҳисобланади. Ўзбекистондаги шаҳарчаларнинг 18,4 фоизи шу хуудда жойлашган.

Вилоятдаги шаҳар аҳоли пунктлари турли хил функцияларни бажарилади. Бу ердаги шаҳар аҳоли пунктлари бажараядиган функциясига қараб қуйидаги типларга бўлинади:

- кўп функцияли вилоят маркази (Фарғона);
- кўп тармоқли йирик саноат марказлари (Кўкон, Марғилон);
- бир ёки икки саноат тармоғига ихтисослашган шаҳарлар (Кувасой, Тинчлик, Кува);
- туман марказлари ва аросаноат шаҳарлар (Ботлоқ, Бешарик, Дингара, Тошлоқ, Яйпан, Ёзёвон, Олтиарик, Риптон);
- “ресурс” шаҳарлар (Чимён, Шўрсув).

Вилоят шаҳарлари аҳоли сонига қараб қуйидагича классификация қилинади:

- Фарғона – катта шаҳар (аҳоли сони 261,3 минг киши);
- Кўкон – катта шаҳар (222,6 минг киши);
- Марғилон – катта шаҳар (186,3 минг киши);
- Катта шаҳарлар – Кува, Кувасой, Риптон, Яйпан, Бешарик, Ўзбекистон аҳоли ва кичик шаҳарлар ҳисобланади.

Фарғона вилоятида аҳоли сони ошиб бориши, шаҳарлар қулуқининг кенгайиши, қўшилиши, ишлаб чиқаришнинг тараккий элини натижасида шаҳарларнинг мураккаб тизимларидан бири, янги агломерация шакллантиган. Бу ерда Фарғона-Марғилон полицентрлик агломерацияси вужудга келган. Унинг таркибига 6 та шаҳар ва 5 та шаҳарча қиради.

Фарғона иқтисодий районида майдони жиҳатидан энг катта вилоят Наманган бўлиб, унинг майдони 7,44 минг кв. км ни ёки районининг 40,2 фоизини ташкил этади. 2018 йил маълумотида кўра,

вилоятда 2699,6 минг киши ёки мамлакатимиз аҳолисининг 8,7 фоизи шу ерда истикомат қилади.

Республикамизда Наманган вилоятининг ўз ўрни бўлиб, мамлакатимиз яшн хуудий махсулотининг 4,2 %, саноат махсулотлари ишлаб чиқаришдаги улуши 3,7 фозга тенг, бу мамлакатимиз микёсида паст кўрсаткичлардан хисобланади. Бу жихатдан Фарғона вилоятининг улуши 7,8 фоз бўлса, Хоразм вилояти улуши 3,2 фозни ташкил қилади. Наманган вилоятини куйдаги саноат тармоқлари анча ривожланган. Мамлакатимизда тўқимачилик махсулотлари ишлаб чиқаришдаги улуши 7,4 фозни, кийим ишлаб чиқаришдаги улуши 9,5 фоз (Тошкент шаҳрида бу кўрсаткич 16,1 фоз), тери ва унга тегишли махсулотлар ишлаб чиқаришдаги улуши 10,9 фоз (бу жихатдан биринчи ўринда Андижон вилояти туради), асосий фармацевтика махсулотлари ва препаратлари ишлаб чиқаришдаги улуши 7,7 фоз (бу соҳада Тошкент вилояти ва Тошкент шаҳридан кейинги 3-ўринни эгаллайди), бу вилоятда мебел ва ҳар хил тайёр буюмлар ишлаб чиқариш ҳам ривожланган.

Наманган маъмурий-хуудий бўлиниши жихатидан 11 та туман, 8 та шаҳар, 115 та шаҳарча ва 391 та кишлоқ аҳоли пунктларидан иборат (2018 й.). Вилот Фарғона водийсининг шимолий қисмида жойлашган бўлиб, Тожикистон ва Қирғизистон Республикалари ҳамда республикамиз вилоятлари билан чегарадошдир.

Наманган республикамизда урбанизация даражаси энг юкори бўлган вилоят бўлиб, урбанизация даражаси 64,6 фозни ташкил этади, бу кўрсаткич жихатидан 2-ўринни Фарғона ва 3-ўринни Андижон вилоятлари эгаллайди. Бу хуудиларда урбанизация даражасининг юкорилигида бу вилоятлар майдонининг кичиклиги, аҳоли зичлик даражасининг юкорилиги, хуудининг тўла ўзлаштирилганлиги ва меҳнат ресурсларининг асосий қисми кишлоқ хўжалиги ишларида банд эканлиги сабаб бўлган.

Қолимда дарёларнинг куйилиш қисмида ёки дельтасида сув тегирилган мос ҳолда шаҳарлар пайдо бўлган, кўпгина сойлар даррининг шаҳарлари, воҳалари билан ажралиб турган. Чортоқсой ва Намангансой – Наманганга, Косонсой – Косонсой ва Тўрқўрғонга ҳаёт бағишлаган (Солиев, 2018).

2018 йилда Наманган вилоятида 123 та шаҳар аҳоли пунктларида 1743,7 минг киши яшайди. Вилоятда 1 та йриқ Наманган шаҳри, 3 та ўрта – Чуст, Чортоқ, Косонсой шаҳарлари, катта шаҳар аҳоли пунктлари камроғи ярим ўрта ва асосий қисми катта шаҳар ва шаҳарчалар хиссага тўғри келади. Наманган вилоятда вилоят шаҳар аҳолисининг 27 фозни, ўрта шаҳарларда 9,9 фозни ва шаҳар аҳолисининг колган қисми ярим ўрта ва кичик шаҳар ва шаҳарчаларда яшайди.

9-жадвал.

Наманган вилоятида аҳолининг ўсиши (минг киши).

	2000 й.	2010 й.	2018 й.
Жами аҳоли	1924,3	2258,5	2699,6
Шаҳар аҳолиси	722,6	1458,8	1743,7
Кишлоқ аҳолиси	1201,7	799,7	959,9

Жадвалдан кўриниб турибдики, Наманган вилояти аҳолисининг сийин ошиб бормоқда, айниқса шаҳар аҳоли сони тез ўсмоқда. Масалан, 2000 йилда вилоят шаҳар аҳолиси сони 722,6 минг киши бўлган бўлса, 2010 йилга келиб, аҳолиси 736,2 минг кишига ёки 101,8 фозга кўпайган ва 1458,8 минг кишига етган. 2018 йилга келиб эса, шаҳар аҳолиси сони 1743,7 минг кишини ташкил этади.

Наманган вилояти ижтимоий-иқтисодий ривожланишида шаҳарларнинг роли ниҳоятда каттадир. Шаҳарларнинг кулай географик ўрни, дарё ва сойлар соҳилида жойлашганлиги, транспорт турларининг ва саноат тармоқларининг ривожланиб бораётганлиги ўз тавсирини кўрсатмоқда. Наманган шаҳри 1910 йилда ташкил этилганидан сўнг, вилоятда аста-секин бошқа вилоят шаҳарлар ҳам пайдо бўла бошлади. Ишлаб чиқаришининг

ривожланиши, шаҳар аҳоли пунктлари аҳоли сонининг ўсиши ва худудининг кенгайиши натижасида Наманган агломерациянинг шаклланиши ва ривожланиши бормоқда.

Назорат саволлари:

1. Фарғона vodiysida жойлашган шаҳар аҳоли пунктларининг вужудга келишига таъсир этган омиллар қайсылар?
2. Андижон вилоятидаги шаҳарлар қандай функцияларни бажаради?
3. Фарғона вилояти шаҳарлари классификацияси ҳақида таъриф беринг.
4. Наманган шаҳрида қандай саноат жермоқлари ривожланган?

12-мавзу. Миразчўл иқтисодий райони шаҳарлари

Режа:

1. Миразчўл иқтисодий районида шаҳарларнинг ривожланиши.
2. Жиззах вилояти шаҳарларининг ривожланишига таъсир этувчи омиллар.
3. Сирдарё вилояти шаҳарларининг шаклланиши.

Миразчўл иқтисодий районида Жиззах ва Сирдарё вилоятлари ерларининг майдони 25,4 минг км кв. ёки республикадаги худудининг 5,7 фоизини ташкил этади. Сирдарё вилояти майдони Жиззах вилоятига нисбатан анча кичик бўлиб, 4,2 минг км кв., Жиззах вилояти майдони эса 21,2 минг км кв.га тенгдир. Иқтисодий раёнда 2018 йил бошида 2140,9 минг киши яшайди, шундан 61,8 фоизи Жиззах вилояти аҳолиси ҳисобланади. Минтақада республика аҳолисининг 6,5%и истикомат қилади.

Иқтисодий район асосан янги ерларни ўзлаштириш ҳисобидан олинган топан. Шунинг учун, бу ерда кишлок хўжалиги ривожланган бўлиб, пахта, ғалла ва поллиз экинлари етиштирилади. Ёгулти кунда иқтисодий районда агросаноат соҳаси ривожланиб, кишлок хўжалигида энг замонавий кластерлар тизими шаклланимоқда.

Минтақа ҳиссасига республикамиз ялпи ички маҳсулотининг 4,2 фоизи, саноат ишлаб чиқаришининг 4,1 фоизи ва кишлок хўжалиги маҳсулотининг қарийб 9 фоизи тўғри келади.

Миразчўл иқтисодий районининг географик ўрни нисбатан қулай бўлиб, табиий ресурслардан олтин, вольфрам, полиметалл рудалари, қурилиш хом ашёлари ва электр энергия базаси мавжуд. Шунинг учун саноатда электр энергетика, қурилиш материаллари ва бошқа тармоқлар ривожланиб бормоқда.

Сўнгги маълумотларга биноан бу иқтисодий районда 11 та шаҳар ва 67 та шаҳарчалар жойлашган бўлиб, худудининг урбанизация даражаси 45,4 фоизни ташкил қилади.

Жиззах вилояти дастлаб 1973 йили ташкил этилиб, 1989 йили бошқа вилоятлар худудига қўшилган. 1990 йилдан бошлаб алоҳида

вилоят сифатида ривожланиб келмоқда (Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари). Вилоят Ўзбекистоннинг марказий қисмида, Самарканд–Тошкент шаҳарларининг оралиғида ва Буюк Ипак йўлида жойлашганининг унинг ривожланишига ҳамда шаҳар аҳоли пунктларининг шаклланишига ижобий таъсир кўрсатган.

Жиззах вилоятида 2018 йил маълумотида кўра 12 та туман, 7 та шаҳар, 42 та шаҳарча, 76 та кишлоқ фуқаролар йиғини, 519 та кишлоқ аҳоли пунктлари жойлашган, бу ерда 1 км кв.да аҳоли зичлиги 62,5 кишига тенг, бу кўрсаткич республикада 72,7 кишини ташкил этади.

Жиззах вилояти иқтисодий географик жиҳатдан кулди жойлашган бўлиб, Тошкент ва Самарканд шаҳарларини автомобиль ва темир йўллар орқали боғлаб туради. Вилоят шаҳарларининг ривожланишига аввало кулай географик ўрни, табиий ва меҳнат ресурслари билан таъминланганлиги, транспорт инфратузилмаси, sanoat тармоқларининг ривожланиб бораётганлиги каби омиллар таъсир этган. Жумладан, Маржонбўлоқдан олгини, Кўйтошдан вольфрам, Учкулочдан полимерлаш конларининг топилиши ва казиб олиниши натижасида бу ерларда шаҳар аҳоли пунктларининг пайдо бўлиши ва ривожланишига сабабчи бўлган. Шунингдек, вилоятда темир рудаси, цемент ва гишт хом ашёлари мавжуд бўлиб, бу табиий ресурслар ҳам sanoat тармоқларининг ва шаҳар аҳоли пунктларининг шаклланишига хизмат қилади. Вилоят табиий ресурсларига Хайдаркул, Арнасой, Сангзор дарёси, Зомин, Бахмал, Фориш туманларидаги рекреация ресурсларини киритиш мумкин. Бу табиий ресурслар аҳоли пунктларининг жойлашувига ижобий таъсир кўрсатган.

Жиззах вилояти аҳоли сони бўйича республикада охирги ўринларни эгаллайди, фақат Навоий ва Сирдарё вилоятларидан олдинги ўринда туради.

Жиззах вилоятида аҳоли сонининг ўсиши (минг киши)

	2000 й.	2010 й.	2018 й.
Жиззах аҳоли	974,8	1116,8	1325,0
Шаҳар аҳолиси	294,7	526,8	622,2
Кишлоқ аҳолиси	680,1	590,0	702,8

Жиззах вилоятида Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Жиззах тахлили шуни кўрсатадики, вилоят аҳолиси жумладан шаҳар ва кишлоқ аҳолиси ҳам йилдан-йилга ошиб бормоқда. Бу ерда аҳолининг ўсишида республикамизнинг бошқа вилоятлари билан аҳолининг тутилиши ва табиий ўсишининг юқорилиги билан боғлиқ ҳисобланади. Жиззах вилоятида 2000 йилда жами аҳоли сони 974,8 минг кишини ташкил этган бўлиб, шундан 30,2 фоизи шаҳар аҳолиси ҳисобига туғри келган, 2010 йилда эса, бу кўрсаткич 47,2 %, 2018 йилга келиб, 47 %ни ташкил қилади. Вилоятда 2010 йилда 2000 йилга нисбатан шаҳар аҳолисининг 17 фоизи кўпайганига сабаб, 2009 йилда вилоятда бир неча шаҳар аҳоли пунктларининг вужудга келиши билан белгиланади. Ҳозирги вақтда Жиззах вилоятида 7 та шаҳар ва 42 та шаҳарчалар мавжуд.

Бу ҳудудда жойлашган шаҳар аҳоли пунктлари пайдо бўлиши тарихи, функционал типини ва классификациясига кўра, бошқа вилоятлар аҳоли пунктлари сингари фарқ қилади.

Жиззах шаҳри ўрта асрларда вужудга келган. Бу шаҳар вилоят маркази бўлганлиги, Самарканд ва Тошкент шаҳарларининг оралиғида жойлашганлиги, қайта ишловчи sanoat асосида ривожланиб келаётганлиги сабабли аҳоли сони вилоятнинг бошқа шаҳарларига нисбатан кўпчиликни ташкил этади. Шаҳарда 1990 йили 115 минг аҳоли истиқомат қилган бўлса, 2016 йилга келиб аҳоли сони 161,3 минг кишига етган. Шаҳарлар ичида аҳоли сони бўйича иккинчи ўринда Даштобод шаҳри туради (36,5 минг киши

(2016)). Кейинги ўринни Ғаллаорол ва Пахтакор шаҳарлари эгаллайди.

11-жадвал
Жиззах вилояти шаҳарларининг ташкил топиши ва аҳоли сони
(минг киши).

№	Шаҳарлар	Ташкил тошган вақти	1990 йил	2000 йил	2016 йил
1	Жиззах	Х аср	115,0	128,9	161,3
2	Даштобод	1974	16,0	20,2	36,5
3	Ғаллаорол	1973	16,0	21,4	24,7
4	Маржонбўлоқ	1980	4,0	3,6	5,7
5	Дўстлик	1983	12,0	16,0	18,3
6	Ғатарин	1974	24,0	19,4	15,2
7	Пахтакор	1974	18,0	18,2	23,9

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Жиззах вилояти шаҳар аҳоли пунктлари асосан қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш, туман марказлари сифатида ва бошқа омиллар таъсирида вужудга келган. Бунинг куйидаги жадвалдан билиш мумкин.

12-жадвал
Жиззах вилояти шаҳар аҳоли пунктларининг генетик таснифи

№	Шақлланиш омиллари	Шаҳар ва шаҳарчалар
1	Қайта ишловчи саноат асосида	Ўсмаат, Ғаллаорол, Дўстлик, Ғатарин, Пахтакор, Янгикишлоқ, Бўстон, Зарбдор, Зафаробод, Даштобод
2	Табиий ресурслардан фойдаланиш	Қўйтош, Маржонбўлоқ, Учкулоч
3	Рекреация асосида	Зомин, Ўсмаат
4	Маммурий-хўуддий марказ	Жиззах

Жадвал 4.С. Солтеев томонидан тузилган.

Жадвалдан кўриниб турибдики, вилоятнинг асосий шаҳар ва шаҳарчалари қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш ва туман марказлари сифатида шаклланган. Булар: Ўсмаат, Ғаллаорол, Дўстлик, Ғатарин, Пахтакор ва бошқалар. Қўйтош, Маржонбўлоқ ва Учкулоч шаҳар аҳоли пунктларининг шаклланиши табиий ресурсларни казиб олиш майдонда вужудга келган.

Жиззах вилояти республика ишлаб чиқариш саноати таркибидати улуши ўзига хос бўлиб, Ўзбекистонда ишлаб чиқариладиган саноат маҳсулотларининг 2 фоизи вилоят ҳиссасига тўғри келади. Бу ҳудуд тери ва унга тегишли маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича Андижон вилоятидан кейин иккинчи ўринни эгаллаб, бу соҳада вилоятнинг улуши 14,2 фоизга тенг. Резина ва пластмасса буюмлар, компютерлар, электрон ва оптик маҳсулотлар, электр ускуналар ишлаб чиқариш бўйича ҳам кўпгина электр асбоблардан олдинги ўринларда туради. Масалан, резина ва пластмасса буюмлар ишлаб чиқариш бўйича Тошкент шаҳри ва Самарқанд вилоятидан кейин учинчи ўринни, компютерлар, электрон ва оптик маҳсулотлар ишлаб чиқариш бўйича Тошкент шаҳри ва Навоий вилоятидан кейин учинчи ўринни, электр ускуналар ишлаб чиқариш бўйича Тошкент шаҳри ва Тошкент вилоятидан кейин учинчи ўринларни эгаллайди.

Сирдарё вилояти республика миздаги майдонни энг кичик ва аҳоли сони энг кам ҳудудий бирликдир. Вилоят 1963 йили ташкил этилган бўлиб, майдони 4,28 минг кв.км ни, аҳолиси сони 2018 йил маълумотига кўра 815,9 минг кишини ёки Ўзбекистон аҳолисининг 2,3 фоизни ташкил этади.

Сирдарё вилояти маммурий-хўуддий бўлиниши жиҳатидан 8 та туман, 5 та шаҳар, 25 та шаҳарча, 11 та қишлоқ фуқаролар йиғинини, 257 та қишлоқ аҳоли пунктлари жойлашган. Вилоят маммурийлиги ўзлаштирилиши муносабати билан ташкил тошган. Бу қудудни пахтачиликни ривожлантириш мақсадида руслар ўрнатирган. Ҳудуд хўжалигида асосий ўринни қишлоқ хўжалиги эгаллаб, бу ерда пахта, дон маҳсулотлари ва поллиз экинлари

етиштирилади ҳамда кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш асосида агросаноат мажмуаси ривожланимозда. Шунингдек, қайта ишлаб чиқариш, тери ва унта тетишли маҳсулотлар ишлаб чиқариш, асосий фармацевтика маҳсулотлари ва препаратлари ишлаб чиқариш саноатлари ривожланган, бу эса шаҳар аҳоли пунктларининг шаклланишида ўз таъсирини кўрсатган.

Вилоят географик ўрни нисбатан кулай бўлиб, Тошкент вилоят Зарафшон иқтисодий районларини боғлаб турувчи автомобиль йўли бу ҳудудни кесиб ўтади. Шу билан бирга, геосиёсий ўрнининг ўзига хослиги шундаки, вилоят Қозоғистон ва Тожикистон Республикалари билан чегарадошдир. Сирдарё вилоятида фойдаланиладиган қазилмалардан факатгина қурилиш материаллари хом ашёлари маъжуд, шунинг учун гишт ишлаб чиқариш ривожланмоқда.

Сирдарё вилоятида шаҳар аҳоли пунктларининг пайдо бўлиши ва ривожланишига нафакат кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш саноати, балки шаҳар аҳоли пунктларининг автотранспорт ва темир йўллар яқинида жойлашганлиги саноатнинг турли тармоқларини ривожлантиришга кулайлик яратди. Вилоятда энергетика ва қурилиш материаллари хом ашёларининг маъжудлиги, транспорт ва бошқа соҳаларнинг ривожланиб бориши ҳам шаҳарлар тўртини шакллантиради.

13-жадвал
Сирдарё вилоятида шаҳарларнинг таъкил топиши ва аҳоли сони (минг киши).

№	Шаҳарлар	Таъкил топиш вақти	1990 йил	2000 йил	2016 йил
1	Гулистон	1952	60,0	55,1	63,1
2	Бахт	1990	12,0	11,7	17,5
3	Сирдарё	1971	25,0	29,7	28,8
4	Ширин	1972	12,0	13,9	17,4
5	Янгийер	1957	37,0	28,2	37,5

Жадал Ҳўбекисмон Республикаси Давлат статистика кўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Сирдарё вилоятида аҳоли сонининг ўсиши (минг киши).

	2000 й	2010 й	2018й
Жами аҳоли	642.2	714.4	815.9
Шаҳар аҳолиси	206.1	294.7	350.0
Кишлоқ аҳолиси	436.1	419.7	465.9

Жадал Ҳўбекисмон Республикаси Давлат статистика кўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Жадал тахлили шундан далолат берадики, вилоятда 2000 йилда жами 642,2 минг киши яшаган, 2010 йилга келиб, аҳоли сони 712,2 минг кишига кўпайган, 2018 йилга келиб, вилоят жами аҳолиси сони 815,9 минг кишини таъкил этган ва 2000 йилга нисбатан аҳоли 27%га ўсган. Сирдарё вилоятида 2000 йилда шаҳар аҳолиси сони 206,1 минг киши бўлган бўлса, 2010 йилда бу аҳоли сони 294,7 минг кишига кўпайиб, 2018 йилда бу аҳоли сони 350,0 минг кишига кўпайиб, 2018 йилда вилоят урбанизация даражаси 42,8% ни таъкил этган. Бу кўрсаткич 2000 йилда 32%, 2010 йилда 41,2% тенг бўлган. Ҳудудда урбанизация даражасининг ошиб боришида шаҳар аҳоли пунктларининг вужудга келиши ва ривожланиши ўз таъсирини кўрсатган.

Сирдарё вилояти ҳудудининг кичкиналиги, табиий ресурсларнинг камлиги, бу ерда шаҳарлар тўртининг яхши ривожланишганлиги таъсир кўрсатган, шунинг учун вилоятда 5 та шаҳар шакллантиган. Бу ҳудудда биринчи Гулистон шаҳри 1952 йилда пайдо бўлган. 1990 йилда Гулистон шаҳрида 60 минг киши яшаган бўлса, 2016 йилга келиб, унинг аҳолиси аҳолининг туғилиш даражаси юқорилигига қарама-қарш бор йўти 3,1 минг кишига кўпайган. Бунинг сабаби аҳолининг таъкил ва ички миграцияда фойда катнашпишидир. Вилоят шаҳарлари ичида аҳоли сонининг кўпчилиги билан иккинчи ўринни Янгийер шаҳри эгаллайди, бу шаҳарда 2016 йилда 37,5 минг киши истикомат қилади. Сирдарё вилояти шаҳар аҳоли пунктлари классификацияси шундан далолат

берадики, бу ерда 1 та ўрта шахар (Ўлистон шаҳри), 3 та ярим ўрта шахар ва қолган шахар аҳоли пунктлари кичик ва майда хисобланади.

Ўлистон шаҳри вилоят маркази бўлишга қарамадан, бу ерда аҳоли сони ҳам кам, саноат тармоқлари ҳам яхши ривожланмаган. Бу шахарда ёғ ишлаб чиқариш ривожланган бўлса, Ширин шаҳрида энг йirik электр станция (ГРЭС) жойлашган. Ўлтиер шаҳрида қурилиш материаллари ишлаб чиқариш тармакни эгган.

Сўнгги йилларда Сирдарё вилояти салоҳиятини ошириш учун, бу ерда Хитой Халқ Республикаси билан ҳамкорликда “PENG SHENG” кўшма корхона фаолиятини бошлади. Пойтахтдан 70 км масофада индустриал парк ҳам ташкил этилди. 2013 йилда Президент фармони асосида “Жиззах” махсус индустриал зонасини шакллантириш мўносабати билан Сирдарё индустриал парки унинг филиалига айлантирилди. Мажмуа керамик плиталар, натурал тери ва ундан пойфазалар ишлаб чиқаришга ихтисослашган. У тўли лойиҳа қувватига эга бўлган йилга 100 млн АҚШ доллари миқдорида турли хилдаги маҳсулотлар ишлаб чиқаради, унинг деярли ярми экспортга жўнатилади. Мазкур лойиҳалар истиқболда минтаканинг тўлиқ циклга эга бўлган ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаси шаклланишга хизмат қилади (Солиев ва бошқалар, 2018).

Назорат саволлари:

1. Мирзақўл иқтисодий районинида шахарлар тўртинчи шаклланишида қандай шарт-шароитлар таъсир кўраётган?
2. Жиззах вилояти шахар аҳоли пунктлари функционал типларининг таркиб топишида қайси омиллар таъсир этган?
3. Жиззах вилояти қандай табиий ресурсларга бой?
4. Сирдарё вилоятини ташкил топишга нима сабаб бўлган?

13-мавзу. Зарафшон минтақаси шахарлари

Режа:

1. Зарафшон минтақаси шахарларининг вужудга келиши ва ривожланиши.
2. Навоий вилояти шахарларининг таркиби ва шаклланиши.
3. Бухоро вилояти шахарлари тўри ва ривожланиши.
4. Самарқанд вилояти шахарларининг функционал типлари ва классификацияси.

Зарафшон минтақаси таркибига Самарқанд Бухоро ва Навоий вилоятлари қиради. Ҳудуд майдони 168,1 минг кв.км. бўлиб, мамлакатимизда факат Қуйи Амударё иқтисодий районидан кейинги ўринни эгаллайди. 2018-йил маълумотига биноан бу минтақада 6548,3 минг киши ёки республикамиз аҳолисининг 20,0 фоизи яшайди.

Зарафшон минтақасининг район ҳосил қилувчи омилига борибчи навбатда Зарафшон дарёси қиради. Ҳозирги вақтда бу дарё Бухоро вилоятига етиб бормаيدи, лекин Бухоро вилоятининг шаклланиши ва ривожланиши Зарафшон дарёси билан боғлиқ ҳисобланади.

Бу минтақада рангли металлургия, машинасозлик, енгил, озиқ-овқат, кимё ва нефт кимёси саноати, қотғоз ва қотғоз маҳсулотлари, автотранспорт воситалари ва ярим прицеплар ишлаб чиқариш, қамолда пахта, жун, қорақўл териси, тамаки етиштиришга ихтисослашган. Шу билан бирга, Самарқанд ва Бухоро халқаро қамонига эга бўлган туризм маркази ҳамдир.

Зарафшон минтақаси қучли томони географик ўрни қулайлиги, фойдали қазилмалар ва меҳнат ресурсларига бойлиги, транспортнинг ривожланиши учун қулайлиги бўлса, қучсиз томони эса сув захираларининг етишмаслиги ва ҳудуднинг акарият қисми қишлоққум қўлларидан иборатлиги ҳисобланади.

Зарафшон иқтисодий райони республикамиз марказида, Зарафшон дарёсининг ўрта ва қуйи қисмларини қамраб олади. Бу ҳудудда 28 та шахар ва 204 та шахарчалар жойлашган бўлиб,

шундан 1 та энг йирик шахар – Самарканд, йирик шахар – Бухоро, 1 та катта шахар – Навоий, 5 та ўрта, колган шахар аҳоли пунктлари ярим ўрта ва кичик ҳисобланади. Минтақада 2557,0 мин киши шахар аҳолиси бўлиб, бу мамлакатимиз шахар аҳолисининг 15,4 фоизини ташкил этади, урбанизация даражаси 41,1 фоизга тенг.

Самарканд вилояти кулай географик ўринга эгалиги, Зарафшон дарёсининг ўрта қисмида жойлашганлиги туфайли шахар аҳоли пунктлари тўртининг шаклланишига олиб келган Бухоро ва Навоий вилоятларининг асосий ҳудуди чўллардан иборатлиги сабабли, бу ерда шахар аҳоли пунктлари тўри ривожланиши анча суст ҳисобланади.

Навоий вилояти шахарлари таркиби ва шаклланиши.

Навоий вилояти 1982 йил Самарканд ва Бухоро вилоятлари негизда ташкил этилган. 1988 йилга келиб вилоят яна кўпчи ра юборилган. 1992 йил Самарканд ва Бухоро вилоятлари негизид а кайта тикланган. Майдони 110,99 минг кв.км бўлиб, мамлакат ҳудудининг 24,7 фоизини ташкил этади. Аҳоли сони 958 мин кишига (республикамиз аҳолисининг 2,9 фоизи) тенг. Вилои аҳолиси сони фақат Сирдарё вилояти аҳолиси сонидан кўп ҳолос.

Навоий вилояти ҳўжалиги асосан тоғ-қон, қимё, қурилиш материаллари саноати ҳамда қишлоқ ҳўжалигида тўшт-жуи чорвачилигига ихтисослашган. Ўзбекистон Республикаси Давлати статистика қўмитаси маълумотларига кўра, вилоят ҳиссаиш республика ялпи ички маҳсулотининг 5,4 фоизи, санои маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг 7,6 фоизи, қишлоқ ҳўжалиги маҳсулотларининг 4,5 фоизи тўғри келади.

Шунингдек, ҳудудда қийим-кечак ишлаб чиқариш бўйича республикадаги улуши 9,7 фоиз (республикада Тошкент шаҳри ва Андижон вилоятларидан кейин 3-ўринда), қимё маҳсулотлари ишлаб чиқариш – 7,3 фоиз (бу жиҳатдан 4-ўринда), нометалл минерал маҳсулотлар ишлаб чиқариш – 16,8 фоиз (республикада Тошкент вилояти ва Тошкент шаҳридан кейин 3-ўринда).

индустрия саноати – 34,3 фоиз (Тошкент вилоятидан кейин 2-ўринда), компьютерлар, электрон ва оптик маҳсулотлар ишлаб чиқариш – 8,5 фоизни (Тошкент шаҳридан кейин 2-ўринда) ташкил этади.

Навоий вилоятида шахар аҳоли пунктларининг пайдо бўлиши ва шаклланишида бу ердан топишган фойдали қазилма бойлиқлар асос бўлиб хизмат қилган. Вилоят ҳудудининг асосий қисми чўлдан иборатлиги сабабли аҳоли, ишлаб чиқариш ва аҳолига хизмат қўриш соҳалари асосан унинг жанубий қисмида мўлжалланган. Вилоят ҳудудининг асосий қисми яйлов ирригацияга ихтисослашган. Фойдали қазилмалардан олтин ва қонка рангли металлар, уран, қурилиш материаллари ҳам ашёсига бойлар.

Юкорида айтилганидек, Навоий вилоятида аҳоли сони 2018 йил маълумотига кўра 958 минг кишини ташкил этган, шундан 407,8 минг киши ёки 48,8 фоизи (2010 йилда 49,4 фоиз) шахар аҳолиси ҳисобланади. 2009 йилга қадар вилоятда шахар аҳолиси сонида 40 фоизга яқин бўлган. Мамлакатимизда 2009 йилдаги “Қишлоқ таракқиёти ва фаровонлиги” дастури асосида қишлоқ аҳоли пунктларининг шахар ва шахарчаларга айлантирилиши туфайли, шахар аҳоли салмоғи ошган. Вилоят шахар аҳолисининг 60,2 фоизи шахарларда ва 39,8 фоизи шахарчаларида яшайди. Аҳоли зичлиги бўйича республикамизда энг паст кўрсаткичга эга бўлиб, бу ерда 1 кв.км га 8,6 киши тўғри келади. Минтақада 8 та туман, 6 та шахар, 47 та шахарча ва 585 та қишлоқ аҳоли пунктлари жойлашган. Фойдали қазилмаларга бойлиги, уни қазиб олиш ва кайта ишлаш асосида вилоятда шахар аҳоли пунктлари сони кўпайиб бормоқда. Навоий шаҳрида қимё саноати қомбинати, цемент заводи, қон-металлургия қомбинати, Навоий ИЭСи фаолият қилиб бормоқда. Шунингдек, Ўзбекистон Давлат статистика қўмитаси маълумотларига кўра, Навоий эркин индустриал – инвестиция зонасида 19 та инвестиция лойиҳаси асосида ишлаб чиқариш қорхоналари барпо этилди. Масалан, юкори қучланишга

чидамли кабеллар, ИЭСлар учун иситиш қозонлари, электрон ҳисоблагичлар, станционар ва мобил телефон аппаратлари ва бошқа ҳар хил маҳсулотлар ишлаб чиқаришмоқда.

Минтақада жойлашган шаҳарлар янги шаҳарлар бўлиб, Навоий шаҳри 1958 йили, Зарафшон шаҳри 1972 йили, қолган шаҳарлар Учқудук, Қизилтепа, Нурута, Янгиработ шаҳарлари улардан кейин ташкил этилган. Бу ерда шаҳар аҳоли пунктларининг шаклланишида нафакат фойдали қазилмаларининг топилиши ва қазиб олинлиши, балки Зарафшон дарёсининг яқинлиги, йирик кишлоқ хўжалиги марказида жойлашганлиги, транспорт билан яхши таъминланлиши ҳам ўз таъсирини кўрсатган.

Зарафшон, Учқудук, Ғозгон, Дантар ресурс шаҳар аҳоли пунктлари бўлса, Навоий, Нурута, Кармана, Қизилтепа шаҳарлари жойлари сувга яқин бўлган дарё vodiylarida, савдо ва қарвон йўллари яқинида вужудга келган ва ривожланган. Навоий – Учқудук – Мискин – Нукус темир ва автомобиль йўлларининг қурилиши Навоий, Кармана, Қизилтепа шаҳар аҳоли пунктларининг ривожланиши учун қудай имкониятлар яратди (Солиев ва бошқалар, 2018). Навоий вилояти шаҳарлари орасида битта катта шаҳар мавжуд бўлиб, бу Навоий шаҳридир. 2016 йил маълумотига биноан, шаҳарда 133,6 минг киши, Зарафшон ўрта шаҳрида эса 62,3 минг киши истикомат қилади. Ярим ўрта шаҳарлардан Нурутада 32,3, Учқудукда 26,8 минг киши яшайди. Минтақанинг қолган шаҳарлари кичик шаҳарлардир. Навоий вилояти шаҳарлари аҳолиси сони тез ўсиб бормоқда. Бунинг асосий сабаби фойдали қазилмаларнинг топилиши, уларни қазиб олиш ва қайта ишлаш, ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, меҳнат ресурсларига талабнинг кучилиши таъсир этган. Шунингдек, Ўзбекистоннинг бошқа вилоятлари қабил, бу ерда ҳам аҳолининг туғилиш даражаси юқори ҳисобланади.

Навоий вилояти саноатининг юксаклиги, уни асосан оғир саноатда, тоғ–кон саноати тармоқларида ихтисослашгани ҳисобланади. Бинобарин, бу ерда ишлаб чиқаришни модернизация

қилиш, айнаикса халқ истеъмол моллари ҳамда технологик жараёнларни замонавийлаштириш натижида қайта ишловчи тармоқларни ривожлантириш, хотин-қизлар учун ҳам иш имкониятини кўпайтириш долзарб масалалар ҳисобланади. Албатта, бу ўринда геологик муаммоларни ҳам эътибордан қолдирамаслик керак. Экологик муаммолар, айнаикса Навоий шаҳри ва унинг атрофи учун кескинлир (Солиев ва бошқалар, 2018).

Бухоро вилояти шаҳарлари тўри ва ривожланиши

Ўзбекистонда майдони катталиги жиҳатдан 3-ўринни эгалловчи вилоят Бухоро ҳисобланади. Вилоят 1938 йили ташкил топган бўлиб, бу ерда 2018 йил маълумотига кўра, 1870,20 минг киши ёки республика аҳолисининг 5,7 фоизи истикомат қилади. Профессор А.С.Солиев айтганидек, майдони катта вилоятлар шартини шартини хўжалик нуқтаи назаридан нуқудай тоғ ёки қўллардан иборат бўлади. Бухоро вилояти ҳам айнан типик қўл минтақасидир.

Вилоятда қадимий Бухоро шаҳрининг жойлашганлиги, бу ерда туризмнинг ривожланишига имконият яратди. Шунингдек, унинг хўжалигида ёқилғи, озик-овқат ва енгил саноати, кишлоқ қўжалигида эса пахта, қорақўл териси ва жун етиштиришга ихтисослашган.

Бухоро вилояти республикамизнинг ғарбий қисмида жойлашган бўлиб, Туркманистон, Қорақалпоғистон Республикалари ва Ўзбекистоннинг бир нечта вилоятлари билан чегараланади. Вилоят ҳудудида газ, нефт, қурилиш материаллари қом ашёси, рангли металллар қонлари жойлашган. Шунинг учун минтақада қурилиш материаллари саноати ривожланган.

Вилоятнинг транспорт ва иқтисодий географик ўрининг ўнганга хос хусусиятларидан бири шундаки, Туркманообдага ўтган темир йўл орқали Ўзбекистон Туркманистон, Кавказорти мамлакатлари, Эрон ва бошқа жанубий, жануби-ғарбий Осиё

давлатлари билан ташки иқтисодий алоқалар олиб боради (Солиев, 2014).

Бухоро вилояти Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотларига биноян, республика ишлаб чиқариш саноати таркибиди ўз ўрнига эга бўлиб, кокс ва нефтни қайта ишлаш маҳсулотлари ишлаб чиқаришдаги республикадаги улуши 49,0 фоиз бўлиб, бу жиҳатдан вилоят мамлакатимизда 1-ўринда туради. Шунингдек, вилоятда тўқимачилик маҳсулотлари ва кийим ишлаб чиқариш, номесталл минерал маҳсулотлар ва тайёр металл буюмлар ишлаб чиқариш ҳам ривожланган. 2017 йилда республика бўйича асосий капиталга киритилган инвестициялар умумий ҳажмидаги Бухоро вилояти улуши 18,6 фоиз бўлиб, бу кўрсаткич жиҳатидан вилоят 2-ўринни эгаллайди (1-ўринда Тошкент шаҳри туради).

Бухоро вилояти маълумий-хўжалик бўлиниши жиҳатидан 11 та туман, 11 та шаҳар, 69 та шаҳарча ва 1469 та кишлоқ аҳоли пунктларидан иборат. Бу ерда шаҳар аҳоли пунктларининг вужудга келиши ва ривожланишига табиий, иқтисодий географик омиллар, Буюк Ипак йўли ва халқаро магистрал йўлларнинг ўтгани, фойдали казилмаларнинг топилишига ўз таъсирини кўрсатган. Шу билан бирга, вилоятнинг асосий қисми чўлдан иборатлиги ва сув танқислиги шаҳар аҳоли пунктларининг ва хўжаликнинг ривожланишига тўсқинлик қилади.

Бухоро вилояти орографиясининг ўзига хослиги, чўл ва воҳа шаҳарларининг шаклланишида яққол кўзга ташланади. Шу билан Кизилкум чўлларидан иборат текислик қисмида шаҳарлар сифри, шимол-шарқ ва шарқидати баландлик ва тоғлиқлардан иборат Бухоро – Қорақўл воҳасида агломерация ва унинг йўлдош шаҳарлари шаклланимочда. Ғиждувон – Олот йўналишидаги хўжалик тарихий географик ўқида район иқтисодиётининг негизи Олот, Қорақўл, Жондор, Бухоро, Ғалаосиё, Вобкент, Ғиждувон шаҳарлари мужассамланган. Котон, Вобкент, Жондор, Қорақўлбозор, Ғалаосиё ва бошқа кўлаб шаҳарлар

шаклланиётган Бухоро агломерациясининг йўлдошлари саналади. Вилоят шаҳарлар географиясининг ўзига хослиги майда шаҳарларнинг кўпчилиги, кичик-кичик ҳолда тарқок жойлашуви ва янгилик марказларнинг мавжудлиги билан белгиланади. Айни ҳолат табиий ва иқтисодий омиллар, шаҳар ҳосил қилувчи тармоқларнинг ҳам ривожланганлиги билан изоҳланади (Солиев ва бошқалар, 2018).

Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотларига биноян 2009 йилдаги урбанизатик ўзгаришлар Бухоро вилоятига ҳам таъсир кўрсатди. Натижада 60 та шаҳарча пайдо бўлди, урбанизация даражаси 29 фоиздан 39 фоизга етди. Ушунга маълумотларга кўра, вилоят урбанизация даражаси 37,3 фоизга тенг бўлиб, урбанизация даражаси паст ҳисобланади.

15-Ҷадвал Бухоро вилоятида аҳолининг ўсиши (минг киши)

Аҳоли қўшилиши	2000	2010	2018
Жами аҳоли	1419,3	1612,5	1870,2
Шаҳар аҳолиси	440,7	622,4	698,6
Кишлоқ аҳолиси	978,6	990,1	1171,6

Жадвал таҳлили шундан далолат берадики, Бухоро вилоятида аҳоли (ҳам шаҳар, ҳам кишлоқ аҳолиси) йил сайин ошиб бормочда. Бу ерда аҳолининг ўсиб бориши, албатта аҳоли туғилиш ва табиий ўсишнинг юқорилиги ва ўлим даражасининг пастлиги билан боғлиқдир. 2000 йилда вилоятда 1419,3 минг киши яшagan бўлса (шундан 31 фоизни шаҳар аҳолиси), 2010 йилга келиб, вилоят аҳолиси 193,2 минг кишига кўпайган ва 1612,5 минг кишига етган. Бу йили шаҳар аҳолиси улуши 38,5 фоизни ташкил этган. Сўнгги маълумотларга кўра (2018 й.) вилоятда 1870,2 минг киши аҳоли қилиб ва урбанизация даражаси 37,3 фоизга тенг. Урбанизация даражасининг 2010 йилга нисбатан паст бўлишига қараб, кишлоқ аҳолисининг тез ўсиб бориши билан боғлиқдир.

Бухоро вилояти аҳолиси сонига доир маълумотларга кўра Бухоро шаҳри қадимий шаҳар бўлиб, унинг ёши 2500 йилдан ортиқдир. Бу ерда 1959 йилда 69,8 минг киши, 1970 йилда 111,9 минг киши, 1990-йилда 240 минг киши, 2016 йилда 247,4 минг киши яшаган. Бу шаҳар вилоятдаги ягона йирик шаҳар ҳисобланади. Вилоятнинг қолган шаҳарлари асосан қишлоқ шаҳарлар ҳисобланади, фақат Когон шаҳри ўрта шаҳарлар қаторига киради ва бу ерда 57,8 минг киши яшайди. Ғиждувон шаҳрида 43,4 минг киши истикомат қилади, бу шаҳар ярим ўрта шаҳардир (2011 й.). Вилоят шаҳарлари орасида фақат Когон шаҳри 1929 йилда темир йўл станцияси сифатида қад кўтарган. Ғалаосиё шаҳри 1912 йилда ташкил топган. Қолган шаҳарларнинг ҳаммаси 1972-1995 йилларда шаклланган.

Вилоятда қадимда ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ривожланган бўлган, кейинчалик уларни ўрнини ишлаб чиқариш эгаллаган.

Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика бошқармаси маълумотларига кўра, қадимий Бухоро шаҳрида зардўзлик, шойи тўқиш, заргарлик, мисгарлик, танчкорлик, ёточа нақш солиш ҳақи ҳам сақланган. Шунингдек, шаҳарда 10 дан ортиқ хорижий мамлакатлар билан ҳамкорликда қурилган кўшма корхоналар фаолият кўрсатади, булар: “БухТел” (Исроил) маънэ, “Омега Ситора” (Греция) мўйна буюмлари, “Түфик-Авиценна” (Хиндистон) дори-дармон, “Мармар” (АҚШ) қурилми материаллари ишлаб чиқарилади. Шаҳарда 1996 йилдан бошлаб Корея Республикасида ишлаб чиқарилган телефон станцияси ишла туширилди. Бухоро шаҳри нафақат ишлаб чиқариш маркази, балки фан-маданият, туризм маркази ҳамдир. Когон шаҳри темирйўл станцияси сифатида вужудга келган. Темирйўл Душанбегга етиб бориши ҳамда Когон-Бухоро темир йўли қурилгач, Когон шаҳри транспорт тўғрисида айланди. Ҳозирги вақтда шаҳарда 15 та саноат корхоналари фаолият олиб бормоқда. Газ қони нетизанда Ғазни шаҳри шаклланган. Ғазнига Навоидан электр қуввати ва Амударёдан қувур орқали сув олиб келинган. Профессор А.С.Солневнинг ёзишича, Ғазнининг яқин келажакда шаҳар ҳосили қилувчи тармоқи сифатида ёқилгичи саноати хизмат қилади. Ҳусусан,

Когоннинг жануби-тарбидати Қандим ва Шимолий Шоди қонлар тоғидаги газ қазиб олиш ва қайта ишлаш мажмуасини барпо этиш лавозими бошланган. Шунингдек, 2018 йилда Қумли қонида профессор станцияси қуриш, Учқирда газдан пропан-бутан олиш ва тоғни тозалаш асосида олтингутўрт ишлаб чиқариш бўйича рефлекслар яқинида етказилди.

Самарқанд вилояти шаҳарларининг функционал типлари ва классификацияси

Самарқанд вилояти хиссасига Ўзбекистон республикасининг 4,2% ҳудудли ва 11,4% аҳолиси тўғри келади. Вилоятда республиканинг катталиги жиҳатидан иккинчи шаҳри-қадимий Самарқанд шаҳрида 529,9 минг киши (2018 й.) истикомат қилади, шаҳар ҳудудий аҳоли жойлашувининг ташиқи топишида ва ривожланишида катта таъсир кўрсатган.

Самарқанд вилоятида аҳолининг тез суръатлар билан ўсиши, янада табиий ўсишнинг ҳам юқорилиги ҳисобидандир. Бу ерда вилоят аҳоли сонининг ҳудудий ўзига ҳосилини кўрсатади. Бу ерда туғилиш коэффицентининг юқорилиги ва нисбатан ўлим даражасининг пастлиги вилоятда аҳоли сонининг тез ўсишини тавсиялайди.

16-жадвал

Самарқанд вилояти аҳолисининг ўртача йиллик ўсиш даражаси (% Ҳисобида)

Йиллар	Жами аҳоли	Шаҳар аҳолиси	Қишлоқ аҳолиси
1926-1939	1,45	1,65	1,45
1939-1959	0,70	2,80	0,04
1959-1970	1,55	0,03	2,85
1970-1979	2,60	8,65	0,45
1979-1994	3,05	2,00	3,50
1995-2015	2,45	2,45	2,45

Жадвал муаллиф тамонидан тузилган.

2-жадвал шуни кўрсатадики вилоят аҳолисининг ўсони даражаси, жумладан шаҳар ва қишлоқ аҳоли пунктларида ўсиш хил бўлган. Масалан жами аҳоли ўсишининг энг юқори кўрсаткичлари 1979-1994 йилларда қўзғатилган. Ўсишнинг паст даражаси эса асосан, 1939-1959 йилларгача тўғри келган. Шаҳар аҳолиси ўсишининг энг юқори кўрсаткичлари 1970-1979 йилларида тўғри келади. Бунга сабаб, бу даврда вилоятда бир неча шаҳар аҳоли пунктларининг вужудга келиши, демографик сиёсат ва бошқа омиллар таъсир кўрсатган. Қишлоқ жойларида аҳолининг тўғри суръатлар билан ўсиши 1979-1993 йилларга тўғри келади. 1995-2013 йилларда вилоят шаҳар ва қишлоқ аҳолиси ҳам тез суръатларда ўсган ва бу кўрсаткич 2,45% ни ташкил қилади.

17-жадвал
Самарқанд вилояти шаҳарлари аҳолисининг ўсиши

Т/р	Шаҳарлар	Аҳоли сони, минг киши			Ўсиш %	
		1991	2000	2015	1991-2000	1991-2015
1	Самарқанд вилояти	2200,9	2670,3	3521,1	121,3	159,8
2	Шаҳар аҳолиси	674,2	724,1	1350,2	107,4	200,2
3	Самарқанд	391,5	384,8	513,5	98,2	131,1
4	Каттақўрғон	69,0	76,4	83,2	110,7	120,5
5	Оқтош	29,8	39,2	41,9	131,5	140,6
6	Бўлунғур	20,6	24,0	29,3	116,5	142,2
7	Жомбой	11,0	13,7	17,7	124,5	160,9
8	Иштихон	14,6	17,9	15,6	122,6	106,8
9	Пайарик	13,3	11,2	10,1	84,2	75,9
10	Челак	—	16,6	21,5	—	129,5
11	Жума	25,9	28,5	21,5	110,0	75,4
12	Нуробод	7,8	7,9	9,4	101,2	118,9
13	Урғут	38,8	49,4	67,6	127,3	174,2

Жадвал вилоят статистика бошқармаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Самарқанд вилоятида 2015 йил январь маълумотларига кўра 1321,1 минг киши яшайди. Таҳлиллар шундан далолат берадики, вилоят шаҳар аҳолисининг сони йилдан-йилга кўпайиб шаҳар аҳолиси салмоғи ҳам ошиб бормоқда. Шу билан бирга 2009 йили Самарқанд аҳолисида ва вилоятнинг бошқа туманларида жойлашган жуда кўп қишлоқ жойлари шаҳарга кўчирилди. Чунки, бу жойлар аҳолисининг кўчирилиш қисми қишлоқ хўжалиги бўлмаган соҳада бўлибди, бундан ташқари иморатларнинг қурилиши ва қўрилиши шаҳарга кўчирилишга эълоғини ҳисобита шундай ўзгаришлар юз берди. Халқ депутатлари вилоят кенгашининг қарори билан Оқдари туманида 8 та, Бўлунғурда 3 та, Самарқандда 8 та ва бошқа барча туманларда ҳам қишлоқлар шаҳар жойларга айлантирилган.

Маълумки, аҳоли ва аҳоли пунктлари жойлашуви кўрсаткичларидан бири аҳоли зичлиги ҳисобланади. У бир вақтнинг ўзига ҳудудларнинг хўжалик жиҳатидан ўзлаштириш даражасини ҳам аниқлаб беради. 1994 йил маълумотларига кўра вилоят аҳоли зичлиги 1 км кв га 143 киши, Самарқанд шаҳрида эса 4,2 минг кишини ташкил этади. Бу кўрсаткич 2016 йилга келиб, вилоятда 213,7 киши, Самарқанд шаҳрида 4,4 минг кишига тенг. Шаҳар аҳоли пунктларида ўртача аҳоли сони 1970 йилда 36 минг киши, 1979 йилда бу рақам 6 минг кишига камайган, 1989 йилга келиб, яна оғина кўпайиб 31 минг кишини, 2015 йилда 14 минг кишини ташкил этади. Шаҳар аҳоли пунктлари ўртача аҳоли сонининг бундай камайишига сабаб, 2009 йилда қарийб 90 та шаҳарчаларнинг янгино бўлиб қолгани ҳисобланади.

Вилоятда аҳолининг табиий ўсиши 1994 йил маълумотларига кўра 29 % ни, 2015 йилда эса, 20,3 % ни ташкил этади. 6-жадвалдан кўришиб турибдики, вилоят шаҳарлари аҳолисининг табиий ўсишини 3 даражага: паст – 15 % гача, ўртача – 15% дан 20 % гача ва юқори – 20 % дан 37 % гача гуруҳларга бўлиниш мумкин. Шаҳарлар ичида аҳоли ўсишининг паст гуруҳига Самарқанд, Оқтош, Нуробод ва Челак шаҳарлари қиради.

Бу ерда шаҳарлар аҳолисининг 70 % дан кўп қисми яшайди.

Табий ўсишнинг ўрта даражасига Жума, Булунгур, Иштихон, Каттакўрғон шаҳарлари кириб, вилоят шаҳарлари аҳолисининг кариийб 150 минг киши бу шаҳарларда истикомат қилади.

Табий ўсишнинг юқори кўрсаткичлари билан Пайарик, Урғут ва Жомбой шаҳарлари ажралиб туради. Вилоят шаҳарлари орасида табий ўсишнинг энг юқори ўсиши билан Пайарик биринчи ўринда туради. Пайарик шаҳрида табий ўсиш 37,1 % га тенг, энг паст табий ўсиш Самарқанд шаҳрида 13,3 % ни ташкил этади.

18-жадвал

Самарқанд вилояти шаҳарлари аҳолисининг табий ўсиши (промилле ҳисобида)

Шаҳарлар номи	1979	1989	1994	2015
Шаҳар аҳолиси	16,6	20,2	21,1	15,8
Шаҳарлар:				
Самарқанд	11,7	14,9	14,9	13,3
Каттакўрғон	22,7	24,9	25,7	18,8
Булунгур	28,7	20,6	27,3	16,1
Жомбой	24,2	21,2	21,6	20,8
Иштихон	7,7	32,6	32,3	19,6
Оқтош	20,7	15,0	23,0	13,7
Пайарик	-	-	-	37,1
Челак	22,0	28,5	34,1	14,9
Жума	28,2	22,7	22,9	15,7
Нуробод	11,9	17,6	15,6	13,7
Урғут	24,8	31,1	31,8	25,2

Жадвал Вилоят статистика бошқармаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Шаҳар аҳолиси ўртача бу йилларда табий ўсиш 20⁰/₀₀ - 21⁰/₀₀ ни ташкил этган. Нуробод ва Самарқанд шаҳарлардан ташқари қолган шаҳарларнинг ҳаммасида табий ўсиш юқори бўлган. Охириги 2015 йилга келиб, аҳолининг табий ўсиши шаҳарларда яна пасайиб кетди. (9-жадвалга қаранг). Бу йилда факатгина Пайарик ва Урғут шаҳарларида табий ўсиш юқори бўлди.

Самарқанд вилояти аҳолиси сони ва меҳнат ресурслари салмоғи (2014 й)

19-Жадвал

№/р	Шаҳар ва туманлар	Аҳоли сони, минг киши	Меҳнат ресурслари салмоғи фоиз ҳисобида	Меҳнат ресурсларининг бандлик даражаси фоиз ҳисобида
1	Самарқанд вилояти	3480,2	57,6	70
2	Самарқанд шаҳри	511,2	71	79
3	Каттакўрғон шаҳри	82,6	70	75

Жадвал Вилоят статистика бошқармаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Охириги йилларда Самарқанд шаҳри аҳолисининг 71%, Каттакўрғон шаҳри аҳолисининг 70% ни меҳнатга қобилиятли йилдагилардан иборат.

География фанининг асосий амалий жиҳатларидан бири ижтимоий-иқтисодий географик ва тарихий омилларининг аҳоли пунктлари тўрғини ташкил топишида таъсирини ўрганишдир.

Вилоят Зарафшон водийсида, Зарафшон дарёсининг ўрта бўлишида жойлашган бўлиб, у водийни суғоришда ва аҳоли жойлашувида ҳамда қадим замонларда аҳоли пунктларини пайдо бўлишида асосий роль ўйнайди. Бу дарё гидрографик омилнинг асосийси ҳамда ҳўжаликнинг ривожланишида ва аҳоли жойлашувида асосий “ўк” ҳисобланади. Зарафшон дарёсининг куйи қисмига нисбатан, сув билан таъминланиш шароити анча қулай. Гўпроқ-иклим омиллари ҳам деҳқончиликни интенсив ривожланишида йўл очиб беради. Вилоят ҳудудидан дарёнинг бир қисми ва қўлчилик каналларнинг оқиб ўтиши, бу ерда

суғориладиган деҳқончиликни ривожланишида асос бўлиб хизмат қилади (Ҳасанов, 1990).

70-йилларда Қарши йўналиши бўйлаб янги темир йўл очилди. Бу йўл Самарқандни Термиз ва Душанбе ўртасидаги масофани нисбатан яқинлаштирди.

Самарқанддан Тошкентгача бўлган масофа 285 км, Бухорогача 280 км, Навоийгача 172 км, Жиззахгача 100 км.ни ташкил этади. Шаҳарнинг бундай жойлашуви, уни автоном равишда республика миқёсининг жануби-ғарбий минтақасида ривожланишининг талаб этади. Самарқанд-Тошкент-Бухоро, Тошкент-Термиз автомагистрал, яъни катта ўзбек тракти ўртасида жойлашган Таджикот регионидида аҳоли пунктларининг ташкил топиши табиий иқлимий шароитлар билан ҳамбарчас боғлиқ бўлиб, бу ерда ўз навбатида суғорма деҳқончиликни ривожланишига имконият яратган. Бу жиҳатдан минерал ҳам ашё ресурслар омилининг ҳам роли бекиёсидир. Вилот ҳудудида Ингичқада волифрам, Омонқўтонда, Жом, Мойбўлоқда мармар, шунингдек, дала шипти, гранит, оҳак, керамзит, кумлар мавжуд. Бу бойликларнинг рашди металлургия ва қурилиш саноатининг ҳам ашё базасидир. Қўрғиниб турбидики, вилот маълум минерал ресурсларига бой, бу ресурслар шаҳар аҳоли пунктлари турининг ташкил этишга таъсир этган. Шунга қарамайдан, ҳудудий иқтисодиётнинг ривожланиши ва аҳоли жойлашувининг асосий омил қулай агроиқлимий шароитлар ҳисобланади.

Маълумки, Зарафшон дарёси вилотнинг асосий сув манбаи ҳисобланади. Унинг бир нечта ирмоқлари Самарқанд вилоти ҳудудидан оқиб ўтади. Ирмоқларнинг кўпи дарёнинг ўнг қирғоғида жойлашган бўлиб, бу ерларда тоғ водий ва воҳаларнинг ҳамда аҳоли жойлашувини ташкил топишда имконият туғдирди.

Самарқанд шаҳридан жануброқда, Чўпонота тепалиги ёнида Зарафшон дарёси икки қисмга-Оқдарё ва Қоразарёга бўлинган. Жануброқда яна бирлашиб Миёнкўл оролини ташкил этади. Дарё ва ирмоқларнинг бу йўналишда оқиб аҳоли пунктларининг

жойлашини бевоқиф таъсир кўрсатган. Вилотнинг шаҳар ва кичик аҳоли пунктлари асосан дарё ва унинг ирмоқлари соҳилида жойлашган.

Қадимий суғориш тизимларидан бири Дарғом канали (суви Зарафшон дарёсидан олади) бўлиб, канал Зарафшон дарёсининг чап соҳилида жойлашган ҳудудларни ва Самарқанд шаҳрини сув билан таъминлашда асосий роҳ ўйнайди. Тоғ сойлари ва қанналиари(Ургутсой, Оҳалиқсой, Омонқўтонсой ва бошқалар) вилот ҳудудидати тоғ олди жойларни сув билан таъминлайди. Бу сойлар сувидан оқилана фойдаланиш учун бир нечта сув омборлари-Қорғиёта, Оқдарё, Каттақўрғон ва бошқалар қурилган. Каттақўрғон сув омборининг қурилиши билан бу ерда шу номдати шаҳарча вужудга келди. Бу шаҳарча ва унинг атрофи рекреация максаллари учун жуда қулай ҳисобланади.

1-IV асрда биринчи ирригацион каналлар-Эскианхор, Тўртотар қанналиари қурилган, бу эса суғориладиган деҳқончиликни ривожланишига катта ҳисса қўшган.

Таджикот объектимизда VIII-X асрларда 12 та шаҳарлар бўлган; Интихон, Робиджон, Дабусин, Ревдод, Баркет ва бошқалар. Бу қадимий шаҳарларнинг ҳаммаси хунарамандлик ва савдо марказлари бўлган. Дарғом қаналининг қурилиши таҳминан шу вақтларга тўғри келади. Бу канал ўз суви Зарафшон дарёсининг Равотхўжадан оқибди. Бу сувайғич пункти катта аҳамиятта эга иншоот ҳисобланади.

Самарқанд вилотида 2016 йил маълумотида кўра 3583,9 минг минг, шундан 1355 минг ёки 38 % шаҳарларда яшайди. Вилотда 1970 йилда 7 та, 1979 - йилда 15 та, 1989 йилда 21 та, 1995 йилда 21 та, 2010 йилда 49 та шаҳар аҳоли пунктлари мавжуд эди. Ҳозирги вақтда келиб, 2015 йилда 11 та шаҳар ва 82 та шаҳарчалар мавжуд. Вилотдаги шаҳарларнинг 2 таси вилотга ва қолган 9 таси туманларга бўйсинувчи шаҳарлар ҳисобланади. Шунингдек, вилотда 14 та кичик туманлари, 125 та кичик фуқаролар йиллилари ва 1829 та кичик аҳоли пунктлари мавжуд. Ўрганиш

объектимизда йirik шаҳар Самарканддан ташқари 3 та катта шаҳарлар мавжуд бўлиб, Каттакўрғон шаҳрида 84,6 минг, Үрүтда 67,6 минг, Октошда 41,9 минг киши яшайди. 14 – жадвалдан кўриниб турибдики, Самарканд вилоятида 1970 йилда жами 7 та шаҳар аҳоли пунктлари бўлган бўлса, булардан 4 таси аҳолиси 10 минг кишигача бўлган аҳоли пунктлари каторига кирган.

20 – жадвал

Самарканд вилояти шаҳар аҳоли пунктларининг катталиги бўйича тақсимланиши

Шаҳар аҳоли пунктлари категорияси.	Шаҳар аҳоли пунктлари сони.				
	1970	1979	1989	1995	2015
Жами:	7	15	21	22	93
вилоятбўйича.	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
10 минггача	4	8	10	8	73
	57,1	53,3	47,6	39,1	78,5
10-20 минггача	1	3	6	9	9
	14,3	20,0	28,5	39,1	9,6
20 – 50 минггача	1	2	3	3	8
	14,3	13,3	14,3	13,2	8,6
50-100 минггача	—	1	1	1	2
	—	6,7	4,8	4,3	2,2
100 минг ва ундан ортиқ	1	1	1	1	1
	14,3	6,7	4,8	4,3	1,1

Жадвал Самарканд вилояти статистика бошқармаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Қолган шаҳар аҳоли пунктлари категориясига кирувчи аҳоли пунктлари 1 тадан бўлиб, аҳолиси 50 – 100 минггача бўлган аҳоли пункти бўлмаган. 1979 йилга келиб, вилоятда шаҳар аҳоли пунктлари сони 15 та бўлиб, 10 минггача бўлган аҳоли пунктлари сони 4 тадан 8 гага етди. 1970 – 1979 йиллар мобайнида Каттакўрғон шаҳри аҳолиси кўпайиб, ўрта шаҳарлар каторига, яъни аҳолиси 50

100 минг киши бўлган аҳоли пунктлари каторига кирган. Самарканд шаҳри аҳолиси эса 1970 йилга нисбатан аҳолиси 1979 йилга икки баравар ошган. Самарканд вилояти урбанистик таркибида 1979 – 1989 йиллар давомида катта ўзгаришлар бўлди. Бу даврлар оралигида шаҳар аҳоли пунктлари сони олтигага кўпайди. 10 минггача, 10 – 20 минггача, 20 – 50 минггача бўлган шаҳар аҳоли пунктлари сони кўпайди. 1989 – 1995 йиллар давомида шаҳар аҳоли пунктлари таркибида катта ўзгаришлар бўлмади. Лекин, 2009 йилга келиб, вилоятнинг урбанистик таркибида жуда катта ўзгаришлар бўлди. Кўпгина кишлоқ аҳоли пунктлари шаҳар аҳоли пункти каторига олди.

21 – жадвал.

Самарканд вилояти шаҳар аҳоли пунктларида аҳолининг тақсимланиши.

Шаҳар аҳоли пунктлари категорияси.	Шаҳар аҳоли пунктлари аҳолиси минг киши.				
	1970	1979	1989	1995	2015
Жами: вилоят бўйича.	344,7	531,4	652,3	707,2	1253,7
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
10 минггача	18,5	51,0	66,9	58,0	125,5
	6,4	9,6	10,2	8,2	10,0
10-20 минггача	13,5	39,7	75,4	121,0	122,4
	3,9	7,5	11,6	17,2	9,8
20 – 50 минггача	45,7	49,0	87,6	98,2	218,4
	13,3	9,2	13,5	13,8	17,4
50-100 минггача	—	53,1	58,4	68,3	273,9
	—	10,0	8,9	9,6	21,8
100 минг ва ундан ортиқ	267,0	338,6	364,0	361,7	513,5
	76,4	63,7	55,8	51,2	40,9

Жадвал Самарканд вилояти статистика бошқармаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

6 – жадвалда кўрсатилганидек 2015 йилда шаҳар аҳоли пунктлари сони 93 тани ташкил этади, шулардан 73 таси аҳолиси 10 мингтача, 9 таси 10 -20 мингтача бўлган аҳоли пунктларини ҳисобланади.

Шаҳар аҳоли пунктларининг аҳоли сонига қаран классификациялаш, унинг кўпгина хусусиятлари, яъни ўзини даражаси, демография ва функционал таркибининг баъзи бир жиҳатларини аниқлаб беради. Шаҳарлар катталиги, асосан муаммолар ва келажақдаги тараққиёт йўналишлари билан боғлиқ. Барча йирик шаҳарларда транспорт, экология, уй – жой муаммолари, кичик шаҳарларда эса, меҳнат ресурсларидан тўлиқ фойдаланиш муаммоси мавжуд.

7 –жадвалда вилоят шаҳар аҳоли пунктларида аҳолининг тақсимланиши берилган. Бу маълумотлар шундан далолат берадики, 1970 йилда шаҳар аҳолиси 344,7 минг кишини ташкил этган, шундан 76,4% Самарканд шаҳрида яшган, 13,3% и эса аҳолиси 20 – 50 минг кишигача бўлган аҳоли пунктларида тўғри келади. 1970 – 1979 йиллар мобайнида шаҳар аҳолиси ўсиб, 1979 йилда 531,4 минг кишига етган. Бу йили аҳолининг улуши 10 минг, 10 – 20 минг кишигача бўлган аҳоли пунктларида бирмунча ошган, шу билан бирга Каттақўрғон шаҳри 50 – 100 минг кишигача бўлган шаҳарлар каторига кирган, 1989, 1995, 2015 йиллар давомида вилоят шаҳар аҳолиси доим ошиб борган. Лекин, Самарканд шаҳрининг вилоят шаҳар аҳолисидаги улуши камайиб, майда ва ўрта шаҳарлар улуши ошиб борган. Масалан, 1989 йилда Самарканд шаҳри аҳолиси улуши 55,8% бўлса, 2015 йилга келиб бу кўрсаткич 40,9 % ни ташкил этади.

Шаҳар аҳоли пунктларини ҳўжалити таркиби, ихтисоси ва ишлаб чиқаришини жойлашувига қараб, функционал типларга бўлиш мумкин. Ўрта Осиё шаҳар аҳоли пунктлари функционал типларига доир масалалар Т.И. Раимов, О.Б. Ата-Мирзаев, Ҳ.А. Аҳмедов, А.С. Солиев, А.А. Қанонов ва бошқалар томонидан ўрганилган. Бу олимпларнинг ишларидан фойдаланиб, Самарканд

вилояти шаҳар аҳоли пунктларини қуйидаги функционал типларга ажратиш мумкин:

1. Кўп функционали шаҳарлар: Регионал ва вилоят маркази – Самарканд шаҳри.

2. Саноат ва транспорт шаҳарлари: Каттақўрғон, Жомбой, Нулутур, Оқтош, Жума.

3. Бир ихтисосли саноат шаҳарчалари: Кимёгарлар, Фарход, Хитрав, Ингичка.

4. Агро саноат шаҳар аҳоли пунктлари: Чархин, Дахбед, Митан, Йончи, Иштихон, Нуробод, Зиедин.

5. Саноат – рекреация маркази: Ўرғут шаҳри.

Юқорида кўрсатилган функционал типлар ичида Самарканд шаҳри яққол кўзга ташланади. Чунки, шаҳар кўп тармоқли саноат маркази ҳисобланади. Бу ерда енгил, озиқ-овқат, машинасозлик, кимё ва бошқа саноат тармоқлари ривожланган. Самаркандда Германия – Ўзбекистон MAN кўшма корхонаси юк машиналари ишлаб чиқариш заводи, ҳамда Япония – Ўзбекистон ISUZU кўшма корхонаси автобуслар ишлаб чиқариш заводлари, SAG тилам ишлаб чиқариш фабрикаси, бундан ташқари, Кинап машинасозлик заводи, 8 март текуччилик фабрикаси, чой қадоклаш ва консерва заводи ҳам ишламоқда. Самаркандда саноатнинг вужудга келиши ва ривожланишида авваламбор кишлоқ ҳўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш билан боғлиқдир. Умуман олганда, шаҳар вилоят ишлаб чиқарилган маҳсулотининг 66 % беради.

Самарканд республикаимиз жанубий – ғарбидати йирик транспорт марказидир. Шу билан бирга, бу ерда фан, кадрларни тайёрлаш ва туризм яхши ривожланган. Вилоятда Самарканд шаҳридан ташқари Каттақўрғон шаҳри ҳам кўп функцияли шаҳар ҳисобланади. Бу ерда пахтачилик учун машинасозлик, пахта заводи, от – мой комбинати, гўшт комбинати, асфальт – бетон заводи ва бошқалар ишлаб турибди. Бу шаҳарнинг ривожланиши вилоятнинг тарбий қисмида жойлашган туманлар билан бевоқифа боғлиқ ҳисобланади. Шунинг учун Каттақўрғон вилоятининг шу қисмида

Туманлар учун пойтахт вазифасини бажаради. Шаҳарда ўрта – махсус ўқув юртлиари ва транспорт функцияси ривожланиб бормоқда.

Жомбой, Булунгур, Жума, Октош саноат – транспорт шахарлари хисобланади. Бу шахарларда бошқа вилоят шахарларига нисбатан саноат ривожланган. Бу шахарлар ичида Жомбой шахри ажратиб туради. Бу ерда пахта заводи, Самарканд гўшт комбинати, Илосой карьери ва бошқалар жойлашган. Бу гуруҳдаги бошқа шахарларини маҳаллий хом ашёси асосида винкомбинат, биология комбинати, пахта заводи, сут маҳсулотлари комбинати ҳамда йирик темир йўл станцияси жойлашган.

Тор ихтисосли саноат шахар ўқоли пунктларига Кимёгарлар, Фарход ва бошқалар киради. Кимёгарлар шахарчасида вилоятда кишлок хўжалиги ривожланганлиги сабабли, азот ва фосфат минерал ўттилар ишлаб чиқариш ривожланган. Фарход шахарчасида Самарканд саноат бирлашмаси, Темир – бетон заводи, асфальт бетон заводи, керамика заводи ва бошқалар жойлашган.

Хишрав шахарчасида ГЭС ишлаб турибди. Бу гидроэлектростанцияси катта бўлмаса ҳам Самарканд шахрини қисман электр энергия билан таъминлаб туради. Ингичкада вольфрам ва бошқа рудалар казиб олинади ва қайта ишлов бериб, Чирчиқдаги кийини эрувчи металллар комбинатига жўнатилади.

Агро саноат шахар аҳоли пунктлари Чархин, Митан, Лонин, Иштихон, Нурободда кишлок хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш корхоналари мавжуд. Бу шахар ва шахарчаларнинг кишлок районларини бошқариши ва ривожланишида ўрни катта хисобланади. Шунинг учун айтиш мумкинки, район марказлари ҳам ҳар-хил вазифаларни – иқтисодий, ижтимоий, маъмурий ва бошқа функцияларни бажаради.

Урғут шахри саноат – рекреация марказидир. Маҳаллий хом ашёси асосида бу ерда Америка – Ўзбекистон “ЎЗБАТ” кўшма табиқ фермент корхонаси ишламоқда, шунингдек, тамакичилик фабрикаси, кўшлаб кенг истеъмол моллари ишлаб чиқарадиган корхоналар, боғалар оромгоҳлари, дам олиш масканлари жойлашган.

Юкорида айтганимиздек, хозирги вақтда Самарканд вилоятида 99 та шахар аҳоли пунктлари мавжуд бўлиб, шулардан 11 таси шахар ва қолган 88 тасини шахарчалар ташкил этади. Шахар ва шахарчаларнинг вилоят бўйича жойлашиши ва тақсимланиши ҳар қиллар.

22 – жадвал.

Самарканд вилояти шахар аҳоли пунктларининг районлар бўйича тақсимланиши (2015 й)

Т/Ғ	Туманлар номи	Жами аҳоли сони минг киши.	Шахар аҳоли пунктлари сони	Шахар аҳоли сони минг киши.
1	Оқдарё	143,6	10	58,1
2	Булунгур	168,1	4	38,4
3	Жомбой	151,9	4	35,2
4	Иштихон	227,3	13	64,8
5	Каттақўрғон	246,6	8	48,1
6	Кўшработ	117,8	2	12,0
7	Нарпай	193,9	4	60,1
8	Пайарик	225,2	12	67,9
9	Пастдарғом	318,4	14	86,4
10	Пахтачи	132,1	7	26,2
11	Самарканд	228,1	2	13,9
12	Нуробод	135,8	2	16,3
13	Урғут	448,6	8	190,8
14	Тайлоқ	179,7	3	22,0

Жадвал Самарканд вилояти статистика бошқармаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

8 – жадвалдан шунни кўриш мумкинки, Самарканд вилояти Урғут туманида жами аҳоли сони энг юкори бўлиб, бу ерда 448,6 минг киши яшайди, шунинг учун шахар аҳолиси ҳам кўп бўлиб, 190,8 минг кишини ташкил этади. Лекин, баъзи районларга нисбатан, Урғутда шахар аҳоли пунктлари сони камроқ. Аҳоли сони кўпчилиги жиҳатидан

2 – ўринини Пастдарғом тумани эгаллайди, бу ерда жами аҳоли сон 318,4 минг, шаҳар аҳолиси 86,4 минг кишига тенг.

Самарканд вилояти ҳудудида жойлашган энг йирик гуруҳи аҳоли пунктлари тизими Самарканд агломерацияси ҳисобланади.

Самарканд агломерацияси регионал аҳоли жойлашувининг ва республикамиз жануби-ғарбий қисмининг маркази ҳисобланади. Каттақўрғон шаҳри Самарканд ва Бўхоро аҳоли жойлашуви тизими ўртасидаги боғловчилик вазифасини бажаради.

Самарканд агломерациясининг ташкил топиши 1973 йилдан бошланди. Бунга қадар ҳозирги агломерациянинг ҳудудини факатгина 2 та йўлдош шаҳарчадур Кимёгарлар ва Хишрав ҳамда агломерациянинг асосий шаҳри-Самарканд мавжуд эди. 1973 йилдан Урғут, Булунғур ва Жума шаҳарларининг вужудга келиши Самарканд агломерацияси-нинг барпо бўлишига сабабчи бўлди. 1980 йилда Жомбой, Даҳбел, Чархин ва Тайлоқ шаҳар аҳоли пунктларининг пайдо бўлиши билан агломерация чегараси кенгайди. Кейинги йилларда ҳам унинг чегараси шаҳар аҳоли пунктларининг ташкил топиши ҳисобидан кенгайиб борди. Самарканд агломерацияси аҳолининг сони, халқ ҳўжалитининг кураши жиҳатидан Ўзбекистон Республикаси-нинг Тошкент агломерациясидан кейин туради.

Ҳозирги вақтда Самарканд агломерацияси таркибида Самарканд шаҳри кенгаши ва унга яқин бўлган 8 та кишлоқ туманлари-Оқдир, Булунғур, Жомбой, Пайарик, Самарканд, Тайлоқ, Урғут, Самарканд шаҳридан ташқари 6 та шаҳар-Урғут, Булунғур, Жума, Жомбой, Пайарик, Челақ ҳамда 39 та (1996 йилда 6 та) шаҳарча 40-45 км. д. радиуси билан қиради.

Агломерация майдони 4,8 минг км.кв. ёки Самарканд вилояти ҳудудининг 30% ини ташкил этади. 2015 йил маълумоти бўйича агломерация ҳудудида 2377,6 минг киши, шулардан 1026,2 минг киши ёки 43% и шаҳар аҳолиси ҳисобланади.

Самарканд агломерациясининг ташкил топиши асосан ҳудуднинг иқтисодиётининг ягона тизими ва транспорт турларининг

ривожланиши билан боғлиқдир. Кузатишлар олиб боришдан шу маълум бўлдики, Самарканд шаҳрида жойлашган саноат қорхоналари шунингнинг 30% и тебранима мигрантлар ҳиссасига тўғри келади. Агломерацияда асосан енгил, озиқ-овқат, машинасозлик ва металл ишлатиш, қурилиш материаллари саноати ва бошқа саноат турмушлари ривожланган. Агломерация саноат ишлаб чиқаришнинг 44% дан ортиқ қисми Самарканд шаҳрининг ўзида жойлашган. Самарканд шаҳридан ташқари саноат аҳамиятига эга бўлган шаҳарларга Жомбой, Булунғур, Жума ва Урғут қиради. Шу билан бирга транспорт ва бошқа инфратузилма шаҳобчалари ҳам тараккий топти.

Аҳоли жойлашувининг гуруҳли шакллари тушунчаси 1960 йилда биринчи бор В.Г. Давидович томонидан ишлаб чиқилган. Самарканд вилоятида аҳоли жойлашувининг гуруҳли шаклларидаан ривожлангани Самарканд агломерацияси ҳисобланади. Шу билан бирга, вилоят ҳудудида аҳоли жойлашуви гуруҳли тизимининг бир қисми Каттақўрғон локал гуруҳли тизими ташкил топган. Бу локал қисми Каттақўрғон шаҳри-ғарбий қисмида жойлашган бўлиб, асосан янги вилоятнинг шимоли-ғарбий қисмида жойлашган бўлиб, асосан янги вилоятнинг дарёсининг чап қирғоғидаги аҳоли пунктларни ўз ичига олади. Бу тизимга Каттақўрғон, Нарпай ва Иштихон кишлоқ туманлари 30-35 км.лик радиус билан қиради. Шунингдек, Каттақўрғон, Оқтош, Иштихон шаҳарлари ва 23 та шаҳарчалар аҳолиси қиради.

Локал тизимнинг майдони 1,8 минг км.кв. ни ташкил қилиб, Самарканд вилояти ҳудудининг 11%ини эгаллайди. 2015 йил маълумотига кўра, бу ерда 766,6 минг киши, шулардан 173,0 минг киши ёки 22,5% шаҳар ва 77,5% кишлоқ аҳолиси ташкил этади. Бу ҳудудда Самарканд вилоятининг 21,8% аҳолиси истиқомат қилади, аҳоли zichligi 1 кв.км да 426 кишини ташкил этади. Каттақўрғон тизимининг эгаллаган майдони Самарканд агломерациясига нисбатан 1,6 марта, аҳоли сони эса, 4,6 марта кичик ҳисобланади.

Каттақўрғон локал тизимида саноатнинг энг ривожланган тармақларига озиқ-овқат, енгил, қурилиш ва қозиб олиш қиради. Бу

тизим доирасида Каттакўрғон шахри ажратиб туради, бу ерда машинасозлик, озик-овқат ва енгил, Оқтошда ҳам озик-овқат ва енгил, Ингичкада эса казиб олиш саноати ривожланган. Каттакўрғонда озик-овқат саноати корхоналари, яъни нон комбинати ёт-мой комбинати, шахар сут заводи, нон маҳсулотлари комбинати ва бошқалар жойлашган.

Оқтош шаҳрининг енгил саноатида шахар саноат аҳолисининг 44% банд. Каттакўрғон ва Оқтош шаҳарларидан ташқари саноат корхоналари Иштихон, Ингичка ва Метанда жойлашган. Каттакўрғон сув омбори шахарчасида эса рекреация турлари ривожланган.

Кўриниб турибдики, вилоят доирасидаги кичик ва ўрта шахарлар ривожланиш даражаси анча орқада. Самарқанд шахри ва вилоятнинг бошқа шахарлари ўртасида катта ёрик пайдо бўлган. Шундан бирига, республикамиз шахарлари умумий тарзибига Самарқанд шахри ўрнига баҳо бермоқчи бўлсак, шахар тарзибига даражаси анча орқада ҳисобланади (таҳминан Тошкент шахридан 6 марта орқада). Шунинг учун, Самарқанд шахри ва вилоятнинг бошқа шахарлари ҳам ижтимоий-иқтисодий ва демографик куч-қудратини мустаҳкамлаб олиши лозим.

Самарқанд вилоятининг ўзига хос хусусиятлари, унинг географик жойлашиши ва тарихий тараккиёт босқичлари ҳисобланади.

Назорат саволлари

1. Зарафшон минтақасида шахарларнинг вужудга келишига қайси омиллар таъсир этган?
2. Навоий вилоятининг ресурс шахар аҳоли пунктларини қайсилар қиради?
3. Бухоро вилояти кокс ва нефтни қайта ишлаш маҳсулотлари ишлаб чиқаришда республикада 1-ўринда туради, бунинг сабаби нимада?
4. Самарқанд вилояти шахар аҳоли пунктлари функционал типлари ҳақида сўзлаб беринг?

14-мавзу. Жанубий иқтисодий район шахарлари.

Режа:

1. Жанубий минтақа шахарларининг вужудга келишида таъсир этган омиллар.
  2. Сурхондарё вилояти шахарларининг ҳудудий жойлашуви.
  3. Сурхондарё вилояти Термиз шаҳрининг иқтисодий, маданий ва геостратегик аҳамияти.
  4. Қашқадарё шахарлари аҳоли сони бўйича классификацияси.
- Жанубий иқтисодий районга Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятлари қиради. Минтақанинг умумий майдони 48,67 минг кв. км бўлиб, мамлакатимиз ҳудудининг 10,8 фоизига тенг. Аҳолиси 2018 йил маълумотига кўра, 5662,60 минг киши ёки республика аҳолисининг 17,3 фоизи яшайди. Минтақада шахар аҳолиси улуши 39,3 фоиз бўлиб, бу мамлакатимиздаги энг паст кўрсаткичдир.

Жанубий минтақага республикада ишлаб чиқариладиган саноат маҳсулотларининг улуши 6,3 фоиз, кокс ва нефтни қайта ишлаш маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг 55,4 фоизи, озик-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг 10,7 фоизи, тўқимачилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг 10,5 фоизи, қимё маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг 14,3 фоизи тўғри келади (Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари, 2018 й.). Иқтисодий район пахта, ғалла, сабзавотчилик маҳсулотлари енгиллаштириш ва чорвачиликка иқтисосланган.

Минтақа ҳудудига 26 та туман, 20 та шахар, 231 та шахарча, 1906 та кишлоқ аҳоли пунктлари жойлашган. Бу ерда аҳоли яшашини 1 кв. кмда 118 кишини ташкил этади.

Жанубий иқтисодий район иқтисодиётида ёқилғи захиралар – нефть ва табиий газ, тошқўмир, турли хил тузлар, қурилиш материаллари, олтингутурт ва фармацевтика хом ашёлари (доривор дорилар) муҳим аҳамиятга эга. Ҳудуднинг шифобахш бўлоқ ва минераллари, тарихий қадимжо ва зиёратгоҳлари истикболда шахар аҳоли қилувчи тармоқлар – рекреация ва туризмнинг

ривожланишига асос бўлиб хизмат қилади. Бироқ табиий ресурслар билан таъминланганлик ва уларни комплекс қайта ишлаш борисига ҳудудий таффовутлар мавжуд. Хусусан, Қашқадарё вилояти нафти минтақанинг, балки республиканинг асосий ёқилғи-энергетика базаси сифатида устуңлиққа эга. Қўшни Сурхондарё вилояти иқтимоий-иқтисодий ривожланиш ва инвестицион фазоли даражасига кўра анча фарқ қилади. Минтака иқтисодий ва сисеъ географик ўрнининг бироз ноқулайлиги ҳудуднинг иқтимоий иқтисодий ривожланишига таъсир этади (Солиев ва бошқалар, 2018 й.).

Сурхондарё вилояти шаҳарларининг ҳудудий жойлануви
Сурхондарё вилояти 1941 йилда ташкил топган бўлиб, майдони 20,1 минг кв. км ёки мамлакатимиз ҳудудининг 4,3 фоизига тенгдир. Аҳолиси сони 2514,2 минг киши ёки республика аҳолисининг 7,7 фоизи бу ерда яшайди.

Вилоятнинг ўзига хос хусусиятларидан бири мамлакатимизнинг жанубида, тоғли ва иссиқ ҳудудлар жойлашганлиги, урбанизация даражаси пастлиги ва бошқалардир. Лекин бу ерда туғилиш даражасининг нисбатан юқорилиги туфайли аҳоли ўсиши баланд ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотларига кўра, Сурхондарё вилояти маълумрий-жихатдан 11 та туман, 8 та шаҳар, 114 та шаҳарчалар ва 865 та кишлоқлардан иборат.

Сурхондарё вилояти республикаимизнинг жануби-шарқид, Сурхон-Шеробод водийсида жойлашган. Вилоятнинг ўзига хос хусусиятларидан бири унинг геосийёсий ҳудудда жойлашганлиги, яъни 3 та хорижий мамлакатлар билан чегарадошлигидир. Булар Афғонистон, Тожикистон ва Туркманистон мамлакатлари ҳисобланади. Шунингдек Қашқадарё вилояти билан ҳам чегараланади. Вилоят Амударёнинг ўнг қирғоғида ва Ҳисор тоғлари этакларида жойлашганлиги, Сурхон ва Шеробод дарёларининг минтақадан оқиб ўтиши, канал ва сув омборларининг

қурилиши, бу ерда табиий ресурслардан тошкўмир, нефт, табиий газ, полиметалл рудалар, оҳақтош ва қурилиш материалларининг қилиниши ҳамда бошқа географик омиллар аҳоли ва аҳоли пунктлари жойлашуви ва шаклланишига олиб келган. Шу билан бирга, аҳоли пунктларининг шаклланишида Сурхондарёда давлатбонк темир йўл 1915 йилда (Когон-Термиз) қурилиши, 1925 йилда 248 км.лик Термиз-Душанбе темир йўлининг қурилиши, Катта Ўзбекистон автомобил трактининг бу ҳудудни кесиб ўтиши, Тошғузор-Бойсун-Қумкўрғон янги темир йўлининг ишга туширилиши ва бошқалар ўз таъсирини кўрсатган⁴.

Сурхондарё вилоятида 2018 йил маълумотида кўра урбанизация даражаси 35,5 фоиз бўлиб, бу кўрсаткич жихатидан факат Хоразм вилоятидан (33,3 фоиз) олдинда туради. Мамлакатимизда ўртача урбанизация даражаси 50,6 фоизга тенгдир. Урбанизация даражасининг вилоятда пастлигига сабаб, афбатта кишлоқ жойларида туғилиш ва табиий ўсишнинг нокорилиги билан боғлиқ ҳисобланади.

Сурхондарёда табиий ресурслар асосан тоғли ҳудудларда жойлашганлиги сабабли улардан фойдаланиш сустдир. Шунинг учун, вилоят республика ишлаб чиқариш саноати таркибидати улуши паст ҳисобланади. Бу ерда факатгина саноатнинг бир соҳаси, яъни кокс ва нефтни қайта ишлаш маҳсулотлари ишлаб чиқариш нисбатан ривожланган бўлиб, унинг республикадаги улуши 6,4 фонтга тенг. Бу кўрсаткич жихатидан вилоят Бухоро (49 фоиз) ва Ферғонадан (39,7 фоиз) кейин учинчи ўринда туради. Саноатнинг келган соҳалари бошқа вилоятларга қараганда анча суст ривожланган бўлиб, жумладан республикада озик-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришдаги улуши 3,3 фоиз (бу соҳада факат жихат вилоятидан олдинда), тўқимачилик маҳсулотлари ишлаб иқарилдаги улуши 2,9 фоизни (бу республикаимиздаги энг паст кўрсаткич) ташкил этади. Шунинг таъкидлаш лозимки, вилоятда мининга ва усқуналарни таъмирлаш ва ўрнатиш бўйича

республикадаги улushi 4,9 фоиз бўлиб, бу жихатдан Тошкент вилояти ва Тошкент шаҳридан кейин республикада 3-ўринни туради. Бу соҳада Тошкент вилоятининг улushi 6,2 фоиз бўлиб, Тошкент шаҳри улushi 77,7 фоизга тенг. Сурхондарё вилоятининг саноатнинг қолган соҳалари жуда суёт ривожланган (Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси маълумотлари).

Бу маълумотлардан кўриниб турибдики, вилоятда саноат тармоқлари ривожланиши суёт бўлиб, вилоят иктисодиётининг кишлоқ хўжалиги тараккий этган, шунинг учун агро саноат шаҳар аҳоли пунктлари шаклланган. Шаҳар жойларида асосан пахта тозалаш, тўқимачилик, озик-овқат қорхоналари жойлашган.

Сурхондарё вилояти шаҳар аҳоли пунктларининг асосий қисми Денов ва Кумкўрғон туманларида жойлашган. Шаҳарларнинг маълум худудларида жойлашганлигига сабаб, шу жойнинг географик ўрни, транспорти, фойдали қазилмалари ва ишлаб чиқаришни ташиқил этиш билан боғлиқдир. Дастлаб Сурхондарё худудида бир неча асрлик тарихга эга Термиз, Чатаниён ва Давварзентега шаҳарлари шаклланган бўлиб, кейинчалик (1916 й.) Котон-Термиз, собик Иттифок даврда Термиз-Душанбе, Термиз-Кўрғонтега-Ёвон темир йўлларининг қурилиши натижасида Денов, Жаркўрғон, Шўрчи янги саноат шаҳарлари пайдо бўлди. Ресурс шаҳарлар Шарғун, Бойсун, Жаркўрғон, Сарниосиё, Кокайди, Элбаён фойдали қазилмалар негизида, Кумкўрғон, Шеробод, Сарик, Ангор кўрик ерларини ўзлаштириш асосида бунёд этилган (Солиев ва бошқалар, 2018 й.).

Жадвал тахлили шундан далолат берадики, 1959 йилдаги аҳоли рўйхати маълумотларига биноян, вилоятда 3 та шаҳарлар бўлган ва бу шаҳарларда жами 46 минг аҳоли яшган. 1970 йилда келиб, шаҳарлар сони 4 тага, 1990 йилда эса 8 тага етган. Вилоят маркази Термиз шаҳри қадимий шаҳарлардан бўлиб, бу ерда 1959 йилда 22,1 минг киши, 1970 йилда 34,9 минг киши истикомат қилган бўлса, 1990 йилга келиб, аҳолиси сони 1970 йилга нисбатан

100 фоизга ошган ва 75 минг кишига етган. 2016 йил маълумотига кўра эса, Термиз шаҳри аҳолиси 135,7 минг кишини ташқил этади.

23-Жадвал

Сурхондарё вилояти шаҳарларида аҳоли сонининг ўсиши
(минг киши ҳисобида)

№	Шаҳарлар	Ташқил топган йили	1959	1970	1990	1995	200	201
1	Термиз	Эрамитг ача I аср	22,1	34,9	75,0	106,0	113, 5	135, 7
2	Денов	1958	16,8	25,8	55,0	57,1	63,0	78,3
3	Бойсун	1975	-	-	20,0	19,3	21,8	27,6
4	Жаркўрғон	1973	7,1	11,6	20,0	19,3	20,5	22,7
5	Кумкўрғон	1971	-	6,3	12,0	11,3	12,0	14,9
6	Шарғун	1973	-	-	9,0	12,0	12,4	11,4
7	Шеробод	1973	-	-	19,0	21,8	24,2	29,1
8	Шўрчи	1976	-	-	16,0	19,1	20,5	25,0

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

А.С.Солиевнинг таъкидлашича Термиз шаҳрининг саноат соҳасидаги паст, мустақиллик шароитида вилоят марказининг еткен, транспорт географик ўрни бирмунча қуцайди. Шаҳардаги ирик халқаро аэропорт хорижий мамлакатлар, хусусан, Афғонистон билан Ўзбекистон алоқаларини амалга оширишга асосат қилади. 2008-2012 йилларда вилоятни комплекс ривожлантириш дастури доирасида Ғузор-Сурхон электр узатиш линияси, Термиз-Хайратон-Мозори Шариф ва Тошғузор-Бойсун-Кумкўрғон темир йўли ва бошқа бир қатор инвестицион лойиҳалар амалга оширилди. Худуднинг географик жойлашуви, транспорт тартибнинг мавжудлиги, қолаверса мамлакатимизнинг МДХ мамлакатларига чиқиб кетадиган кишлоқ хўжалиги

махсулотларининг аҳамияти катта ҳисобланади (Солиев ва бошқалар, 2018).

Вилоятнинг аҳоли сони бўйича иккинчи шаҳри Денов бўлиб бу ерда 2016 йилда 78,3 минг киши яшайди. Вилоятнинг қолган шаҳарлари кичик шаҳарлар бўлиб, бу шаҳарларда ўртача қариб 11 минг киши тўғри келади. Сурхондарёда 2009 йилдаги урбанизация ўзгаришлар таъсирида шаҳарчалар сони 107 тага кўпайиб, 2016 йилда уларнинг сони 114 тага етди.

Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотларига кўра, вилоятда 116 та кичик шаҳар аҳоли пунктлари (аҳолиси 20 мингтача), 4 та ярим ўрта шаҳар аҳоли пунктлари (аҳолиси 20-50 мингтача), 1 та ўрта шаҳар (аҳолиси 50-100 мингтача) ва 1 та катта шаҳар Термиз шаҳри жойлашган.

Шаҳар аҳоли пунктларини хўжалиги таркиби, ихтисоси ва ишлаб чиқаришни жойлашувига қараб функционал типларга ажратиш мумкин. Ўзбекистон шаҳар аҳоли пунктлари функционал типларига доир масалалар Т.И.Раимов, О.П.Ата-Мирзиёв, Э.А.Ахмедов, А.С.Солиев, А.А.Қаюмов ва бошқалар томонидан ўрганилган.

Сурхондарё вилояти шаҳар аҳоли пунктлари аксарияти туман марказлари ва агрошаҳарча вазифасини бажаради. Вилоят шаҳар аҳоли пунктлари орасида ишлаб чиқариш ва аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари асосан Термиз, Денов, Жаркўрғон ва Шўрчида ривожланган. Вилоят шаҳарларида ёғ, вино маҳсулотлари, сут, консерва ва пахта тозалаш қорхоналари жойлашган.

Э.А.Ахмедовнинг ёзишича Жаркўрғонда “Жаркўрғоннефть” қорхонаси, Бойсун ва Шарғунда ёқилги саноати феолият охири бормоқда. Шунингдек, Бойсун, Қумқўрғон ва Шеробод туманлари шаҳарлар тўртинчи ривожланишига транспорт инфраструктураси ўз таъсирини кўрсатади. Келажакда рекреация ва даволашни аҳамиятига эга бўлган кишлоклар – Омонхона, Хўжаикон, Жайронхона ва бошқалар ривожланиб, улар шаҳар аҳоли пунктлари каторидан жой олади.

Сурхондарё келажакда вилоятнинг Шеробод, Қумқўрғон, Бойсун каби шаҳарларида ўсиш имкониятлари мавжуд. Жумладан, Шеробод келажакда қурилиш материаллари саноати, бойсун ёқилги саноати ҳамда рекреация ва туризм, Қумқўрғон эса йirik транспорт туғғуни, енгил ва озик-овкат саноати марказига айланиши кутилган. Шу билан бирга, янги темир йўл қурилиши шу ерда тутилган. Шу билан ҳам «ўсиш нуктаси» талабларига жавоб берилади билан Дарбанд ҳам «ўсиш нуктаси» талабларига жавоб бери олади. Санаб ўтилган марказлар ўз атрофидаги қудудлар ва туманой-иктисодий ривожланишида муҳим рўл ўйнайди. Ўлар орасида Термиз шаҳри имкониятлари анча катта ва у келажакда жанубий Ўзбекистоннинг ўсиш марказига айланиши мумкин.

Геоиссий ўрни хусусиятлари бу қудудда истиқболда ИТЎ қудуд, хўжалиги шаклланган туманларида эркин иктисодий қудудлар ташкил этиш имконини беради. Асосан саноатида енгил ва озиқ-овкат тармоқлари ривожланган минтақада тўқимачилик ва инвентиликка ихтисослашган қўшма қорхоналарни барпо этиш ва Денов ва Жаркўрғон туманларида шaroит анча қулай, шaroитда эркин савдо қудудларини ривожлантириш эса Термиз шаҳрида амалга оширилиши мумкин. (Сафарова, 2006)

Қашқадарё вилояти шаҳарлари аҳоли сони бўйича классификацияси

Маълумки, аҳоли ва аҳоли пунктлари вужудга келиши ва ривожланишига асосан географик ўрин ва гидрографик тўр таъсир кўрсатади. Вилоят шаҳар аҳоли пунктлари тоғ, тоғ олди ва текисликда, дарё vodiylарида вужудга келган.

Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси 2018 йил маълумотларига кўра, Қашқадарё вилояти дастлаб 1924 йили ташкил этилган. 1927 йилдан 1938 йилгача Қашқадарё округи номида бўлган. 1938 йилда Бухоро вилоятига қўшилган. 1943 йилда вилоят қайта ташкил этилган. 1960 йилда Сурхондарё вилоятига қўшилган. 1964 йилда қайта алоҳида вилоят шаклида ташкил этилган. Қашқадарё вилояти мамлакатимизнинг жануби-ғарбида, Қашқадарё хавзасида, Помир-Олой тоғ тизмасининг

гарбӣй чеккасида, Хисор ва Зарафшон тоғ тизмалари орасида жойлашган. Вилоят Бухоро, Самарканд, Навоий ва Сурхондарё вилоятлари, шунингдек геосийсий мавқеи ҳам ўзига хос бўлиб, Туркменистон ва Тожикистон Республикалари билан ҳам чегарадошир. Қашқадарё вилояти майдони 28,57 минг кв. км, ёки мамлакатимизнинг 6,3 % га тенг. Майдонининг катталиги жиҳатидан республикада 4-ўринда туради. Аҳолиси сони 3148,90 минг киши ёки республика аҳолисининг 9,6 фоизини ташкил этади, аҳолисининг 43,1 фоизи шаҳар аҳоли пунктларида яшайди.

Қашқадарё вилояти мамлакатимиз иқтисодий ҳаётида ўрн жуда катта бўлиб, бу ерда республикада қазиб олинган табиий газнинг 88 фоизи, нефтининг 92 фоизи, конденсатнинг 99,6 фоизи, олтингунгуртнинг 100 фоизи тўғри келади. Шунингдек, мамлакатимизда энг кўп дон ва пахта етказиб берадиган вилоят ҳисобланади. Вилоятда 1,1 минг кичик қорхоналар жойлашган бўлиб, булар саноат, қурилиш, савдо, умумий овқатланиш, кишлоқ хўжалиги ва бошқа қорхоналардир⁵.

Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотларига кўра, вилоятнинг республика ишлаб чиқариш саноати таркибидати улushi ўртача бўлиб, бу ерда республикада ишлаб чиқариладиган саноат маҳсулотларининг 4,5 фоизи тўғри келади. Ўзбекистонда ишлаб чиқариладиган озиқ-овқат маҳсулотларининг 7,4 фоизи, тўқимачилик маҳсулотларининг 7,6 фоизи, кийим-кечак ишлаб чиқаришнинг 5,3 фоизи, кимё маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг 14,3 фоизи тўғри келади.

Қашқадарё вилоятида 13 та туман, 12 та шаҳарлар, 117 та шаҳарчалар ва 1041 та кишлоқ аҳоли пунктлари мавжуд. Вилоятда аҳоли қадимдан дарё vodiylarida ва аҳоли яшаш шароити қулай бўлган жойларда яшаб келишган, шунингдек, Қарши чўлини ўзлаштиришдан кейин ҳам шаҳарлар шакллланган.

Қадимдан яшаб келган аҳоли пунктлари Яккабўғ, Ғузор ва Шахрисабз бўлса, Қарши чўлини ўзлаштиришдан кейин

шакллланган шаҳарларга Янги Нишон, Қосон, Бешкент ва индустриал иншоот негизида Толимаржон барпо этилган. Ресурс инженир Муборакнинг вужудга келишида фойдали қазималар муҳим роль ўйнаган бўлса, Мирони рекреация негизида шакллланган (Қосон ва бошқалар, 2018).

2018 йил маълумотига кўра, Қашқадарёда 2 та катта шаҳар – Қарши ва Шахрисабз жойлашган. Шунингдек, 1 та ўрта шаҳар – Қосон, 6 та ярим ўрта шаҳарлар ва 3 та кичик шаҳарлардан иборат.

24-жадвал

Қашқадарё вилояти шаҳарларининг аҳоли сони бўйича классификацияси (2016 й.)

Шаҳарлар категорияси	Шаҳарлар сони	Аҳолиси (минг киши)	Жамъи шаҳар аҳолисидаги улushi (фоизда)
10-20 минг кишигача	3	42,9	3,1
20-50 минг кишигача	6	178,9	13,1
50-100 минг кишигача	1	68,9	5,0
100-500 минг кишигача	2	342,5	25,2

Жидвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Жадалдан шунки кўриш мумкинки, шаҳар аҳолисининг 25,2 фоизи катта шаҳарларда (Қарши, Шахрисабз), 5 фоизи ўрта шаҳарда (Қосон), 13,1 фоизи 6 та ярим ўрта шаҳарларда ва 3,1 фоизи кичик шаҳарларда истикомат қилади. Шаҳар аҳолисининг қолган 53,6 фоизи шаҳарчаларда яшайди.

2009 йил урбанизация ўзгаришлар туфайли Қашқадарёда жойлашган шаҳарчалар сони 117 тага етди. Натижада, вилоятда урбанизация даражаси 24,6 фоиздан 43,1 фоизга ортди. Қашқадарёда шаҳар аҳолиси сони йилдан йилга ўсиб бормоқда,

⁵ www.stat.uz интернет сайти маълумотлари

бунга асосий сабаб, вилотнинг шахар жойларида ҳам аҳоли туғилиши ва табиий ўсишнинг юқорилиги, янги шахар аҳоли пунктларининг пайдо бўлиши ва бошқалар таъсир этади.

Шахар аҳоли пунктларини аҳоли сонига кўраб классификациялаш, унинг кўпгина хусусиятлари, яъни ўзини даражасини демографик жihatларини аниқлаб беради. Шахарлар катталиги, асосий муаммолар ва келажакдаги тараққиёт йўналишлари билан боғлиқ.

Шахар аҳоли пунктлари хўжалиги таркиби, ихтисоси ва ишлаб чиқаришини жойлашувига қараб, функционал типларга бўлинади.

Кашкадарё вилоти маркази Қарши шаҳри кўп функцияли шахар ҳисобланади. Шаҳарда саноат, фан ва маданият ривожланган. Шаҳарда аҳоли йилдан йилга кўпайиб бормоқда. Масалан, Қаршида 1959 йили 19,7 минг киши яшagan бўлса, 1970 йилда – 71,1, 1990 йилда – 187,0, 2000 йилда – 201,3, 2016 йилда келиб эса, аҳоли сони 244,1 минг кишини ташкил этади.

Қарши шаҳрида тўқимачилик фабрикаси, ёғ-мой ва ун заводи, консерва заводлари фаолит олиб бормоқда. Дунёнинг бошқа шаҳарлари каби, бу шаҳарда ҳам транспорт ва экологик муаммолар кучайиб бормоқда.

Назорат саволлари:

1. Жанубий иқтисодий район шаҳарларнинг шаклланиши қайси омиллар таъсир этган?
2. Жанубий иқтисодий район шаҳар аҳоли пунктларининг ҳудудий жойлашуви ҳақида гапириб беринг.
3. Сурхондарё вилоти шаҳарлари қандай функцияларни бажаради?
4. Кашкадарё вилоти шаҳарлари аҳоли сонига қараб қилди классификация қилинади?

15-мавзу. Куйи Амударё райони шаҳарлари

Режа:

1. Куйи Амударё минтақасида шаҳарларнинг шаклланиш хусусиятлари

2. Хоразм вилоти шаҳарлари урбанистик таркиби ва таъсири

3. Қорақалпоғистон Республикаси шаҳарларининг ҳудудий таркиби ва функционал типлари

4. Куйи Амударё минтақасида экологик вазиятнинг шаҳарлар ривожланишига таъсири

Куйи Амударё минтақаси республикада майдони жihatидан энг катта ҳудуд бўлиб, унинг майдони 172,6 минг кв. км ни ёки Ўзбекистоннинг 38,5 фоизини ташкил этади. Минтақа таркибига Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилоти кирди. Бу ҳудуд республикамизнинг энг шимолий ва шимолий-ғарбий қисмида жойлашган. Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилоти Амударёнинг куйи қисмида жойлашганлиги район кенга қиливчи географик омил ҳисобланади. Орол денгизининг кўриши натижасида бу ернинг табиий шароити, одамларнинг яшаш тарзи, экологик вазият тубдан ўзгарди ва салбий оқибатларга олиб келди. Профессор А.С.Солиев фикрига кўра, Амударёнинг бошланиши Тожикистонда Саразм деб номланса, унинг кўйилиши жойи Хоразм деб номланади, яъни Саразм дарёнинг бошланиши жойи, Хоразм дарёнинг куйилишида дарё хор бўлади, яъни сув кам этиб келади, ифлосланиб келади ва х.к. Бу минтақа географик ўриннинг ўзига хослиги шундандир. Иқтисодий район Туркمانистон ва Қозғистон билан чегарадош бўлиб, сиёсий алоқалар олиб боришда қулайлик тўғдиради.

Куйи Амударё райони хўжалиги аграр-индустриал йўналишга эга бўлиб, қишлоқ хўжалиги ва уни қайта ишлаш ва саноат формалари ривожланиб бормоқда. Республика ялпи ички маҳсулотининг 5,6 %, саноатнинг 9,1 % маҳсулоти тўғри келади. Минтақада 3647,3 минг киши ёки мамлакатимизнинг 11,1 фоиз аҳолиси яшайди (2018 й.).

Минтака табиий ресурсларга бой бўлиб, бу ерда олтин, мис, темир рудаси, кимматбаҳо тошлар, фосфорит, тел, қуриш материаллари хом ашёлари, ош тузи, табиий газ конлари мавжуд бўлган. Қазилма бойликларнинг мавжудлиги, минтаканинг транзит йўлида жойлашганлиги ва меҳнат ресурслари бу ерда шахар аҳоли пунктларининг пайдо бўлиши ва ривожланишига беэвоната таъсир кўрсатган.

Бу ҳудуд аҳолиси сони 2000-2018 йиллар мобайнида 820,4 минг кишига кўлайган ёки 29 фоизга ўсган. Аҳолисининг 41,3 фоизи шахар аҳолиси ҳисобланади. Аҳоли зичлиги паст бўлиб, 1 кв кмда 154,7 киши тўғри келади. *

Минтака ҳудудида 15 та шахар ва 82 та шахарча (Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси маълумотлари) жойлашган бўлиб, бу ерда 1506,7 минг аҳоли истикомат қилади ёки республикаимиз шахар аҳолисининг 9,1 фоиз аҳолиси демакдир.

Хоразм вилояти шахарлари урбанистик таркиби ва таъсифи

Хоразм вилояти 1938 йилда ташкил тошган бўлиб, аҳолиси 2018 йил маълумотига кўра 1805,0 минг кишини ёки мамлакатимиз аҳолисининг 5,5 фоизини ташкил қилади. Майдони 6,05 минг кв. км бўлиб, республикада бу жихатдан охирдан 3-ўринни эгаллайди.

Хоразм вилояти саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришда республикадаги улushi паст бўлиб, 13,2 фоизни ташкил этган. Бу ерда автотранспорт воситалари, трейлерлар ва ярим прицеплар ишлаб чиқаришдаги улushi эса 9,8 фоиз (бу жихатдан Ўзбекистонда Андижон вилоятидан кейин 2-ўринда), бошқа тоифадаги киритилмаган машина ва ускуналар ишлаб чиқаришдаги улushi 8,6 фоиз (бу жихатдан ҳам 2-ўринда, Тошкент шаҳридан кейин)га тенг. Шунингдек, вилоятда ичимликлар, тўқимачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳам ривожланиб бормокда.

Хоразм вилояти Ўзбекистоннинг шимоли-ғарбиди, Амударёнинг қуйилиш қисмида жойлашган бўлиб, Туркманистон

Республикаси, Қорақалпоғистон Республикаси ва Бухоро вилоятлари билан чегараланади. Амударё Хоразм вилоятида аҳоли ва аҳоли пунктларининг жойлашуви ҳамда шаклланишида катта рол ўйнаган. Бу ҳудудни иқтимоий-иқтисодий ва маданий ривожланишида Амударё асосий географик омил ҳисобланади.

Вилоятнинг тўрт томони чўллардан иборатлиги, албатта унинг ривожланишига салбий таъсир кўрсатади.

Хоразм ҳудудини Туркманобод-Тошховуз-Бейнау темир йўли кесиб ўтгани, бу ерда шахар аҳоли пунктларини вужудга келиши ва ривожланишига беэвоната таъсир кўрсатган, шунингдек бу йўл Россия, Қозғоғистон ва Туркманистон билан иқтисодий алоқалар кенити учун хизмат қилади. Минтаканинг Орол денгизига яқинлиги ва унинг қуриши вилоят экологиксининг ёмонлашишига сабаб бўлган.

2018 йил маълумотига кўра, Хоразм вилоятида урбанизация даражаси 33,3 фоиз бўлиб, 2009 йилдаги “Қишлоқ таракқиети ва фероночилиги” Давлат дастури доирасида 51 та қишлоқ аҳоли пунктларига шахарча мақоми берилди. Энг кўп шахарчалар Турлан ва Хина туманларида ташкил этилди⁶.

Маълумки, аҳоли пунктлари қадимдан сув манбаларида, еррон йўлларида шаклланган. Хоразм вилояти шахар аҳоли пунктларининг вужудга келишида Амударё, Полвон, Ёрмиш, Шовот ва Қиличчиёзбой каналларининг аҳамияти каттадир. Шу билан бирга, юқорида айтилганидек, Туркманобод-Тошховуз-Бейнау темир йўли ва автомобил йўлларининг бу ҳудудни кесиб ўтганини ҳам беэвоната таъсир кўрсатган (Ахмедов, 1991).

Вилоятда 3 та шахар ва 56 та шахарчалар мавжуд бўлиб, республикаимизда урбанизация даражаси энг паст бўлган вилоят ҳисобланади.

Хоразм вилоятида 2000 йилда 1323,9 минг киши, шундан 114,7 минг киши шахар аҳолисини ташкил этган. 2010 йилга келиб, 2000 йилга нисбатан вилоят аҳолиси 237,7 минг кишига кўлайган, шахар

⁶ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси маълумотлари.

аҳолиси эса 214,9 минг кишига кўлайган (бу кишлок аҳоли пунктларининг шаҳарчаларга айланганлиги билан боғлиқ). 2018 йилда вилоят аҳолиси 2000 йилга нисбатан 36,3 фоизга ўсган ва 1805,0 минг кишини ташкил этади. Жами аҳолининг 601,3 минг нафар аҳоли пунктларида яшайди.

Минтақада шаҳарлар сони кам бўлиб, булар Урганч, Питнак ва Хива ҳисобланади. Урганч шаҳри 1929 йилда ташкил топган бўлиб, бу ерда 1959 йилда 43,8 минг киши яшаган, 1970 йилда 76,1, 1990 йилда 132,0, 2000 йилда 139,2, 2018 йилга келиб эса 136,6 минг кишига етган. Кўриниб турибдики, шаҳар аҳолиси доимо ошиб бorgan, лекин 2000 йилга нисбатан 2018 йилга келиб аҳоли сони 2,6 минг кишига камайган, бу аҳоли миграцияси салбийлигининг манфийлиги билан боғлиқдир.

Қадимий шаҳар Хивада ҳозирги вақтда 58,9 минг киши, Питнакда 16,8 минг киши яшайди (2018)⁷.

Вилоят шаҳар аҳоли пунктлари ичида катта шаҳар бопта бўлиб, бу вилоят маркази Урганч шаҳри, Хива шаҳри - ўрта шаҳар, қолган шаҳар аҳоли пунктлари кичик ва майда ҳисобланади.

Афсонавий Хива шаҳри эрамизга IV асрда Амударёнинг қан соҳилида Полвон канали ёнидаги текисликда қад ростлаган. Анни пайтда шаҳарда тилла фабрикаси, пахта тозалаш, ёғ-мой заводлари фаоллият олиб бормоқда. Амударё бўйида жойлашган Питнак (1992) шаҳрининг ривожланишида кулай транспорт географик ўрин, хусусан Чоржўй-Кўнғирот темир йўлининг қурилиши ва Тошкент-Самарқанд-Бухоро-Хоразм-Нукус автомагистрали муҳим омил бўлиб хизмат қилган (Солиев ва бошқалар, 2018).

Қорақалпоғистон Республикаси шаҳарларининг ҳудудий таркиби, функционал типлари

Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикасининг таркибидagi суверен давлат сифатида 1992 йилда эълон қилинган Қорақалпоғистон Республикаси мамлакатимизнинг чекка шимолдан ғарбда, муаммоли минтақада жойлашганлиги, унинг Ўзбекистон

Республикасининг марказий районларидан узоқда жойлашганлиги истиснодй-ижтимоий ривожланишида ўз таъсирини кўрсатади. Шу билан бирга Қорақалпоғистон Республикасининг геосиёсий маънави, фризит функцияси, табиий ресурс салохияти келажакда унинг иқтисомий-иқтисодий ривожланишида кулайликлар яратади. Қорақалпоғистон Қозоғистон ва Туркменистон Республикалари билан чегарадош бўлибгина қолмай, Ўзбекистоннинг ғарб мамлакатларига чиқиши учун дарвоза вазифасини ҳам ўтайди (Солиев ва бошқалар, 2018).

Қорақалпоғистон таркибига 12 та шаҳар, 26 та шаҳарча, 15 та кишлок туманлари, 141 та кишлок фуқаролар йиғинлари ва 1128 та кишлок аҳоли пунктлари жойлашган. Республика майдони 166,59 минг кв. км бўлиб, мамлакатимиз ҳудудининг 37,1 фоизини эгаллайди. Аҳоли сони 1842,30 минг киши ёки Ўзбекистон аҳолисининг 5,6 фоизини ташкил этади (2018).

Қорақалпоғистон хўжалигида асосан деҳқончилик, хусусан шол истиштириш ва жун-тўш чорвачилиги ривожланган. Шу билан бирга, озик-овқат ва енгил саноат, нефть-газ ва кимё саноати таркибий этиб бормоқда. Бу ҳудуд хиссага Ўзбекистонда ишлаб чиқариладиган ЯИМнинг 2,7 фоизи, саноат маҳсулотининг 5,1 фоизи, кишлок хўжалиги маҳсулотлари иштиштирининг 3,0 фоизи (ўрни келадй⁸.

Ҳозирги вақтда Қорақалпоғистон саноатида етакчи ўринни кимё маҳсулотлари ишлаб чиқарилиши эгаллаб, мамлакатимизда ишлаб чиқариладиган кимё маҳсулотларининг 40,9 фоизи унинг қиссига тўғри келади. Бу жиҳатдан республика мамлакатимизда 1-ўринни эгаллайди. Саноатининг бошқа тармоқлари хиссаси анча кичик, масалан, озик-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш хиссаси 4,0 фоизни, тўқимачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш 3,4 фоизни ташкил қилади.

⁷ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

⁸ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Таджикот объектимиз табиий ресурсларга бой бўлиб, бу ерда олтин, мис, темир рудаси, қурилиш материаллари, фосфорит, нефть, ош тузи ва бошқалар мавжуд.

Қорақалпоғистоннинг 36 та шаҳар аҳоли пунктларида 905,4 минг киши ёки жами аҳолисининг 49,1 фоизи истикомат қилган. Шаҳар аҳолисининг кўпчилиги билан мамлакатимизда олдинги ўринда туради (Наманган, Фарона, Андижон, Тошкент вилоятларидан кейин). Бу ерда шаҳар аҳолисининг кўпчилиги ноқулай табиий шароит билан боғлиқ ҳисобланади. Шунинг учун шаҳар аҳолиси асосан Нукус агломерациясида зич жойлашган.

Ўзбекистон Давлат статистика қўмитаси маълумотларига кўра мустақиллик йилларида Қорақалпоғистон Республикаси иқтисодий иқтисодий ривожланишида ижобий силжишларга эришган. Ноқулай экологик шароитга қарама-қарши минтақавий макроиқтисодий ва иқтисодий барқарорлиқни таъминлаш, иқтисодиётнинг барча тармоқларида ислохотларни амалга ошириш ўзининг ижобий самараларини кўрсатмоқда.

25-жадвал

Қорақалпоғистон Республикасида иқтисодий ўсish динамикаси (олдинги йилга нисбатан фоизда)

Йиллар	Йили ички маҳсулот	Йили ҳудудий маҳсулот
	Ўзбекистон Республикаси	Қорақалпоғистон Республикаси
2005	107,0	106,9
2010	108,5	110,0
2014	108,1	108,4
2015	108,0	110,7
2016	107,8	118,7
2017	105,3	105,7

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика

қўмитаси маълумотлари асосида Э.Маденова томонидан тузилган.

Жадвалдан шунни кўриш мумкинки, айниқса 2016 йилда юкори иқтисодий ўсиш (18,7 фоиз) янги қурилган Қўнғирот сода заводи ва экспорт газ-кимё мажмуаси ҳисобида тўғри келади.

Минтақа умумдавлат меҳнат тақсимотида табиий газ (2017 йилдаги улуғи 3,0 фоиз), пахта толаси (4,0 фоиз), ош тузи (32,0 фоиз), сода (100 фоиз), туруч (31,0 фоиз) ишлаб чиқариш бўйича иккун салохиятга эга.

26-жадвал

Ўзбекистон ялли ички маҳсулоти ва Қорақалпоғистон Республикаси ялли ҳудудий маҳсулоти таркибининг шаклланиши (фоизда)

Йиллашлар	2017 йил	
	Ўзбекистон Республикаси	Қорақалпоғистон Республикаси
Аҳоли	100	100
Энергия	26,7	32,7
Қишлоқ хўжалиги	19,2	15,2
Қишлоқ	6,8	7,5
Транспорт ва алоқа	8,5	6,0
Энергия	7,0	6,8
Бошқалар	-	-

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика

қўмитаси маълумотлари асосида Э.Маденова томонидан тузилган.

Жадвал тахлили шундан далолат берадики, Қорақалпоғистон Республикаси меҳнат тақсимотида Ўзбекистон Республикаси а инебатан саноатдаги улуғи (32,7 фоиз) юкорилиги (Ўзбекистон Республикасида 26,7 фоиз) билан, қишлоқ хўжалигини улуғининг иккунлиги билан ажралиб туради. Бу албатта табиий ресурсларнинг йорити ва табиий шароитнинг ноқулайлиги ва экологикнинг йорити билан боғлиқдир. Қурилиш соҳаси ҳам таджикот объектимизда Ўзбекистон Республикасига нисбатан юкори бўлиб,

унинг улуши 7,5 фоизга (Ўзбекистон Республикасида 6,8 фоиз) тенг.

Республиканинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида жонли қилинаётган инвестицияларнинг роли катта ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотларига кўра, сўнги 3 йилда Қорақалпоғистон Республикаси иқтисодиётида 13,6 трлн. сўмлик инвестициялар киритилган. Натижада, асосан минтақада кимё, нефт-кимё соҳаси ривожланди. Инвестициялар ўзлаштирилиши натижасида Қўнғирот туманида "New Global" МЧЖда инерт газ, Нукус шаҳридаги "Tidy Vita" МЧЖда синтетик кир ювиш воситалари, Тўрткўл туманидаги "Хуршид ворис" МЧЖда каустик сода, Амударё туманидаги "Амударё чарм тайёрлов савдо" ширкатида пойабзал ва ҳақозонлар ишлаб чиқаришмоқда (Ҳалимов, 2018 й.).

Проф. А.С.Солиев Қорақалпоғистон Республикаси шаҳарларини ҳудудий таркиби, уларнинг географик жойлашуви, минтақанинг қайси қисмида шакллантилиши асосида ажратган.

Булар қуйидагилар:

- ғарбий райони - Қўнғирот, Оқшалак, Олтинкўл, Элобод, Жаслик, Қорақалпоғистон, Шуманай шаҳар аҳолиси пунктларини ўзинчига олиб, унда Қорақалпоғистон Республикаси жами шаҳар аҳолисининг 9,4 фоизи истиқомат қилади. Ушбу районнинг ўзини маркази Қўнғирот шаҳри (37,1 минг киши), урбанизация жараёни асосан ёқилги ва кимё саноати ҳисобига ортиб бормоқда. Жумладан, Кимёларлар шаҳарчаси Элобод каустик сода ишлаб чиқарувчи замонавий қорхона негизида барпо этилган бўлиб, Сурғил газ қони асосида Устюртда республика миқёсида иккинчи йirik газ-кимё мажмуаси шаклланимоқда.

- Орол денгизи билан туташ шимолӣй районда энг паст кўрсаткич билан (жами шаҳарликларнинг 1,4 фоизи) ажратиб туради. Урбанизация даражасининг ушбу ҳудудий тафовутлари табиий ва ижтимоий-иқтисодий жараёнлар билан боғлиқдир. Минтақанинг марказий қисми Нукус, Қоратол, Окманти,

Иккитош, Кетейли, Халқобод, Қозонкетган, Қонлиқўл, Хўжайли, Нодиник шаҳар аҳоли пунктларини бирлаштиради. Бу минтақада энг урбанизацияланган район ҳисобланади.

- Марказий районнинг қулай табиий шароити ва ижтимоий-иқтисодий омилларга боғлиқ ҳолда, шаҳарлар тўри энчироқдир. Қорақалпоғистон Республикасида ўрта шаҳарлар кўп бўлиб, (Тўрткўл, Хўжайли, Чимбой, Беруний) ўзбекистонда етакчи ҳисобланади. Марказий район асосини Нукус-Хўжайли саноат тугуни ва шу номадга шаклланаётган шаҳар агломерацияси ташкил қилади. Қорақалпоғистон Республикасида ишлаб чиқариладиган саноат маҳсулотининг қарийб 26,0 фоизи Нукус шаҳрига тўғри келади. Марказий район ривожланишида Тахитош ИЭС, Нукус оқик-овқат саноати (консерва, ўсимлик ёғи) ишлаб чиқаришининг аҳамияти катта. Марказий районнинг шарқий қисмида Чимбой шаҳри ва Қораўзақ, Тахтақўпир шаҳарчалари қиради, бу ерда урбанизация жараёни жуда паст, инкипрозги район саналади. Сўнгги йилларда бу ҳудудда Жанубий Корей сармоялари ҳисобидан Қуйи Амударё минтақасида ягона йirik цемент заводи барпо этилмоқда.

- Жанубий район таркибига Мангит, Жумуртау, Беруний, Нулин, Бўстон ва Тўрткўл шаҳарлари қиради. Районда Қорақалпоғистон Республикаси шаҳар аҳолисининг 38,5 фоизи яшайди. Районда агросаноат мажмуаси, кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш саноати шаклланиган. Бу районда ўсимлик ёғи, ун, арок ва ликёр ишлаб чиқарилади. Асосий шаҳарлари Беруний ва Тўрткўл ўрта шаҳарлари ҳисобланади (Солиев ва бошқалар, 2018 й.).

Хозирги вақтда Қорақалпоғистон Республикасини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш максалдида мамлакатимиз томонидан кўп ишлар бажарилмоқда. Биринчи навбатда экологик вазиятни яқинлаш, транспорт ва аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларини ривожлантириш, чет мамлакатлар билан ҳамкорликда кўшма қорхоналарни яратиш ва аҳолини иш билан таъминлаш, тегибкорликни тараққий этишига катта эътибор қаратилмоқда.

Шундай қилиб, Қуйи Амударё иқтисодий райони шаҳар аҳоли пунктларининг шаклланишида қадимда хунармандчилик ва савдо сотикнинг ҳамда бу ҳудудни қарвон йўллари кесиб ўтганининг сабабли бўлган бўлса, кейинчалик автомобил ва темир йўлларининг кесиб ўтиши, табиий ресурсларнинг топилиши ва қазиб олинини, уларни қайта ишлаш, қишлоқ ҳўжалигининг ривожланиши ва агросаноат мажмуаларининг барпо бўлиши, саноатни турли тармоқларининг тараккий этиши ва туман маъмурий маркази вазифасини бажариши таъсир этган.

Назорат саволлари:

1. Қуйи Амударё минтақасида шаҳар аҳоли пунктларининг вужудга келиши ва тараккийёти хақида сўзлаб беринг.
2. Қуйи Амударё иқтисодий районида жойлашган шаҳар аҳоли пунктларининг ҳудудий таркиби тўғрисидаги фикрингизни айтинг.
3. Хоразм вилоятида урбанизация даражаси пастлигини тушинтиринг.
4. Қорақалпоғистон Республикаси қайси саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш бўйича Ўзбекистонда биринчи ўринни эгаллайди?

Хулоса

Шаҳарлар қадимдан мавжуд бўлиб, энг қадимий шаҳарлар асосан Осиёнинг жануби-ғарбий қисмида, яъни Месопотамия vodiylari мамлакатлари, шунингдек Нил vodiysida пайдо бўлган. Аста-секин қадимий Рим ва Юнонистон, ўрта Осиё шаҳарлари ва бошқа шаҳарлар вужудга келган. Қадимда шаҳарларнинг пайдо бўлиши, юқорида айтилганидек, географик ижтимоий меҳнат тарқамоти натижасида, яъни деҳқончилик ва чорвачиликдан хунармандчиликнинг ажралиб чиқиши ва савдо-сотикнинг ривожланиши таъсирида бўлган. Демак, қадимий шаҳарларнинг асосий қисми Осиёда пайдо бўлган. Ўрта асрларда шаҳарларнинг вужудга келишида, асосан Европа мамлакатларида темирни қайта ишлаш борасида Италия ва Юнон дунёда машҳур бўлган. Шунинг асосида Европанинг барча мамлакатларида машинасозлик саноати ривожланган. Дунёнинг бу қисмида шаҳарларнинг пайдо бўлишига машинасозлик саноати база бўлиб хизмат қилган.

Янги шаҳарлар эса дунёнинг турли қисмларида пайдо бўлиши билан олд. Янги шаҳарлар транспорт йўлларида, фойдали қазилмалар манбаида, дам олиш жойларида, қишлоқ ҳўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш марказларида, янги ўзлаштирилган жойларда, ишлаб чиқариш марказларида вужудга келмоқда.

Дунё мамлакатлари шаҳарлари ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, уларнинг географик жойлашishi, макро, мезо ва микро ўринлари ҳамда тарихий тараккийёт босқичлари ҳар хил тарқалган. Шу билан бирга, дунё шаҳарлари пайдо бўлишининг тарқалиши. Шу билан бирга, дунё шаҳарлари пайдо бўлишининг тарқалиши томонлари ҳам мавжуд. Иқтисодий географик тарқалишларда аҳолини, ишлаб чиқаришни ўрганиш қанчалик муҳим бўлса, шаҳарларни ҳам талқик этиш қатъа аҳамиятга эга. Чунки ҳозирги вақтда энг асосий глобал муаммолардан бири бу барча мамлакатларга хос бўлган урбанизация муаммосидир. Шаҳарлар ривожланишини ва шаҳар аҳолиси ўсишини тўғри баҳолаб туриш талаб этилади. Шаҳарларда ишлаб чиқариш тармоқларини жойлаштириш факатгина ундан келадиган

даромадни ўйламасдан, балки унинг салбий оқибатларини ҳам ўйлаши шартдир. Чунки барча ишлаб чиқариш корхоналари атроф-муҳитни озми кўлми захарлайди ва ифлослантиради. Бунинг учун атроф-муҳитни, табиатни ифлослантирмайдиган ва чикиндиларни технологиялардан фойдаланиш зарур ҳисобланади. Шаҳарларда факатгина аҳолини иш билан таъминлашини эмас, балки аҳоли яхши яшashi учун, юқори даражали ҳаёт ва турмуш тарзини таъмин этишини режалаштириш мақбулдир.

Дунёнинг барча шаҳарлари функционал вазифаларини авваламбор илोजи борида ўз мамлакати ва шаҳри аҳолисининг эҳтиёжини қондирадиган барча жўрў бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқариш соҳаларини ривожлантириш лозимдир. Ҳар бир йирини шаҳарда нафақат автомобиллардан, балки трамвай, троллейбус, метро, олма йўллардан фойдаланилса аъло бўлар эди.

Ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда шаҳарларининг кенгайиши ва ривожланиши, асосан қишлоқ хўжалиги ерларини ҳисобидан бўлмоқда, бу ерлар қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришдаги асосий манба ҳисобланади. Қишлоқ хўжалиги ерлари ўрнида аҳоли яққа тартибда уй-жойлар қурса, шаҳарлар ҳам шу ерлар асосида кенгайиб бурса, қишлоқ хўжалигини маҳсулотларининг нархи ҳам ўзгармасдан қолмайди. Шунинг учун шаҳарлар факатгина худудини кенгайтирмасдан, сифати кўрсаткичлари томонидан ҳам ривожланса яхши бўлар эди.

Маблумки, ҳар мамлакат ва шаҳар ўзига хос тақдорларини ҳуқуқиятга эга, бундай географик ўзига хослик бир вилоят, қишлоқ тумани ва хатто қичик шаҳарда бўлиши мумкин. Ҳар бир шаҳар ва ҳар бир объект ҳар томонлама чуқур ўрганилиб, режа асосида ривожлантириш, география фанининг ноёб устуңлиги ҳисобланади. Геоурбанистикани ўрганиш тажрибаси ва таҳлили шундан далолат берадики, шаҳар йўлдошларининг вужудга келиши ва ўсишида ўзига хос қонуниятлар мавжуд. Умуман олганда, ҳамаи шаҳарлар ўртада турувчи ёки воситачи вазифасини бажариши шунингдек, улар санат, аҳоли, иқтисодий ва ижтимоий

инфрауқилимларнинг юқори даражада тўпланган жойи ҳисобланади. Ҳар бир йирик марказлар ўртасида барвақтми ёки кечими албатта битта воситачи шаҳар пайдо бўлади. Масалан: Намоний шаҳри қадимий шаҳарлар Самарқанд ва Бухоро ўртасида вужудга келиб, бу шаҳарларни боғлаб туради.

Шундай қилиб, шаҳарлар географиясини ўрганиш шундан далолат берадики, ривожланган мамлакатларнинг асосий қисмида, шаҳарларнинг ривожланиши режа асосида бошқариб боришмоқда. Шунинг учун, бундай шаҳарларда аҳолининг иш билан таъминланиши, аҳолига хизмат қилишнинг барча соҳалари ривожланганлиги, қисқаси бу шаҳарларда инсон яхши яшashi ва бекти учун барча имкониятлар яратиб қўйилганлиги таҳсинга сомонордир. Шунга қарамасдан, ривожланган мамлакатлардаги шаҳарларда ҳам муаммолар мавжуд. Булар юқоридagi шароитларда айтилганидек, атроф-муҳитнинг ифлосланиши, антрополизм, гиёҳвандликнинг ривожланиши, аҳолининг табиатдан уқоқланиши, аҳолининг асабийлиги, шовкин-суроннинг кўпчилиги ва

Ривожланаётган мамлакат шаҳарлари ҳам аста-секин ривожланиб бормоқда. Шаҳарларда ишлаб чиқариш соҳалари бошқа бирта, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари, банк-молия қишлоқлотлари, транспортнинг турли соҳалари тараққий этмоқда. Шаҳарларни ривожлантиришда нафақат пойтахт ва йирик шаҳарларни, балки унинг атрофида жойлашган ўрта ва қичик шаҳарларнинг ҳам ролини мустаҳкамлаш лозимдир.

Ҳар бир мамлакат ва шаҳарда аҳоли жойлашуви тизимини ифлослантириш учун, мамлакатларнинг бошқа шаҳарларини ҳам кўли бошқарувчи сифатида фаол ривожлантириш лозим. Шаҳарларни атрофдаги бошқа шаҳарлар билан ҳамбарчас боғлиқ қилиб ҳар томонлама ривожлантириш мақсадга мувофиқдир

Глоссарий

Авлодларнинг алмашинуви – қарияларнинг вафот этиши, ёш авлоднинг туғилиши.

Агломерация – ишлаб чиқариш қўчларнинг ривожланиши ва жойланиши, хусусан мужассамлашув натижасида турли функцияларга тип ва йирикликдаги шаҳарларнинг бир жойда тўпланиши.

Ассимиляция – йирик ва тараккий этган этнос томонидан кичик этносни қамраб олиши.

Аҳоли – маълум ҳудудда яшайдиган кишилар йиғиндиси, мажмуи.

Аҳолининг жинсий таркиби – аҳолининг эркеклар ва аёлларга бўлиниши.

Аҳолининг ёш таркиби – аҳолининг ёш болалар, ўсмирлар, меҳнатга лаёқатли кишилар, қарияларга бўлиниши.

Аҳоли зичлиги – 1 км.кв. га неча киши туғри келиши.

Аҳолининг миглий таркиби – маълум бир ҳудудда қайси миллат вакиллари яшган жойга айтилади.

Аҳоли пунктлари – аҳоли яшайдиган жойлар, ишлаб чиқариш ва истеъмол марказлари.

Аҳоли рўйхати – маълум дастур асосида аҳолига доир бора маълумотлар йиғилади.

Аҳолининг табиий ҳаракати – туғилиши, ўлими, табиий ўсишлар. **Аҳолининг такрор барио бўлиши** – ҳар йили вафот этган аҳоли ўрнини янгидан дунёга келган авлод ҳисобига тўлдириб бориш жараёни.

Аҳолини ҳисобга олиш – ҳар йили туғилганлар, ўлганлар, кетганлар, кетганлар ҳокимиятлар ва статистика бошқармалари томонидан ҳисобга олинади.

Глобал муаммолар – дунёвий, бутун жаҳон муаммолари.

Делтаполис – дарёларнинг куйи қисмида жойлашган шаҳарлар бирикмаси.

Депопуляция – маълум ҳудудда комплекс сабабларга кўра аҳолининг қамайиши.

Доимий миграция – аҳолининг узок муддатта (бир йилдан ошган) бир жойдан иккинчи жойга кўчиб бориб, яна қайтишидир.

Жинс – жинсий кўпайишни таъминлайдиган, организмнинг генетик, физиологик ва морфологик белгилар мажмуидир.

Еми – инсон туғилганидан ҳаётининг маълум нуқтагача бўлган вақт.

Ирек – бу одамларнинг келиб чиқиши, гавада тузилиши ва киёфаси билан бўлган тарихан таркиб топган ҳудудий бирлиги.

Идариш – аҳудийлар эътиқод қиладиган дин.

Истеъдодий фаол аҳоли – ижтимоий меҳнат билан банд бўлган, меҳнатга қобилиятли аҳоли қиради, шунингдек, вақтинча ишламаётган, иш қиларётган меҳнат ресурслари ва бошқалар қиради.

Консолидация – қариндош этнослар бирилашиб йирикрок этносларнинг вужудга келиши.

Конурация – шаҳар ва шаҳарчалар ўзаро ҳудудий туташиб, қўшнлиқ кетиши.

Конфуцийлик – хитойлар эътиқод қиладиган дин.

Кро-Маньонлар – 30-40 минг йил олдин пайдо бўлган хозирги инсон кишиси шундай номланган.

Маъсумий миграция – аҳолининг маълум бир вақтга бир жойдан иккинчи жойга кўчиб бориб яна қайтишидир.

Манфий салъо миграцияси – кетувчилар келувчиларга нисбатан кўра бўлади.

Мануфактура – капиталистик ишлаб чиқаришнинг машиналашган шакли пайдо бўлмасдан олдинги шакли.

Мегалолис – агломерацияларнинг ўзаро кўшилиб кетиши натижасида вужудга келиши.

Меҳнат ресурслари – аҳолининг меҳнат қила олиш қобилиятига эга бўлган қисми.

Миграция – аҳолининг яшаш жойини доимий ёки вақтинча алмаштириш мақсадида, бир жойдан иккинчи жойга кўчиши.

Миграция салъюси – бир йил давомида кўчиб келган аҳоли билан, кўчиб кетган аҳолининг нисбати.

Моноцентрик – бир марказли деган маънони англатади, масалан, марказда агломерацияси битта йирик шаҳар атрофида вужудга келган, бу агломерация моноцентрик ҳисобланади.

Мусбат салмоқ миграцияси – келувчилар кетувчиларга нисбатан кўп бўлади.

Неандерталь – 300-100 минг йил олдин пайдо бўлган неандерталь одамлар.

Полицентрлик – кўп марказли.

Прогрессив – аҳоли ёш таркибида болалар салмоғи (0-14 ёш) қарияларга (60 ёш ва ундан юқори) нисбатан юқори бўлади.

Промилге – мингдан бир улуши маъносини беради.

Ретрессив – аҳоли ёш таркибида қариялар салмоғи болалар салмоғига нисбатан юқори бўлади.

Рурбанизация – қишлоқ аҳолисининг қишлоқ хўжалиги бўлмаган меҳнатга жалб қилиниши, қишлоқларда шаҳарча ҳаёт тарзининг қуриб бориши.

Стационар – аҳоли ёш таркибида болалар ва қариялар салмоғи тенг бўлади.

Синтонизм – японлар эътиқод қиладиган дин.

Субурбанизация – шаҳар атрофларининг тез ривожланиши ва аҳолининг аста-секин шаҳар ва унинг атрофидати зона орасида қолган тақсимланиши.

Табиий ўсиш – маълум бир муддатда (одатда бир йилдан) туғилганлар сонидан ўлганлар сонини олиб ташланганда қолган қолдир билан белгиланади.

Туғилиш коэффициенти – туғилганлар сонининг аҳоли ўртача сонидати ҳар 1000 кишига нисбатан.

Урбанизация – шаҳарлашув, шаҳар аҳоли салмоғининг ошиши, шаҳарчасига яшаш, шаҳарча ҳаёт тарзининг ривожланиши.

Уруғлар – ибтидоий жамoa тузумида пайдо бўлган, одамларнинг қон-қардошлигига асосланган, уруғ аъзоларининг хўжалик фаолияти ва турмуши бир бўлган.

Шаҳар – аҳолининг 75 фоизи қишлоқ хўжалиги билан банд бўлмаган аҳоли пункти.

Қишлоқ – аҳоли асосан қишлоқ хўжалиги билан банд бўлган аҳоли пункти.

ИЛОВАЛАР

1. Ўрта Осиё шаҳарлари географияси

Шаҳарларнинг ривожланиши яъни урбанизация фан-техника ва илмий-иқтисодий тараққиёт билан бевосита боғлиқ бўлиб, бу илмий-иқтисодий жараёнларнинг ривожланиши ва оқибатлари дунёнинг турли қисмларида ҳар хил бўлади. Шунинг учун, шаҳарлар ривожланишини тўғри бошқариш талабга мувофиқдир. Урбанизация муаммолари дунёда тинчликни сақлаш муаммосидан кейинги ўринни эгаллайди.

Ўрта Осиёда қадимда европоид irqига мансуб бўлган инсонлар яшашган. Ўша даврларда бу ҳудудда географик меҳнат тақсими ва иқтисодида, яъни хунармандчиликнинг деҳқончилик ва чорвачиликдан ажралиб чиқиши бу ерда шаҳарларнинг пайдо бўлишига олиб келган. Қарийб уч минг йиллик тарихга ета бўлган Ўрта Осиёнинг шаҳарлари Самарқанд, Бухоро, Хива, Ўратета, Наманган, Хўжанд, Ўш, Тошкент ва бошқалар ҳисобланади. Қадимда бу ҳудудда деҳқончилик, чорвачилик билан бирга қўлчиллик, қўғоз пахта ҳамда ипақдан ҳар хил матолар, шина буюмлар ишлаб чиқариш ва хатто бошқа мамлакатларга экспорт қилинган. Шу билан бирга Ўрта Осиёда нафақат савдо ишлари ривожланган бўлган, балки турли жойлардан савдогарлар келиб, бу ерда савдо қилиб кетган. Маълумки, Ўрта Осиёдан Буюк ипақ йўли кесиб ўтиши, бу ернинг иқтисодий-иқтисодий ривожланишига бевосита ижобий таъсир кўрсатган.

Хозирги вақтга келиб, Ўрта Осиёнинг барча республикаларида қон хўжаликнинг ҳамма тармоқлари ривожланган. Бундан ташқари бу ҳудудда урбанизация жараёни ҳам йилдан-йилга тараққий этиб бормоқда. Шунинг учун урбанизация жараёни етарли тўғри бошқарилмаса, турли хилдаги салбий оқибатларга – шаҳар ёнқирлиши, транспорт, атроф-муҳитнинг ифлосланиши, инфляция, алкоголизм, аҳолининг табиатдан узоқлашишига олиб келиди. Ўрта Осиё республикалари собик иттифок даврида ҳам илмий-иқтисодий ва маданий жиҳатдан ривожланган. Бу даврда

мазкур республикаларда университетлар, институтлар, мактаблар боғчалар, тиббиёт муассасалари, турли хилдаги сонли корхоналари қурилган.

Ўрта Осиё учун табиий-географик шароитлар, минерал кон ашёларнинг мавжудлиги, ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви, демографик ўсиш, ягона гидрографик тизимнинг мавжудлиги ҳосилдир. Бу ҳудудда дарё ва каналларнинг борлиги аҳоли пунктлари ва ишлаб чиқаришни бирлаштиради. Демография ривожланишининг, аҳоли пунктлари жойлашиши ва урбанизация жараёни шаклланишининг ҳудудий хусусиятлари бўлган шарт аҳолисининг кўпайишида, унинг ўйиш манбаларининг нисбатини шаҳарларнинг ҳудудий ва аҳолининг сонига қараб тақсимланишига ўзифодасини топади. Бироқ кишлоқ аҳолисининг тез суръатлари кўпайишининг давом этиши, шунингдек шаҳар аҳолисининг кўпайиши Ўрта Осиё республикалари учун ҳосилдир (Солисев, 2010).

Ўрта Осиё республикаларида демографик ўсиш, урбанизация характери унинг салбий оқибатлари чет мамлакатлардан, масалан Афғонистон, Туркия, Эрон ва бошқа мамлакатлардан фарқ қилган. Ўрта Осиё республикалари мустақилликка эришгандан сўнг, давлатларда ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий таркибига нисбатан катта ютуқларга эришилди. Бу даврда шаҳарлар аҳоли сони ўсишида уларда турли ишлаб чиқариш корхоналарининг вужудга келиши, янги уй-жойларнинг қурилиши, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари иншоотларининг қурилиши, янги замонавий боғалар боғчалари, ўрта умумтаълим мактаблари ва тиббиёт муассасаларининг қурилиши авж олди.

Жадвал таҳлили шуни кўрсатадики, Ўрта Осиё республикалари аҳолиси сони 1926 йилда 1377 минг кишини ташкил этган. Уш пайтда бу ҳудудда аҳолининг туғилиш даражаси юқори бўлган, лекин аҳолининг ўлим даражаси ҳам юқори бўлган. Бунга оғир ўша даврларда тиббиёт хизмати яхши ривожланмаган бўлган.

1-жадвал

Ўрта Осиё аҳолисининг ўсиш динамикаси (минг киши)

Республикалар	1926	1939	1959	1970	1977	2001	2015
Ўзбекистон	1012	1470	2729	4322	5712	25100	31022
Қирғизистон	122	270	696	1098	1344	5000	5957
Тожикистон	105	249	646	1077	1301	6200	8352
Туркманистон	137	416	700	1034	1284	5500	4451 (2012)
Жами Ўрта Осиё бўйича	1377	2405	4771	7531	9641	41800	49782

Жадвал www.cisstat.org интернет маълумотлари асосида тузилди.

2-жадвал

Ўрта Осиё шаҳар аҳолисининг ўсиш динамикаси

(фонз ҳисобиди)

Республикалар	1926	1939	1959	1970	1977	2015
Ўзбекистон	22	23	33	36	39	37
Қирғизистон	12	19	34	37	39	36
Тожикистон	10	17	33	37	36	28
Туркманистон	14	33	46	48	49	50
Жами Ўрта Осиё бўйича	18	23	35	38	40	38

Жадвал www.cisstat.org интернет маълумотлари асосида тузилди.

1926 йил маълумотиға қўра, Ўрта Осиё республикалари орасида аҳоли сони кўпчилиги билан биринчи ўринни Ўзбекистон эгаллаган ва бу ерда 1 миллиондан кўпроқ аҳоли яшаган. 1939 йилга келиб, Ўрта Осиё аҳолиси 2,4 млн.ни ташкил этган. 1926 йилга нисбатан Ўрта Осиё аҳолиси 1939 йилга келиб, 1 млн дан ортиқроқ кўпайган. 1939 йил аҳоли рўйхатиға қўра, Ўрта Осиёда 4,8 млн.га яқин киши яшган. 20 йил орасида, яъни 1939-1959 йиллар мобайнида, бу ҳудудда аҳоли сони 100% га ошган. Бу албатта асосан аҳоли табиий ўсишнинг юқорилиги, Россия, Украина ва бошқа давлатлардан келишнинг Ўрта Осиёга кўчиб келиши билан боғлиқдир. 1970 йилга

келиб, бу ерда 7,5 млн.дан ортиқ аҳоли истиқомат қилган. Кўриниб турибдики, барча йилларда аҳоли сонининг кўпчилиги билан биринчи ўринни Ўзбекистон эгаллайди. 2001 йил ўрта Осиёда 41,8 млн киши, 2015 йилда эса, қарийб 49,8 млн киши яшаган. Сўнги 2000-2015 йиллар мобайнида ўрта Осиё аҳолиси тез суръатларда ўсган. Мавлудми, бунинг асосий сабаби, аҳоли табиий ўсишининг юқорилиги ва аҳоли ўрғасида ўлим даражасининг пасайишидир. Ўрта Осиё аҳолиси 1926 йилга нисбатан 2015 йилга келиб, аҳоли сони 48 млн.дан кўпрокка ошган.

Ўрта Осиё шахар аҳолисини ўрганиш шундан далолат берадими, бу ерда жойлашган республикалар орасида урбанизация даражасининг юқорилиги билан Туркمانистон биринчи ўринни эгаллаган. Бунинг сабаби, Туркманистон хуудининг асосий қисми чўли хуудидардан иборат бўлганидир.

Жадавада кўриниб турибдики, 1926-1939 йилларда Ўрта Осиёнинг барча республикаларида шахар аҳолиси салмоғи паст бўлган. 1959 йилдан бошлаб, бу ерда шахар аҳолиси салмоғи ошиб боради. Сўнгги маълумотларга кўра, Ўрта Осиё республикаларида шахар аҳолиси салмоғи 38 фоизни ташкил этади.

Бу кўраткич бўйича Туркменистон биринчи ўринни эгаллаётган ва бу ерда урбанизация даражаси 50 фоизга тенг. Бу кўрсаткич ўзбекистонда 37 фоизни ташкил этган. 2018 йил маълумотига кўра ўзбекистонда урбанизация даражаси 52% тенгдир. Қилинган таҳлиллар ўрта Осиё республикаларида урбанизациянинг жадаллаштиришининг энг муҳим омилларидан бири шаҳарлар тармоғини тобора ривожлантириб боришдан, мавжуд истикболдор кишлоқ аҳоли пунктлари негизда ҳамда “буғундай бўш” жойларни янги шаҳарлар ва шаҳарчалар бунёд этишдан иборат эканлигини кўрсатмоқда.

Ўрта Осиё собиқ иттифок тарқибида бўлганда табиий ресурсларни ўзлаштириш бошланб, қончилик саноати ўчоқлари ташкил этилишга олиб келди. Туркменистоннинг саҳро зонасида, Қирғизистон ва Тожикистоннинг тоғлиқ районларида ҳам шахар

шаҳарчалар пайдо бўлди. Уларнинг ҳаммаси шаҳар ташкил этилишини такоза қилган ягона қорхонага эга бўлган ресурсли аҳоли пунктлари, яъни нефтьчилар, шахтёрлар, бинокорлар, шаҳар аҳоли пунктларидан иборат бўлган. Шу даврда Ўзбекистонда Когон, Термиз, Урганч, Чирчиқ, Янгийўл вужудга келган. Қирғизистонда Норин, Сулокта, Тожикистонда Хорут, Кўлоб, Конибодом, Ўрғонтепа, Ўратепа, Туркменистонда Қизил Арват, Қозонжик ва бошқа шаҳарлар вужудга келган (Солиев, 1978).

Урушдан кейинги йилларда (1945 йилдан кейин) Ўрта Осиёда Ангрён, Олмалик, Навоий, Ўнгиер, Бекобод, Куवासой, Денов, Ўхматонш, Талав, Мойлисой, Исфара, Шўрб, Калининбод, Ўзбекистон, Панж, Ретар, Небит-Дўғ, Челекен ва бошқа шахарлар вужудга келган. Шунингдек кўшлаб шахарчалар ҳам пайдо бўлган. Турин табиий ресурсларни саноат асосида ўзлаштириш негизида "бутулпай бўм-бўш" жойда пайдо бўлган шахарлар – Навоий, Ангрён, Олмалик, Зарафшон, Небит-Дўғ, Челекен, Қорақўл, Норақ ва бошқалар вужудга келган (Солиев, 1994).

Урта Осиё шахарларини янада ривожлантириш учун малакали инжирлар тайёрлаш, ишлаб чиқариш, аҳолига хизмат кўрсатиш тоққиларини ва туризмни тарақкий эттириш негизда меҳнат йиғуриларидан тўндарок фойдаланиш максатга мувофиқдир.

Сўнгги йилларда Ўрта Осиёда жуда кўпلىб шаҳар аҳоли пунктлари пайдо бўлди. Йирик кишлоқларнинг шаҳар аҳоли пунктларига айланишига сабаб, йирик кишлоқлар аҳоли сонининг ўсиши, кишлоқ аҳолисининг асосий қисми кишлоқ хўжалиги бўлмаган соҳада банд бўлганидир. Масалан, Самарканд вилоятининг ўзида 2009 йил виллоят ҳокимлигининг қарори билан 60 дан ортиқ шаҳар аҳоли пунктлари ташкил топди.

Урта Осиёда ишлаб чиқаришнинг бир жойда тўпланиши
 индустриаларнинг пойтахт шаҳарлар ва йирик шаҳарлар кенгайиб бориб,
 агломерацияга бошқа шаҳар аҳоли пунктлари билан қўшилиб кетиши
 индустриаларнинг шаҳар агломерациялари пайдо бўлиди.

Аҳоли жойлашувининг бундай гуруҳли тизими, яъни

агломерацияларни тўғри бошқариш мақсадга мувофиқлир. Бунинг учун, атроф-муҳитни яхшилаш, муҳофаза қилиш, дам олиш масканларини барпо этиш, шунингдек ижтимоий-маиший ва ишлов чикариш инфратузилмасини ривожлантириш, транспорт шохобчаларини такомиллаштириш талаб этилади.

2. Самарқанд вилояти урбанизация жараёни ва шаҳарлар

географияси

А.Солиев таъбири билан айтганда, "урбанизация" мамлакат ёки бошқа ҳудудларнинг шаҳарлашувини англатади. Бинобарин, урбанизация жараёни ўта мураккаб ижтимоий-иқтисодий катгориин бўлиб, у бутун дунёга хос глобал жараён ҳисобланади. Урбанизация мураккаб ҳодиса эканлиги туфайли уни факат битта мезон кўрсаткичи билан ифодалаш, ўлчаш мумкин эмас. Аммо, шундай бўлса ҳам барча учун қулай бир ўлчов керак. У ҳам бўлиб мамлакат ва бошқа ҳудудлар аҳолисининг қанча қисми шаҳарларда яшашини ҳисобга олиш лозим (Солиев, 1991).

Самарқанд вилоятида 2016 йил маълумотида кўра 3583,9 минг киши, шундан 1355 минг ёки 38% шаҳарларда яшайди. Вилоятда 1970 йилда 7 та, 1979 йилда 15 та, 1989 йилда 21 та, 1995 йилда 21 та, 2010 йилда 49 та шаҳар аҳоли пунктлари мавжуд эди. Ҳозирги вақтга келиб, 2015 йилда 11 та шаҳар ва 82 та шаҳарчалар мавжуд. Вилоятдаги шаҳарларнинг 2 таси вилоятга ва қолган 9 таси туманларга бўйсинувчи шаҳарлар ҳисобланади. Шунингдек, вилоятда 14 та кишлоқ туманлари, 125 та кишлоқ фуқаролар йиғинлари ва 1829 та кишлоқ аҳоли пунктлари мавжуд. Ўртинчи объектимизда йирик шаҳар Самарқанддан ташқари 3 та катта шаҳарлар мавжуд бўлиб, Каттақўрғон шаҳрида 84,6 минг, Ўрғувда 67,6 минг, Оқтошда 41,9 минг киши яшайди. Самарқанд вилоятини 1970 йилда жами 7 та шаҳар аҳоли пунктлари бўлган бўлиб, булардан 4 таси аҳолиси 10 минг кишигача бўлган аҳоли пунктлари каторига кирган.

Самарқанд вилояти шаҳар аҳоли пунктларининг катталиги бўйича тақсимланиши

Шаҳар аҳоли пунктлари катгорииси.	Шаҳар аҳоли пунктлари сони.				
	Шаҳар аҳоли пунктлари(% ҳисобиди)				
	1970	1979	1989	1995	2015
Жами вилоят бўйича.	7	15	21	22	93
100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
10 минггача	4	8	10	8	73
57,1	53,3	47,6	39,1	78,5	
10-20 минггача	1	3	6	9	9
14,3	20,0	28,5	39,1	9,6	
20-50 минггача	1	2	3	3	8
14,3	13,3	14,3	13,2	8,6	
50-100 минггача	-	1	1	1	2
минггача	-	6,7	4,8	4,3	2,2
100 минг ва ундан ортиқ	1	1	1	1	1
14,3	6,7	4,8	4,3	1,1	

Мабда: Самарқанд вилояти статистика бошқармаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Қолган шаҳар аҳоли пунктлари катгориисига кирувчи аҳоли пунктлари 1 тадан бўлиб, аҳолиси 50 – 100 минггача бўлган аҳоли пункти бўлмаган. 1979 йилга келиб, вилоятда шаҳар аҳоли пунктлари сони 15 та бўлиб, 10 минггача бўлган аҳоли пунктлари сони 4 тадан 8 тага етди. 1970 – 1979 йиллар мобайнида Каттақўрғон шаҳри аҳолиси кўпайиб, ўрта шаҳарлар каторига, яъни аҳолиси 50 – 100 минг киши бўлган аҳоли пунктлари каторига кирган. Самарқанд шаҳри аҳолиси эса 1970 йилга нисбатан аҳолиси 1979 йилга икки баравар ошган. Самарқанд вилояти урбанистик таркибида 1979 – 1989 йиллар давомида катта ўзгаришлар бўлди. Бу даврлар оралиғида шаҳар аҳоли пунктлари сони олтигата кўпайди. 10 минггача, 10 – 20 минггача, 20 – 50 минггача бўлган

шаҳар аҳоли пунктлари сони кўпайди. 1989 – 1995 йиллар давомида шаҳар аҳоли пунктлари таркибида катта ўзгаришлар бўлмади. Лекин, 2009 йилга келиб, вилоятнинг урбанистик таркибида жудаям катта ўзгаришлар бўлди. Кўпгина кишлоқ аҳоли пунктлари шаҳар аҳоли пункти мақомига олди.

4 – жадвал

Самарқанд вилояти шаҳар аҳоли пунктларида аҳолининг тақсимланиши.

Шаҳар аҳоли пунктлари катэгорияси	Шаҳар аҳоли пунктлари аҳолиси (минг киши)				
	Шаҳар аҳоли пунктлари аҳолиси % ҳисобида				
	1970	1979	1989	1995	2015
Вилоят бўйича жами	344,7	531,4	652,3	707,2	1253,7
10 мингтача	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
10-20 мингтача	18,5	51,0	66,9	58,0	125,5
20-50 мингтача	6,4	9,6	10,2	8,2	10,0
50-100 мингтача	13,5	39,7	75,4	121,0	122,4
100 минг ва ундан ортиқ	3,9	7,5	11,6	17,2	9,8
50-100 мингтача	45,7	49,0	87,6	98,2	218,4
100 минг ва ундан ортиқ	13,3	9,2	13,5	13,8	17,4
50-100 мингтача	—	53,1	58,4	68,3	273,9
100 минг ва ундан ортиқ	267,0	338,6	364,0	361,7	513,5
ундан ортиқ	76,4	63,7	55,8	51,2	40,9

Мабда: Самарқанд вилояти статистика бошқармидан маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Жадвалда кўрсатилганидек, 2015 йилда шаҳар аҳоли пунктлари сони 93 тани ташкил этади, шундан 73 таси аҳолиси 10 мингтача, 9 таси 10-20 мингтача бўлган аҳоли пунктлари ҳисобланади.

Шаҳар аҳоли пунктларини аҳоли сонига кўра классификациялаш, унинг кўпгина хусусиятлари, яъни ўсish даражаси, демографик ва функционал таркибининг баъзи бир

жиҳатларини аниқлаб берилади. Шаҳарлар катталиги, асосий муаммолар ва келажакдаги тараққиёт йўналишлари билан боғлиқ. Ўрта йirik шаҳарларда транспорт, экология, уй-жой муаммолари, кичик шаҳарларда эса, меҳнат ресурсларидан тўлиқ фойдаланиш муаммоси мавжуд.

Статистик адабиётларда ва шаҳарсозлик амалиётида шаҳар аҳоли пунктлари аҳоли сонига қараб 8 та категорияга бўлинади: аҳолиси 10 минг кишигача, 10-20 минг, 20-50 минг, 50 – 100 минг, 100 – 250 минг, 250 – 500 минг, 500-1000 минг ва ундан юқори. Шаҳар аҳоли пунктларини умумлаштирган ҳолда классификациялаш ҳам мумкин; аҳолиси 50 минг кишигача бўлган шаҳарлар – кичик, 50 – 100 мингтача – ўрта, 100 минг ва юқори – йirik шаҳарлар. Тадқиқот объекти йirik масштабли бўлганлиги сабабли, Самарқанд вилояти шаҳар аҳоли пунктлари қуйдагича классификация қилинган: 10 минг кишигача – кичик, 10 – 20 минг кишигача – майда, 20 – 50 минг кишигача – ярим ўрта, 50 – 100 минг кишигача – ўрта, 100 минг ва ундан юқори – катта, (жадалга қаранг).

Жадвалда вилоят шаҳар аҳоли пунктларида аҳолининг тақсимланиши берилган. Бу маълумотлар шундан далолат берилади, 1970 йилда шаҳар аҳолиси 344,7 минг кишини ташкил этган, шундан 76,4% Самарқанд шаҳрида яшган, 13,3% и эса аҳолиси 20-50 минг кишигача бўлган аҳоли пунктларига тўғри келган. 1970 – 1979 йиллар мобайнида шаҳар аҳолиси ўсиб, 1979 йилда 531,4 минг кишига етган. Бу йили аҳолининг улуши 10 минг, 10-20 минг кишигача бўлган аҳоли пунктларида бирмунча ошган, бу билан бирга Каттақўрғон шаҳри 50-100 минг кишигача бўлган шаҳарлар каторига кирган, 1989, 1995, 2015 йиллар давомида вилоят шаҳар аҳолиси доим ошib борган. Лекин, Самарқанд шаҳрининг вилоят шаҳар аҳолисидаги улуши қамайиб, майда ва ўрта шаҳарлар улуши ошib борган. Масалан, 1989 йилда Самарқанд шаҳри аҳолиси улуши 55,8% бўлса, 2015 йилга келиб бу кўрсаткич 40,9% ни ташкил этади.

Шахар аҳоли пунктларининг ҳўжалиги таркиби, ихтисоси ва ишлаб чиқаришининг жойлашувига қараб, функционал типлари бўлиш мўмкин. Ўрта Осиё шаҳар аҳоли пунктлари функционал типларига доир масалалар Т.И. Раимов, О.Б. Ата-Мирзаев, Э.А. Аҳмедов, А.С. Солиев, А.А. Қаномов ва бошқалар томонидан ўрганилган. Бу олимларнинг ишларидан фойдаланиб, Самарқанд вилояти шаҳар аҳоли пунктларини қўйидати функционал типлари ажратиш мўмкин:

1. Кўп функцияли шаҳарлар: Регионал ва вилоят маркази Самарқанд шаҳри.

2. Саноат ва транспорт шаҳарлари: Каттакўрғон, Жомбой, Булунғур, Октош, Жўма.

3. Бир ихтисосли саноат шаҳарчалари: Кимёгарлар, Фарход, Хишрав, Ингичка.

4. Агросаноат шаҳар аҳоли пунктлари: Чархин, Даҳбел, Митан, Лойиш, Иштихон, Нуробод, Зийдин.

5. Саноат – рекреация маркази: Ўрут шаҳри.

Юкорида кўрсатилган функционал типлар ичида Самарқанд шаҳри яққол кўзга ташланади. Чунки, шаҳар кўп тармоқли саноат маркази ҳисобланади. Бу ерда енгил, озик-овқат, машинасозлик, кимё ва бошқа саноат тармоқлари ривожланган. Самарқанд вилояти Жомбой туманида Германия – Ўзбекистон МАН кўшма корхонаси юк машиналари ишлаб чиқариш заводи ҳамда Самарқанд шаҳрида автобуслар ишлаб чиқарадиган Япония – Ўзбекистон ISUZU кўшма корхонаси, SAG тилам ишлаб чиқариш фабрикаси, бундан ташқари, Кинап машинасозлик заводи, 8 март тикувчилик фабрикаси, чой қадоклаш ва консерва заводи ҳам ишламоқда. Самарқандда саноатнинг вужудга келиши ва ривожланишида авваламбор кишлоқ ҳўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш билан боғлиқдир. Умуман олганда, шаҳар вилоят ишлаб чиқарадиган маҳсулотининг 66% беради.

Самарқанд республикамиз жанубий-тарбидаги йирик транспорт марказидир. Шу билан бирга, бу ерда фан, кадрларни тайёрлаш ва

туризм яхши ривожланган. Вилоятда Самарқанд шаҳридан ташқари Каттакўрғон шаҳри ҳам кўп функцияли шаҳар ҳисобланади. Бу ерда пахтачилик учун машинасозлик, пахта заводи, ёғ-мой комбинати, гўшт комбинати, асфальт-бетон заводи ва бошқалар ишлаб турибди. Бу шаҳарнинг ривожланиши вилоятнинг фарбий иёмида жойлашган туманлар билан бевосита боғлиқ ҳисобланади. Шунинг учун Каттакўрғон вилоятнинг шу қисмида туманлар учун ийбтаҳт вазифасини бажаради. Шаҳарда ўрта-маҳсуе ўкув юртилари ва транспорт функцияси ривожланиб бормоқда.

Жомбой, Булунғур, Жўма, Октош саноат-транспорт шаҳарлари нисобланади. Бу шаҳарларда бошқа вилоят шаҳарларига нисбатан саноат ривожланган. Бу шаҳарлар ичида Жомбой шаҳри ажралиб туради. Бу ерда пахта тозалаш заводи, Самарқанд гўшт комбинати, Ирафшон қарьери ва бошқалар жойлашган. Бу турухдаги бошқа шаҳарларда маҳаллий хом-апёси асосида вино комбинати, биология комбинати, пахта заводи, сут маҳсулотлари комбинати ҳамда йирик темир йўл станцияси жойлашган.

Тор ихтисосли саноат шаҳар аҳоли пунктларига Кимёгарлар, Фарход ва бошқалар қиради. Кимёгарлар шаҳарчасида вилоятда кишлоқ ҳўжалиги ривожланганлиги сабабли, азот ва фосфат минерал ўғитлар ишлаб чиқарилади. Фарход шаҳарчасида Самарқанд саноат бирлашмаси, темир-бетон заводи, асфальт-бетон заводи, керамика заводи ва бошқалар жойлашган.

Хишрав шаҳарчасида ТЭС ишлаб турибди. Бу гидроэлектростанция катта бўлмаса ҳам Самарқанд шаҳрини қисман электрэнергия билан татминлаб туради. Ингичкада вольфрам ва бошқа рудалар қазиб олинади ва қайта ишлов берилиб, Чирчиқдати қўйин эрувчи металллар комбинатига жўнатилади.

Агросаноат шаҳар аҳоли пунктлари Чархин, Митан, Лойиш, Иштихон ва Нурободда кишлоқ ҳўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш корхоналари мавжуд. Бу шаҳар ва шаҳарчаларнинг кишлоқ рёйонларини бошқариши ва ривожланишида ўрни катта нисобланади. Шунинг учун айтиш мўмкинки, район марказлари

ҳам ҳар хил вазифаларни – иктисодий, ижтимоий, маъмурий ва бошқа функцияларни бажаради.

Урғут шаҳри саноат – рекреация марказидир. Маҳаллий ҳови ашёси асосида бу ерда Америка – Ўзбекистон “ЎзБАТ” тамакини қайта ишлаш, фермент қўшма корхонаси ишламоқда, шунингдек, тамакичилик фабрикаси, кўтлаб кенг Истеъмол моллари ишлаб чиқарадиган корхоналар, боғлар оромгоҳлари, дам оlish масканлари жойлашган.

Шундай қилиб, Самарқанд вилояти шаҳар аҳоли пунктлари, турли хилдаги функцияларни бажаради. Вилоят шаҳар ва шаҳарчаларнинг 14 таси кишлоқ районларининг маъмурий маркази ҳисобланади. Ўртача ҳар бир район марказига 25 минг аҳоли тўғри келади (2016 й).

Юқорида айтганимиздек, ҳозирги вақтда Самарқанд вилоятида 99 та шаҳар аҳоли пунктлари мавжуд бўлиб, шулардан 11 таси шаҳар ва қолган 88 тасини шаҳарчалар ташкил этади. Шаҳар ва шаҳарчаларнинг вилоят бўйича жойлашиши ва тақсимланиши ҳақда қишлоқ.

Жадвалдан шунни кўриш мумкинки, Самарқанд вилояти Урғут туманида жами аҳоли сони энг юқори бўлиб, бу ерда 448,6 минг киши яшайди, шунинг учун шаҳар аҳолиси ҳам кўп бўлиб, 190,8 минг кишини ташкил этади. Лекин, баъзи районларга нисбатан, Урғутда шаҳар аҳоли пунктлари сони камроқ. Аҳоли сони кўпчилиги жиҳатидан 2 – ўринни Пастдарғом тумани эгаллайди, бу ерда жами аҳоли сони 318,4 минг, шаҳар аҳолиси 86,4 минг кишига тенг. Аҳоли сонинг камлиги билан Қўшработ ва Нуробод туманлари ажраллиб туради. Шунингдек Пастдарғом, Пайарик, Иштихон ва Оқдарё туманларида шаҳар аҳоли пунктлари нисбатан кўп. Самарқанд, Нуробод ва Тайлоқ туманларида эса 2 та, 3 та шаҳар аҳоли пунктлари жойлашган.

Самарқанд вилояти шаҳар аҳоли пунктларининг районлар бўйича тақсимланиши (2015)

Т/р	Туманлар номи	Жами аҳоли сони (минг киши).	Шаҳар аҳоли пунктлари сони	Шаҳар аҳоли сони (минг киши).
1	Оқдарё	143,6	10	58,1
2	Булунгур	168,1	4	38,4
3	Жомбой	151,9	4	35,2
4	Иштихон	227,3	13	64,8
5	Каттақўрғон	246,6	8	48,1
6	Қўшработ	117,8	2	12,0
7	Нарпай	193,9	4	60,1
8	Пайарик	225,2	12	67,9
9	Пастдарғом	318,4	14	86,4
10	Пахтачи	132,1	7	26,2
11	Самарқанд	228,1	2	13,9
12	Нуробод	135,8	2	16,3
13	Урғут	448,6	8	190,8
14	Тайлоқ	179,7	3	22,0

Самарқанд вилояти статистика бошқармаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Юқорида айтганимиздек, шаҳар катталашган сари муаммолар ҳам кўпайиб боради. Ҳавони тоза сақлаш учун саноат корхоналарини камайтиришдан ташқари, транспорт ҳаракатини, автомобилларнинг экологик жиҳатдан “тоза” лигини ҳам тартибга солиш лозим. Ҳозирги пайтда Самарқанд шаҳри ҳавосидagi ифросликларнинг асосий қисми автомобилларга тўғри келади. Ҳамога кўп дуд чиқарадиган носоз автомобилларнинг шаҳар кўчаларида юришига барҳам бериш, катта юк машиналарини илжаси бориша шаҳар ичига қўймаслик, бу чора-тадбирлар шаҳар

хавосининг ифлосланишини қисман чеклайди. Бундан ташқари, шарқ мамлакатларида хос бўлган ва охириги йилларда кўпгина Европа мамлакатларида ҳам кириб бораётган велосипедлар йўлакларини вужудга келтириш ва велосипедда юришни кўпайтириш мақсадга мувофиқдир. Чунки, велосипед ҳаёотини ифлослантирмайди.

3. Самарқанд агломерацияси ва Каттақўрғон локал гуруҳини тизимининг ривожланиши.

Самарқанд вилояти ҳудудига жойлашган энг йirik гуруҳини аҳоли пунктлари тизими Самарқанд агломерацияси ҳисобланади. Маълумки, агломерациянинг ташкил топиши ва ривожланишини асосан ҳозирги замон урбанизация жараёндари ҳамда шаҳар ва бошқа аҳоли пунктлари аҳолисининг бир бири билан бевосита алоқадорлиги, шунингдек саноат ва агросаноат мажмуаларининг борлиги билан боғлиқдир. Демак, аҳоли пунктлари агломерацияси мураккаб ҳудудий ижтимоий-иқтисодий тизим бўлиб, уларини ўрганиш ишлаб чиқаришни ва аҳолини жойлаштиришда муҳим аҳамиятга эга.

Шу соҳа йirik мутахассисларидан бири Г.М. Лапшонин фикрича, шаҳар агломерациялари бу шаҳарлар ва кишлок аҳоли пунктлари тўплами бўлиб, улар йirik марказлар атрофида вужудга келади. Бу ерда урбанизация жараёндари таъсирида аҳолининг турмуш тарзи чуқур ўзгаради (Лапшо, 1987).

С.А.Ковалев ва Н.Д.Ковальская фикрича, агломерация бу, бир неча шаҳарларнинг мужассамлашуви бўлиб, улар шу даражада яқинлашадики, шаҳар аҳоли пунктлари бир-бирига қўшилиб кетадилар ва умумий шаҳар атрофига туташган ягона шаҳар жойлари пайдо бўлади. Агломерация аҳоли пунктларининг ҳамбиринчак яқинлашишидан ва ҳар қанчалик пунктлараро боғлиқлик асосини маънавий митрациянинг ривожланишидан вужудга келадилар, деб ёзилган (Ковалев, Ковальская, 1980).

Умуман олганда, агломерация тушунчаси биринчи марта европаликлар томонидан саноат корхоналарининг бир жойда қўланиши, жойлашиши, шаҳар ва кишлок аҳоли пунктларининг локал гуруҳи бўлиб, улар ўртасида доимо маданий-маиший, меҳнат ва бошқа бир-бири билан боғлиқ алоқалар мустаҳкам ўрин олган бўлади.

Самарқанд агломерацияси регионал аҳоли жойлашувининг ва республикаимиз жануби-тарбий қисмининг маркази ҳисобланади. Каттақўрғон шаҳри Самарқанд ва Бўхоро аҳоли жойлашуви тизими ўртасидаги боғловчилик вазифасини бажаради.

Самарқанд агломерациясининг ташкил топиши 1973 йилдан бошландилар. Бунга қадар ҳозирги агломерациянинг ҳудудига факатгина 2 та йўлдош шаҳарчалар Кимёгарлар ва Хишрав ҳамда агломерациянинг асосий шаҳри-Самарқанд мавжуд эдилар. 1973 йили Урўт, Булўнғур ва Жўма шаҳарларининг вужудга келиши Самарқанд агломерациясининг барпо бўлишига сабабчи бўлдилар. 1980 йилда Жомбой, Даҳбел, Чархин ва Тайлоқ шаҳар аҳоли пунктларининг пайдо бўлиши билан агломерация чегараси кенгайди. Кейинги йилларда ҳам унинг чегараси шаҳар аҳоли пунктларининг ташкил топиши ҳисобидан кенгайиб борди. Самарқанд агломерацияси аҳолининг сони, халқ хўжалигининг кудрати жихатидан Ўзбекистон Республикасининг Тошкент агломерациясидан кейин туради.

Ҳозирги вақтда Самарқанд агломерацияси таркибида Самарқанд шаҳри ва унга яқин бўлган 8 та кишлок туманлари – Окдарё, Булўнғур, Жомбой, Пайарик, Самарқанд, Тайлоқ, Урўт ҳамда Самарқанд шаҳридан ташқари 6 та шаҳар – Урўт, Булўнғур, Жўма, Жомбой, Пайарик, Челақ ҳамда 39 та (1996 йилда 6 та) шаҳарча 40-45 км. радиуси билан қаради.

Агломерация майдони 4,8 минг км.кв. ёки Самарқанд вилояти ҳудудининг 30% ини ташкил этади. 2015 йил маълумоти бўйича, агломерация ҳудудига 2377,6 минг киши, шулардан 1026,2 минг инини ёки 43% и шаҳар аҳолиси ҳисобланади. Бу ҳудудда вилоят

аҳолисининг 67,6% и истиқомат қилади. Бу ерда ҳаммаси бўлиб 1007 та кишлок аҳоли пунктлари ёки бошқача қилиб айтганда вилоятдаги 55% кишлоклар жойлашган. Уларда ўртача аҳоли сон 1342 кишига тенг, бу кўрсаткич вилоят бўйича 1183 кишини ташкил қилади.

Самарқанд агломерациясининг ташкил топиши асосан ҳудудий иқтисодийнинг ягона тизими ва транспорт турларининг ривожланиши билан боғлиқдир. Кузатишлар олиб боришдан шу маълум бўлдики, Самарқанд шаҳрида жойлашган саноат корхоналари ишчиларининг 30% и тебранма мигрантлар ҳиссага тўғри келади. Агломерацияда асосан енгил, озик-овқат, машинасозлик ва металлни қайта ишлаш, қурилиш материаллари саноати ва бошқа саноат тармоқлари ривожланган. Агломерация саноат ишлаб чиқаришининг 44% дан ортиқ қисми Самарқанд шаҳрининг ўзида жойлашган. Самарқанд шаҳридан ташқари саноат аҳамиятига эга бўлган шаҳарларга Жомбой, Булунғур, Жума ва Уруғт қиради. Шу билан бирга транспорт ва бошқа инфрамулоқот шохобчалари ҳам тараққий этган.

Агломерациянинг табиий ўсиш даражаси юқори бўлган кишлок жойларда шаҳар атрофи хўжалиги ривожланган. Бу жиҳатдан Самарқанд ва Уруғт туманлари асосан ажралиб туради. Самарқанд агломерацияси кишлок хўжалигининг куйидаги ихтисослашган районларига бўлинади: пахтачилик ва пиллачилик районини сазбавотчилик, узумчилик ва боғдорчилик, тўшт-суғ чорвачилиги ва пиллачилик, тамакичилик, узумчилик ва дон хўжалиги, боғдорчилик ва узумчилик, тўшт чорвачилиги.

Самарқанд агломерациясининг маданий-маиший соҳаси ўзбекистоннинг бошқа шаҳарлари сингари Самарқандда ҳам асосан савдо тармони яхши ривожланган, аҳоли ҳаётида бозорлар олдига кўпроқ роль ўйнайди. Самарқанд шаҳрининг булдири аҳамиятли бозорларидан бири Сиеб бозори ҳисобланади. Булдин ташқари, Уруғт, Жумабозор, Тайлоқ ва бошқа бозорларнинг ҳам аҳамияти катта. Агломерациянинг ҳамма туман марказларида

бозорлар мавжуд бўлиб, шаҳарларнинг тарихий ривожланишида ва агломерация тизимининг ташкил топишида асосий ўрин эгаллайди. Шунинг учун Самарқанд бозорларига асосан яқинба қунари шаҳарнинг яқин атрофларидан жуда кўп аҳоли келиб қетади, бу агломерация чегарасининг кўрсаткичларидан бири ҳисобланади. Самарқанд агломерациясига қирадиган туманлар Зарафшон дарёсининг иккала соҳилида ҳам жойлашган. Зарафшоннинг чап қисмида Самарқанд, Пастдарғом, Тайлоқ туманлари, ўнг қирғоғида эса қолган туманлар, яъни Оқдарё, Булунғур, Жомбой ва Пайдарик жойлашган. Дарёнинг чап қирғоғи, ўнг қирғоғига нисбатан хўжалик ва демографик жиҳатдан анча ривожланган. Агломерациянинг чап қирғоқ қисмини баландлиги 1000 м. гача бўлган тоғлик туманлар, ўнг қирғоқ қисми рельефи текис ва тоғ, тоғли ҳудудлардан иборат. Агломерация аҳолисининг 73% и Зарафшоннинг чап қирғоғида, қолган 27% эса ўнг қирғоғида жойлашган.

Самарқанд шаҳри ўзининг жозибали тарихий ёдгорликлари билан машҳурдир. Шунинг учун, Самарқанд шаҳрининг ривожланишида туризм катта роль ўйнайди. Лекин, туризм соҳаси Самарқандни агломерация маркази сифатида ривожланишида иккуний ўрин эгалламайди. Бу жиҳатдан аҳолининг маданий-маиший инш алоқаларининг аҳамияти катта ҳисобланади. Самарқанд атрофида йўловчилар ташиниш шунинг кўрсаткичи, асосий алоқалар Уруғт, Жомбой, Булунғур шаҳарлари, шунингдек, Кимёгарлар, Хиправ ва Фарҳод шаҳарчалари унинг ривожланишида муҳим ўрин тутди.

Булдан ташқари, СамДУда ўтказилган изланишлар шунинг кўрсаткичи, талабаларнинг 42% и шаҳар атрофидаги туманлар ва шаҳарлардан, қолган асосий қисми вилоятнинг бошқа туманларидан ҳисобланади. Бу жиҳатдан асосан Самарқанд, Пастдарғом, Тайлоқ кишлоқ туманлари ҳамда йўлдош шаҳарлар Булунғур, Жомбой, Челек, Пайдарик ажралиб туради, уларнинг қисмига 20% талабалар – тебранма мигрантлар тўғри келади. Бу

тадқиқот натижалари юкорида айтилган фикрларни яна бир бор тасдиқлайди.

Аҳоли жойлашувининг турухли шакллари тушунчаси 1960 йилда биринчи бор В. Г. Давидович томонидан ишлаб чиқиш Самарқанд вилоятида аҳоли жойлашувининг турухли шаклларида энг ривожлангани Самарқанд агломерацияси ҳисобланади. Шу билан бирга, вилоят ҳудудига аҳоли жойлашуви турухли тизимининг бир шакли Каттакўрғон локал турухли тизими таъини тошган. Бу локал тизим вилоятнинг шимоли-ғарбий қисмида жойлашган бўлиб, асосан Зарафшон дарёсининг чап қирғоғидан аҳоли пунктларини ўз ичига олади. Бу тизимга Каттакўрғон, Нарпай ва Иштихон кишлоқ туманлари 30-35 км.лик радиус билан қиради. Шунингдек, Каттакўрғон, Октош, Иштихон шаҳарлари ва 23 та шаҳарчалар аҳолиси қиради.

Локал тизимнинг майдони 1,8 минг км.кв.ни ташкил қилди, Самарқанд вилояти ҳудудининг 11%ини эгалдайди. 2015 йил маълумотига кўра, бу ерда 766,6 минг киши, шулардан 173,0 минг киши ёки 22,5% шаҳар ва 77,5% кишлоқ аҳолиси ташкил этади. Бу ҳудудда Самарқанд вилоятининг 21,8% аҳолиси истиқомат қилиди, аҳоли зичлиги 1 кв.км да 426 кишини ташкил этади. Каттакўрғон тизимининг эгаллаган майдони Самарқанд агломерациясига нисбатан 2,6 марта, аҳоли сони эса, 4,6 марта кичик ҳисобланади.

Локал турухнинг ҳудудига 456 та кишлоқлар, яъни Самарқанд вилоятининг 25% кишлоқ аҳоли пунктлари жойлашган. Кишлоқ аҳоли пунктларининг ўртача аҳоли сони 1342 кишини ташкил этади. Локал турухли аҳоли пунктларининг ташкил топиши биринчи навбатда географик ўрнидан, ишлаб-чиқаришнинг ягона тизими ва транспорт инфратузилмасининг ривожланишидан аниқланади. Биринчи шаҳар ва кишлоқ аҳоли пунктлари бир-бири билан ишлаб чиқариш, меҳнат ва транспорт орқали боғланган.

Каттакўрғон локал тизимида саноатнинг энг ривожланган тармоқларига озик-овқат, енгил, қурилиш ва казиб олиш қиради. Бу тизим доирасида Каттакўрғон шаҳри ажралиб туради, бу ерда

металлургия, озик-овқат ва енгил саноат, Октошда ҳам озик-овқат ва енгил саноат, Ингичкада эса казиб олиш саноати ривожланган. Каттакўрғонда озик-овқат саноати корхоналари, яъни нон комбинати, ёмғир комбинати, шаҳар сут заводи, нон маҳсулотлари комбинати ва бошқалар жойлашган.

Октош шаҳрининг енгил саноатида шаҳар аҳолисининг 44% банд. Каттакўрғон ва Октош шаҳарларидан ташқари саноат корхоналари Ингичкон, Ингичка ва Метанда жойлашган. Каттакўрғон сув омбори инжирчасида эса рекреация тўрлари ривожланган.

Каттакўрғон локал тизими катта бўлмаган ижтимоий-маданий имкониятга эга. Каттакўрғонда учта ўрта махсус ўқув юртлиги: медицина, иқтисодиёт ва зооветеринария коллежлари ишлаб турибди. Бу коллежларда уч мингдан ортиқ талабалар таҳсил олмоқда.

6-жадвал.

Самарқанд вилояти аҳоли жойлашуви шакллари таркибидagi ўзгаришлар

№		Самарқанд агломерацияси			Каттакўрғон локал тизими		
		1979	1995	2015	1979	1995	2015
1.	Майдони (минг км.кв.)	4,2	4,8	5,6	1,3	1,8	2,4
2.	Жами аҳоли сони (минг киши)	920,5	1658,9	2377,6	238,8	506,9	766,6
3.	Шаҳар аҳоли пунктлари сони	10	14	46	4	8	26
4.	Жумладан: шаҳарлар	5	7	7	2	4	3
5.	Шаҳарчалар	5	7	39	2	4	23
6.	Шаҳар аҳолиси сони (минг киши)	435,3	534,4	1026,2	88,5	153,9	173,0

7. Жумладан: асосий шаҳар аҳолиси (минг киши)	338,6	361,7	513,5	53,1	68,3	83,2
8. % хисобда	77,8	67,6	50,0	60,0	44,3	48,0
9. Йўлдош шаҳар аҳоли пунктлари аҳолиси (минг киши)	96,7	172,7	512,7	35,4	85,6	89,8
10. % хисобда	22,2	32,4	50,0	40,0	55,7	52,0
11. Кишлоқ аҳолиси сони (минг киши)	485,2	1124,5	1351,4	150,3	353,0	593,6
12. % хисобда	53,0	67,8	57,0	63,0	69,6	77,5

Жадвал Самарқанд вилояти статистика бошқармани маълумотлари асосида тузилган.

Каттақўрғон Самарқанд вилояти ғарбий қисмининг регионини маркази бўлиб, Самарқанд ва Навоий шаҳарларини боғлаб турган Жадвал маълумотида кўра, Самарқанд агломерациясининг майдони 1979 йилда 4.2 минг км.кв ни, 1995 йилда 600 км.кв., 2015 йилда келиб, 800 км.кв.га кенгайди. Бу йиллар давомида Каттақўрғон локал тизимида ҳам ўзгаришлар бўлиб, унинг майдони 1995 йилда 500 км.кв. ва 2015 йилда 600 км.кв. га кенгайди. Агломерация ва локал тизимнинг атрофида кўпгина шаҳарларнинг пайдо бўлиши, уларнинг майдони кенгайишига олиб келди. Маълумки, агломерация ва локал тизим майдонининг кенгайиши, улар аҳоли сонининг ошишига олиб келади. Масалан, Самарқанд агломерациясида 1979-1995 йилларда аҳоли 80% га ошган бўлса, 1995-2015 йилларда бу кўрсаткич 43% га ўсди. Каттақўрғон локал тизимида эса, 1979 -1995 йилда 112%, 1995-2015 йилда 51% га аҳоли сони ошган. Сўнгги йилларда, яъни 1995-2015 йилларда

аҳоли сонининг олдинги йилларга нисбатан кам ўсишига асосий себаб, табиий ўсишнинг пасайиб бориши ҳисобланади.

Жадвалдан шунки кўриш мумкинки, агломерациянинг асосий шаҳри Самарқандда 513,5 минг киши, ёки агломерация аҳолисининг 50% улуғи тўғри келади. Локал тизимда эса, асосий шаҳар аҳолиси улуғи 48% га тенг.

Юқорида келтирилган маълумотларни ҳисоба олиб, қуйидагича кулосага келиш мумкин:

-агломерация ва локал тизим бош шаҳарга нисбатан унинг йўлдош шаҳар аҳоли пунктлари тез ўсмоқда;

-кишлоқ аҳоли пунктлари аҳолиси тез суруьатларда ўсиб бормоқда, шаҳар аҳоли пунктларининг фаоллигини ошириш талба бўлади.

-агломерация ва локал тизим чегарасининг кенгайиши кишлоқ аҳоли пунктларининг шаҳар аҳоли пунктларига айлантирилиши ва унинг атрофидаги кишлоқ аҳоли пунктлари ҳисобидан, яъни аҳолининг яқка тартибда уй-жой қурулиши натижасида пайдо бўлади. Аҳоли жойлашуви тизимларининг бундай ривожланиши аҳолига ҳар томонлама хизмат кўрсатиш соҳаларини, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмани яратиш имконини яратади.

Шундай қилиб, Самарқанд вилоятидаги шаҳар ва шаҳарчаларнинг қарийб ҳаммаси у ёки бу аҳоли жойлашувининг турушли шаклларига киради. Фақат вилоят чеккасида жойлашган Нурабод ва Зиёдин шаҳар аҳоли пунктлари ҳамда туман маркази Қўшрибот бу ҳудудий тизимларга қирмайди. Кенг маънода бу аҳоли пунктлари ҳам Самарқанд вилояти аҳоли жойлашувининг ягона регионал тизимига киради.

4. Шаҳарларнинг глобал муаммолари

Дунё аҳолиси ва шаҳарлари XX асрга келиб тез суруьатларда ўсиб борибди, бунда албатта аҳолининг табиий ва механик ўсиши шаҳар аҳолисининг кўпайишига таъсир этган. Фан-техниканинг, аҳолиб чиқаришнинг ривожланиши шаҳарларнинг янада

кенгайишига ва ривожланишига сабаб бўлди. Дунё аҳолиси донини яхши яшашга, яшаш учун кулай бўлган ва ҳаёт тарзи юқори даражада бўлган, барча кулайликларга эга бўлган шароитларда яшашга интилади. Бундай жойлар албатта шаҳарлар ҳисобланган. Ривожланган мамлакатларда шаҳарлар йириклашиб миллионер шаҳарларга, агломерациялар ва метрополисларга айланмоқда. Бу албатта ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, фан-техника ютуқлари ва ахборот-коммуникация тармоқларининг тараққиёти билан боғлиқ.

Ривожланаётган мамлакатларда ҳам шаҳарлар аста-секин ривожланиб, шаҳар агломерациялари вужудга келмоқда. Сўнгги йилларда шаҳарларда аҳолининг ўсиши, транспортнинг кўпайиши, ишлаб чиқариш ва аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларининг ривожланиши, мамлакатларда урбанизация даражасининг тараққиётида, шаҳарлар ролининг ошишидаги тарихий жараён бўлиб, ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, биринчи навбатда аҳолининг шаҳарларда жойлашуви ва кўпайиши, ҳаёт тарзи ва маданиятининг ривожланишига тушунамиз.

Шаҳарлар қадимдан мавжуд бўлиб, Миср ҳудудида Фива шаҳри эрамыздан аввалги 1300 йилда дунёдаги энг катта шаҳар бўлиб, шунингдек Вавилон (Ботдод) эрамыздан аввалги 200 йилда, Рим эрамыздан аввалги 100 йилда катта шаҳарлардан бўлган. У вақтларда урбанизация тушунчаси бўлмаган. 1800 йилда дунё аҳолисининг бор-йўти 3% и шаҳарларда яшган (Ю.Н Гладстон, 2001). Сўнгги йиллардаги маълумотларга кўра, дунё аҳолисининг ярмидан кўпи шаҳарларда яшайди.

Биомизки, урбанизация бирон-бир мамлакат шаҳар аҳолиси салмоғидир. Бу жиҳатдан юқори кўрсаткичлар билан Европа ва Шимолий Америка мамлакатлари ажралиб туради. Шаҳарлар ривожланиб ва кўпайиб агломерацияларга айланади. Битта АҚШ давлатининг ўзида 300 га яқин агломерациялар мавжуд бўлиб, бу ерда мамлакат аҳолисининг 80%и яшайди. Шунинг учун шаҳарлар

аҳоли сони билан агломерациялар аҳоли сони бир-биридан фарқ қилмайди. Агломерацияларда шаҳар қурилишлари, метрополитен линиялари, субурбанизация аралар жойлашган бўлади. Бундай аралар мамлакатлар майдонининг 15-20% ини эгаллайди. Агломерациялар аҳоли жойлашувининг юқори шакли ҳисобланмайди, агломерацияларнинг ҳам кенгайиши, ривожланиши ва кўпилиб кетиши натижасида метрополислар пайдо бўлади. Метрополислар аҳоли жойлашувининг энг юқори, мураккаб шаклидир. Масалан: Европада Буюк Британиянинг жануби-шарқий қисмидан Франциянинг то жануби-ғарбий қисмигача банан шаклида метрополис шаклланган (Лавров, 2001).

Шаҳарлар канчалик кенгайиб, ривожланиб, глобаллашиб боради, шаҳар муаммолари ҳам шунчалик кўпайиб бораверади. Бундай муаммоларга иқтисодий, экологик, ижтимоий ва ҳудудий муаммолар қиради.

Шаҳарларнинг иқтисодий муаммолари шундан иборатки, шаҳарлардаги ишлаб чиқариш қорхоналари атроф-муҳитни ифлослантиради, транспортлар кўпайиб, тирбандликлар пайдо бўлибди, аҳолини сув, газ ва электр энергия билан таъминлаш муаммолари келиб чиқади. Шунинг учун биринчи навбатда йирик шаҳарлардаги ишлаб чиқариш қорхоналарини шаҳардан ташқарига, четроқка чиқариш талабга мувофиқ бўлади. Шаҳарга илм-фан марказлари, банк-молия иншоотлари, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларини жойлаштириш ва ривожлантириш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Шаҳарларнинг экологик муаммоларига нафакат ишлаб чиқариш қорхоналаридан чиқадиган зарарли газ ва чиқиндилар, транспортлардан чиқадиган захарли газлар ҳам қиради. Бунинг учун шаҳарларда транспортлар электр энергиядан фойдаланиш, яъни электробилларни кўпроқ ишлаб чиқаришни йўлга қўйиши, шунингдек аҳоли велосипеддан фойдаланиши юқимлидир. Шаҳарларда нафакат трамвай, метро ва

электрообихлардан фойдаланиш, балки ҳаво йўлидан ҳам фойдаланса бўлади.

Шаҳарларнинг иқтимоий муаммоларига, ривожланиши мамлакатларда, йирик шаҳарларда аҳоли яшаш тарзининг юқоридаги сабабли шаҳар атрофида аҳоли тўлиб кетади, аҳоли табиатдан ҳам, жисмоний ишдан ҳам узоқлашади. Ривожланаётган мамлакатларда эса, шаҳар атрофидаги кишлоқ хўжалиги ерларнинг йилдан-йилга камайиб бориши туфайли кишлоқ хўжалиги ишчилари бевор қолмоқда. Улар йирик шаҳарларга иш қидириб келиб шаҳарда қолади. Улар ҳеч қандай яшаш учун шароит бўлмаган умумий уйларда ижарада туришади.

Шу билан бирга шаҳарларнинг глобал муаммоларига технология аvariялар, салбий стихияли табиий ҳодисалар, космосни ўзлаштириш, ҳохишли ўлим (суиқасд) ва бошқалар кирати (Тадлеин, 2001).

Технологик аvariялар муаммоларига, масалан: Москва шаҳар тарихида ёнғинлар бўлган (асосан газ баллонларининг портлаши туфайли). 1912 йилда Титаник кемасининг муз айбериши тўғрисида натижасида кўплаб одамларнинг сув остига чўкениши, Чернобил воқеаси ва бошқалар.

Шаҳарларнинг салбий (стихияли) табиий ҳодисаларига, Тошкент шаҳрида бўлган энгизил, Японияда, Филиппиндаги сув тошқинлари, ўрмон ёнғинлари ва ҳ.к. Бу муаммоларнинг олдини олиш учун, асосан ривожланган мамлакатларда турли соҳалардаги илмий текшириш олиёғохлари ишламоқда.

Шаҳарларнинг космосни ўзлаштириш муаммоларига шуни айта мумкинки, ер шаримиз атрофида жуда кўплаб космик изланишлар олиб боришмоқда. Масалан: ракеталарнинг космосга учуриши планетамизни яхши ўрганиш учун ижобий натижалар бериб Жўмладан, об-ҳавони олдиндан баҳорат қилиш, ер усти ва дунё океанини, планетамиз атрофидаги зарарли бўлган комета ва астероидларни тадқиқ этиш, телекоммуникация учун космосга учурилган спутниклар ва ҳ.к.

1998 йил маълумотига кўра, битта АҚШ томонидан космосга 3000 та ва Россия томонидан 2000 та ҳар хил предметлар учурилган. Ишонча мамлакатлар томонидан ҳам космосга турли хилдаги ўрганиш обьектлари ва предметлари учурилган.

Космосни ўрганиш предметлари бир неча маротаба ерга тушган, лекин одамлар ҳалоқ бўлмаган. Бундан ташқари, космосни ўрганиш обьектида ракета ва турли предметларни учуриш планетамиз обьектини салбий томонга кескин ўзгартириб юборди. Ер шарини иссиб бормоқда. Масалан: Ўзбекистонда сўнгги йилларда қиш фисели совуқ бўлмайпти, қор ҳам кам ёзмоқда. Бу эса, қурт-қумурскаларнинг тирик қоллини татминлайди, натижада экологик ва боғдорчиликка катта зиён келтиради ва ҳ.к.

Шаҳарларнинг глобал муаммоларидан бири – ҳохишли ўлим муаммосидир. Бундай глобал муаммолар бўйича биринчи ўринни Франция мамлакати эгаллайди. Бу ерда бир йилда 100 минг кишидан 20 киши ҳохишли ўлим топади. Бу мамлакатда осон ўлим топиш учун барпо этилган тапшиқлотлар мавжуд. Бундан ташқари ўз жонига қасд қилиб, бошқа йўлар билан ҳам ҳохишли ўлим топаётганлар ҳам бор. Ҳохишли ўлим Буюк Британия, Япония ва Россияда ҳам бошқа мамлакатларга нисбатан юқори кўрсаткичга эга. Ҳохишли ўлим тошандаларнинг 25% ини психик касал бўлганлар ташқил этади, бундан ташқари, мамлакат четараларида ишлайдиганларда ҳам бу кўрсаткич юқори ҳисобланади.

Бундай глобал муаммолар Кавказ ва ўрта Осиё мамлакатларида жуда каттир. Ҳатто уруш бўлаётган мамлакатларда ҳам ҳохишли ўлим муаммоси йўқ, чунки улар урушда ўлган яқинлари жони учун қасд олиш мақсадида яшайди (Павлов, 2001).

5. Осиё шаҳарлари географияси

Маълумки, дунё аҳолиси табиий ўсиш ҳисобига кўлайиб бормоқда, аммо ҳудудий тақсимланиши нотекисдир. Одамлар қонимдан яшаш шароити қулай бўлган жойларда: сув манбалари яқин сойлар, дарё ва унинг ирмоқлари, кўллар, тупроғи унмудор

бўлган хуудларда яшаб келишган. Дастлаб аҳоли Нил дарёси дельтасида, Хуанхэ-Янцзи, Хинд-Ганг, Тигр-Евфрат, Амударё ва Сирдарё водийларида, кейинчалик саноат ривожланиши базасида Ғарбий Европада, сўнгра АКШнинг шарқий қисмида аҳоли зич жойлашган. Аҳоли зичлиги ва жойлашувига факатгина аҳолининг тарихан таркиб топиши эмас, балки ижтимоий-иқтисодий омиллар ҳам таъсир кўрсатган.

Дунё аҳолиси китъалар бўйича нотекис тақсимланган бўлиб, аҳолининг асосий қисми, яъни 60% дан ортиги Осиёда, 15% Африкада, 13% Америкада, 11% Европада ва қолган қисми Австралия ҳамда Океанияда яшайди. Ҳозирда келиб, БМТнинг баҳоратида кўра, дунё аҳолисининг ярмидан кўпи Осиёда, 25% Африкада, 8,2% Лотин Америкасида, 7,4% Европада, 4,7% Шимолий Америка ва қолган қисми Австралия ҳамда Океанияда яшайди.⁹

Аҳолининг дунё қисмлари бўйича тақсимланиши (2011 й) 7-жадвал

Дунё қисмлари	Аҳоли зичлиги кв.км.киши	Аҳолиси минг киши	Аҳолиси энг кўп бўлган мамлакат, минг киши	Аҳолиси энг кўп бўлган шаҳар, минг киши
Осиё	86,7	4140336	Хитой-341403	Токио-35676
Африка	32,7	994527	Нигерия-152217	Кохира-19439
Европа	70	738523	Россия-143300	Москва-14837
Шимолий Америка	22,9	528720	АҚШ-313485	Мехико-21163
Жанубий Америка	21,4	385742	Бразилия-190732	Сан-Паулу-19672
Австралия ҳамда Океания	4,2	36102	Австралия-22612	Сидней-4575

www.Википедия-интернет маълумотлари

⁹ www.Wikipedia.org - интернет маълумотлари.

Жадвал таҳлили шундан далолат берадики, бу жадвалда келтирилган барча кўрсаткичлар бўйича Осиё биринчи ўринни эгаллайди. Бу ерда дунё аҳолисининг 4,1 миллиарддан ортиқ қисми жойлашган бўлиб, ўртача зичлик 86,7 кишини ташкил этади. Осиёнинг энг катта давлати Хитойда 1,3 миллиарддан ортиқ аҳоли истиқомат қилади. Бу китъанинг аҳолиси энг кўп шаҳри Токио бўлиб, бу шаҳарда 35,6 миллион киши яшайди.

Осиё мамлакатларида аҳолининг табиий ўсиши (2014 йил) 8-жадвал

№	Мамлакатлар	Тугилиш	Ўлим	Табиий ўсиш
		% Ҳисобида		
1.	Фаластин	32.3	3.2	29.1
2.	Шарқий Тимор	33.8	6.0	27.8
3.	Ирок	30.9	3.8	27.1
4.	Афғонистон	38.3	13.7	24.6
5.	Яман	29.2	6.1	23.1
6.	Йордания	25.5	3.8	21.7
7.	Филиппин	24.0	6.1	17.9
8.	Тожикистон	23.8	6.1	17.7
9.	Сурия	21.7	4.0	17.7
10.	Кувайт	19.6	2.2	17.4
11.	Лаос	23.9	7.5	16.4
12.	Исроил	21.6	5.5	16.1
13.	Қирғизистон	22.6	6.6	16.0
14.	Покистон	22.3	6.4	15.9
15.	Камбожда	23.4	7.6	15.8
16.	Саудия Арабистони	18.4	3.3	15.1
17.	Малайзия	19.4	5.1	14.3
18.	Непал	19.9	5.7	14.2
19.	Бангладеш	19.0	5.3	13.7
20.	Бруней	17.2	3.6	13.6

21. Мўғилистон	19.6	6.3	13.3
22. БАА	15.3	2.0	13.3
23. Туркменистон	19.3	6.1	13.2
24. Малия	16.0	3.9	12.1
25. Ҳиндистон	19.3	7.3	12.0
26. Эрон	17.8	5.9	11.9
27. Ўзбекистон	16.9	5.3	11.6
28. Бутан	17.5	6.6	10.9
29. Баҳрайн	13.5	2.7	10.8
30. Қозоғистон	18.7	8.2	10.5
31. Мянма	18.2	7.9	10.3
32. Туркия	16.0	5.9	10.1
33. Индонезия	16.4	6.4	10.0
34. Вьетнам	15.7	5.9	9.8
35. Ливан	14.4	4.9	9.5
36. Шри – Ланка	15.5	6.2	9.3
37. Озарбайжон	16.2	7.1	9.1
38. Қатар	9.7	1.5	8.2
39. Шимолий Корея	14.6	9.3	5.3
40. Сингапур	8.4	3.5	4.9
41. Хитой	12.4	7.7	4.7
42. Кипр	11.4	6.7	4.7
43. Арманистон	13.3	9.4	3.9
44. Таиланд	11.1	7.9	3.2
45. Жанубий Корея	8.4	5.8	2.6
46. Грузия	12.5	10.9	1.6
47. Япония	7.8	9.6	-1.8

Манба: www.Wikipedia.org. маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Осиё китъасида 50 дан ортиқ мамлакатлар жойлашган бўлиб, илк шаҳарлар пайдо бўлган ва цивилизация маркази ҳисобланган.

Осиёда шаҳарларнинг пайдо бўлишига албатта ижтимоий меҳнат тақсимооти таъсир этган, яъни китъада серув қатта ва қичик дарёларнинг борлиги, бу ерда қадимдан деҳқончиликнинг вужудга келиши ва ривожланишига сабабчи бўлган. Осиёда қадимдан деҳқончиликнинг шогирдлик тармоғи ва бошқа турлари тараккий этган. Деҳқончиликдан чорвачилик ва хунармандчиликнинг ижралиши, савдонинг вужудга келиши ва ривожланишига олиб келган, аста-секин хунармандчилик ва савдо билан шуғулланадиган аҳоли пунктлари шаҳар део аталадиган бўлган. Осиёда қадимий шаҳарлар жуда кўп бўлиб, улар Сурия, Ливан, Ироқ, Эрон, Хитой, Ҳиндистон, Исроил, Кавказ, Туркия ва ўрта Осиё давлатларида жойлашган. Осиёнинг энг қадимий шаҳарлари Иерихон (Иордан дарёси соҳилининг ғарбий қисми), Дамашк (Сурия), Библ (Ливан), Бйрут (Ливан), Иерусалим (Исроил), Сузи (Эрон), Сидон (Ливан), Газонтеп (Туркия), Самарқанд, Бухоро, Тошкент (Ўзбекистон) ва бошқалар кирди.

Осиё шаҳарлари мамлакатлар бўйича нотекис тақсимланган. Масалан: Хитойда фақат миллионер шаҳарларнинг ўзи 116 тани ташиқли этади, бу жихатдан мамлакат дунёда биринчи ўринни эгаллайди. Маълумки, Хитой давлати аҳолиси сонининг кўпчилиги билан ҳам дунёда биринчилардан ҳисобланади¹⁰.

Миллионер шаҳарларнинг кўпчилиги билан иккинчи ўринни Ҳиндистон давлати эгаллайди ва бу ерда 54 та шундай шаҳарлар мавжуд. Ҳиндистон дунёда аҳоли сонининг кўпчилиги билан ҳам иккинчи ҳисобланади. Миллионер шаҳарларнинг кўпчилиги билан учинчи ўринни Россия (15 та), тўртинчи ўринни Индонезия (14 та) ва кейинги ўринда Япония туради (12 та). Бундай шаҳарлар Корея Республикасида 10 та, Эронда 8 та, Туркияда 6 тани ташиқли этади. Миллионер шаҳарлар Филиппин, Саудия Арабистони, Ироқ, Вьетнам, Сурия, Мянма, Ўзбекистон ва бошқа давлатларда ҳам бор. Дунё сиёсий картасига назар ташлаганда шунини кўриш

¹⁰ www.Vinitsia.ua интернет маълумотлари

мумкинки, Осиёнинг шарқий ва жанубий-шарқий қисмида шаҳарлар жуда кўп жойлашган. Юқорида айтилганидек дунёдаги миллионер шаҳарларнинг ҳам асосий қисми, яъни 116 таси Хитой давлатида жойлашган. Осиёдаги шаҳарлар – Токио шаҳри (атрофи билан)-36,2 млн (2015 й.) билан эгалласа, иккинчи ўринни Ҳиндистондаги Мумбай шаҳри (атрофи билан)-22,6 млн киши, учинчи ўринда эса, Ҳиндистоннинг пойтахти Дехли шаҳри (атрофи билан)-20,9 млн киши билан аҳоли сони жиҳатидан биринчи ўринни эгаллайди. Кейинги ўринларда Калькутта, Шанхай ва Жакарта туради.

Осиё мамлакатлари Европа ва Шимёлий Америка мамлакатлари урбанизация даражаси жиҳатидан нисбатан орқада ҳисобланади. Масалан: Бельгия, Мальта, Сан-Марино, Исландияда урбанизация даражаси 94% дан юқори бўлса, бу кўрсаткич Японияда 93%, Исроилда 92% ни ташкил этади. Осиёда ҳам урбанизация даражаси 100% ли мамлакатлар мавжуд, булар: Сингапур, Макао ва бошқалар. Катар, Кувайтда эса, бу кўрсаткич-99,2% ва 98,3% га тенг. Осиё мамлакатлари орасида урбанизация даражаси пастлиги билан Камбоджа-20,5%, Шри-Ланка-18,3%, Непал-18,2%, Папуа-Янги Гвиня-13% билан ажралиб туради.

XXI аср бошларида дунё ҳудудларида халқаро миграция жараёнини кучайди. Мутахассислар халқаро миграцияда иштирок этаётган аҳолини 6 гуруҳга ажратганлар:

6. Оилавий ва бошқа сабабларга кўра, доимий яшаш учун бошқа давлатларга кетиши.

7. Мигрант-мехнаткашлар.

8. Нолегал-иммигрантлар.

9. Қочоқлар.

10. Талабалар стажёр-тадқиқотчилар, илмий ходим ва ўқитувчилар.

Тури мақсадда кўчиб юрувчилар-туристлар, дам олувчилар, анжуманларда қатнашувчилар ва х.к. (Бўриева 2011 й.).

Осиё мамлакатларида ҳам аҳоли миграцияси мусбат бўлган мамлакатлар мавжуд. Миграция салъдоси мусбат бўлган юқори кўрсаткичлари билан Катар-22,39%, Сингапур-14,05%, Баҳрайн-13,09%, БАА-12,36%, билан ажралиб туради. Миграция салъдоси манфий бўлган мамлакатларга Йордания-13,24%, Сурия-19,79% ва бошқалар қиради. Бу мамлакатларда аҳоли миграцияси манфийлигининг бундай юқорилиги, албатта бу мамлакатлардаги нотинчлик таъсиридир.

9-Жадвал

Осиё мамлакатлари аҳолисининг миграция салъдоси (2015)

№	Мамлакатлар	Мигрантлар ‰ хисобида
1.	Озарбайжон	0.00
2.	Арманистон	-5.80
3.	Афғонистон	-1.51
4.	Бангладеш	0.46
5.	Баҳрайн	13.09
6.	Бруней	2.43
7.	Бутан	0.00
8.	Шарқий Тимор	-3.86
9.	Вьетнам	-0.30
10.	Грузия	-2.70
11.	Йордан дарёси ғарбӣ қирғоқи	0.00
12.	Исроил	2.24
13.	Ҳиндистон	-0.04
14.	Индонезия	-1.16
15.	Йордания	-13.24
16.	Ирок	1.62
17.	Эрон	-0.07
18.	Яман	1.00
19.	Қозғқстон	0.41
20.	ҚамБоджа	-0.32

21. Катар	22.39
22. Кипр	9.48
23. Киргизистон	-5.22
24. Корея ХДР	-0.04
25. Хитой	-0.44
26. Кувайт	-1.58
27. Лаос	-1.09
28. Ливан	-1.10
29. Малайзия	-0.33
30. Мали	-2.26
31. Мالدив	-12.68
32. Мўғлистон	-0.84
33. Минма	-0.28
34. Намибия	0.00
35. Непал	3.86
36. БАА	12.36
37. Уммон	-0.43
38. Покистон	-1.54
39. Жанубий Корея	0.00
40. Саудия Арабистони	-0.55
41. Сингапур	14.05
42. Сурия	-19.79
43. Тожикистон	-1.15
44. Таиланд	0.00
45. Туркменистон	-1.84
46. Туркия	2.16
47. Ўзбекистон	-2.37
48. Филиппин	-2.09
49. Шри-Ланка	-1.35
50. Япония	0.00

Манба: www.Wikipedia.org, маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

6. Европа шаҳарлари географияси

Юкорида айтилгандек, дунё аҳолиси ва шаҳарларининг кудудий тақсимланиши нотежисдир. Европада аҳоли яшаши учун кулай жойлар кўпчилиги сабабли, бу ерларда аҳоли зич жойлашган. Европада ҳам шаҳарларнинг пайдо бўлишига ижтимоий географик меҳнат тақсимооти тавсир этган, шу билан бирга, бу ерда жойлашган шаҳарларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, меҳнат машинасозлик саноатининг тараккий этиши, шаҳарлар пайдо бўлишида база бўлиб хизмат қилади.

Европада дунё аҳолисининг 11% и жойлашишига қарамаддан, бу ерда ривожланган мамлакатларнинг асосий қисми — Буюк Британия, Германия, Франция, Италия ва Россия жойлашган.

Европада цивилизация даври темир асри билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, одамлар томонидан темир металлларидан фойдаланилган даврдан бошланган. XV асрнинг темир металлларидан фойдаланиши ва уларни қайта ишлаш орқасидан Греция ва Италия мамлакатлари дунёга машхур бўлган. Бу ийитларда Осиё ва Европа мамлакатлари ўрасида савдо ривожланган бўлган¹¹.

Кейинчалик фан ва техниканинг ривожланиши билан ҳамда ксмаларда бошқа давлатларга савхатларнинг кўпайиши, буюк географик кашфиётлар (XVII аср ўрталарида) тавсирда европаликлар томонидан дунёнинг турли қитъаларида жойлашган мамлакатлар уларнинг мустанлакасига айлантиган. Европаликлар бу мамлакатларнинг ривожланишига ҳам ижобий ҳам салбий таъсир кўрсатган. Уларнинг ижобий жиҳати шундан иборатки, бу мамлакатларда шаҳар саноат корхоналари, тиббиёт муассасалари ривожланган. Шу билан бирга европаликлар ўз мустанлакаси бўлган мамлакатлар табиий бойлигини олиб кетган, аҳолисини кул қилиб ишлатган.

Европада қадимий шаҳарлар Осиёдагига нисбатан анча кам учрайди. Рим империяси даврида Европада савдо, порт ва курорт

¹¹ www.Wikipedia интернет маълумотлари.

вазифасини бажарувчи шахарлар пайдо бўлди. Шу даврда Вена, Париж, Лондон, Будапешт шахарлари вужудга келди. Римликлар томонидан шахарларда автомобил йўллари, пийдалар учун йўллар, кўчаларни плиталар билан қоплашлари таҳсинга сазовордир. Рим империясининг инкирози туфайли Европада шахарларнинг ривожини тўхтаб қолди. Фақатгина XI асрларга келиб Европада ҳозирги шахарлар пайдо бўла бошлади.

XII асрнинг охирида Европада шахарларида университетлар ташкил толд. XII-XIV аср шахарлари ичида энг бой шахарлар Италия шахарлари ҳисобланган. XVIII-XIX асрларда Европада саноатнинг ривожланиши билан шахарлар тез суръатлар билан ўсиб борди. Бу вақтларда шахарлар экологиси бўзилди, транспорт тирбандликлари вужудга келди. XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Европа шахарлари ҳар жихатдан яхши томонга ўзгариб, ривожланиб борган (Кузнецов, 2000).

10-Жадвал

Европа мамлакатларида аҳолининг табиий ўсиши (2014 йил)

№	Мамлакатлар	Туғилиш	% ҳисобида	
			Ўлим	Табиий ўсиш
1.	Ирландия	14.5	6.5	8.0
2.	Исландия	13.8	6.3	7.5
3.	Албания	13.1	6.7	6.4
4.	Гибралтар (Британия)	14.1	8.4	5.7
5.	Фарер ороллари (Дания)	14.0	8.7	5.3
6.	Люксембург	11.4	7.3	4.1
7.	Норвегия	12.2	8.1	4.1
8.	Лихтенштейн	10.4	7.3	3.1
9.	Франция	12.3	9.3	3.0
10.	Буюк Британия	12.1	9.4	2.7
11.	Швеция	12.0	9.4	2.6
12.	Македония	11.5	9.1	2.4
13.	Швейцария	10.5	8.2	2.3
14.	Нидерландия	10.9	8.8	2.1

15.	Канада	10.3	8.5	1.8
16.	Белгия	11.4	9.7	1.7
17.	Малта	10.1	9.2	0.9
18.	Финландия	10.7	9.9	0.8
19.	Андорра	7.8	7.1	0.7
20.	Черногория	10.2	9.6	0.6
21.	Испания	9.4	9.1	0.3
22.	Дания	10.4	10.3	0.1
23.	Россия	12.9	12.9	0.0
24.	Австрия	9.5	9.5	0.0
25.	Сан – Марино	8.6	8.6	0.0
26.	Словакия	9.8	9.8	0.0
27.	Польша	9.6	10.3	-0.7
28.	Малдова	11.8	12.6	-0.8
29.	Чехия	9.5	10.4	-0.9
30.	Босния ва Герцеговина	8.8	9.9	-1.1
31.	Италия	8.7	10.3	-1.6
32.	Португалия	9.1	11.1	-2.0
33.	Эстония	10.3	12.5	-2.2
34.	Греция	8.5	11.2	-2.7
35.	Белоруссия	10.5	13.3	-2.8
36.	Руминия	9.0	11.9	-2.9
37.	Монако	6.6	9.6	-3.0
38.	Хорватия	9.0	12.1	-3.1
39.	Германия	8.5	11.6	-3.1
40.	Словения	8.3	11.5	-3.2
41.	Венгрия	9.1	12.8	-3.7
42.	Украина	10.5	14.4	-3.9
43.	Латвия	9.9	14.4	-4.5
44.	Литва	10.0	14.5	-4.5
45.	Сербия	9.0	13.6	-4.6
46.	Болгария	8.8	14.5	-5.7

Манба: www.Wikipedia.org. маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Европа мамлакатлари орасида энг сарахонлиси Россия хисобланади, бу ерда 145 млн.дан ортик аҳоли истиқомат қилади. Европа китъасининг аҳолиси энг кўп шаҳри Москва бўлиб, бу шаҳарда 15 млн.га яқин аҳоли яшайди. Осиёга нисбатан Европада миллионер шахарлар сони анча кам бўлиб, Германияда 4 та, Украинада 3 та, Буюк Британия, Испания ва Италияда иккитадан миллионер шахарлар мавжуд. Россияда уларнинг сони 15 тага тенг, Европада аҳоли сонининг камлигига сабаб, аввало аҳолининг туғилиши ва табиий ўсишининг нихоятда пастлигидир. Масалан, Словения ва Германияда аҳолининг туғилиши даражаси бор йўғи 8,4 промиллени, Монакода эса 6,6 промиллени ташкил этади (2014). Бу ерда жойлашган аҳолининг асосий қисмида аҳолининг табиий ўсиши манфий хисобланади, жумладан Германияда -3,1, Монако-3,0 промиллега тенг.

11-жадвал

Табиий ўсиш энг паст бўлган Европа мамлакатлари
(‰/оо хисобидан)

№	Мамлакатлар номи	2000 йил	2010 йил	2014 йил
1	Испания	-1	0,9	0,3
2	Швейцария	-1	2,3	2,3
3	Греция	-1	-2,2	-2,7
4	Австрия	-2	-1,6	0,0
5	Италия	-2	-1,2	-1,6
6	Чехия	-2	-0,5	-0,9
7	Словения	-2	-2,7	-3,2
8	Литва	-2	-2,2	-4,5
9	Германия	-3	-2,8	-3,1
10	Швеция	-3	2,4	2,6
11	Руминия	-3	-2,6	-2,9
12	Венгрия	-4	-3,4	-3,7
13	Эстония	-4	-3,4	-2,2
14	Латвия	-5	-3,8	-4,5

15	Белорус	-5	-2,6	-2,8
16	Россия	-6	0,2	0,0
17	Болгария	-7	-5,3	-5,7
18	Украина	-7	-6,3	-3,9

Интернет World Population Clock маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Европада Осиёга нисбатан йирик шаҳарлар анча кам бўлиб, Рейн-Рур конурбанизациясида 13 млн, Парижда 10 млн, Лондонда 7,6 млн киши яшайди (2015). Шу билан бирга Рим, Мадрид, Лиссабон ва бошқа шаҳарларда аҳоли кўп яшайди. Европа мамлакатларининг кўпчилиги урбанизация даражаси жиҳатидан Осиёга нисбатан олдинги ўринларда туради. Масалан, Гибралтар ва Монакода урбанизация даражаси 100%, Бельгия, Мальта, Сан-Марино ва Испанияда 94% дан юқори, Нидерландия, Люксембургда 90% га яқин ва ҳ.к.

Европа мамлакатлари ва шаҳарлари аҳолиси табиий ўсиши жиҳатдан паст бўлиши билан, бу ердаги кўп мамлакатлар аҳолиси механик ўсиш туфайли кўпайиб бормоқда.

Аҳоли миграцияси ҳар хил сабабларга кўра юзата келади. Уларнинг энг асосийлари қуйидагилар:

- иқтисодий сабаблар, аҳолининг ҳаёт даражасини яхшилаш мақсадида бошқа ривожланган мамлакатларга ёки кишлоклардан шаҳарларга иш қилириб бориши;
- сиёсий сабаблар, урушлар, давлат тўнтаришлари, революция пайғида аҳоли бошқа жойга кўчишга мажбур бўлиши;
- экологик сабаблар, аҳоли ҳаётига ҳавф бўлиши;
- демографик сабаблар, масалан, оилавий шароит туфайли эрининг яшаш жойига хотинининг кўчиб келиши;
- диний сабаблар, масалан, Ҳиндистондан мусулмонларнинг Покистонга кўчиши;
- миллий сабаблар, давлатлар ўртасида чегаралар ўтказишда ўз давлатига аҳолининг ўтиши ва ҳ.к.

12-жадвал

Европа мамлакатлари аҳолисининг миграция салдоси (2015)

№	Мамлакатлар	Мигрантлар ‰ ₀₀ хисобида
1.	Австрия	5.56
2.	Албания	-3.30
3.	Андорра	0.00
4.	Беларус	0.70
5.	Белгия	5.87
6.	Болгария	-0.29
7.	Босния ва Герцеговина	-0.38
8.	Буюк Британия	2.54
9.	Венгрия	1.33
10.	Германия	1.24
11.	Гибралтар	-3.28
12.	Греция	2.32
13.	Дания	2.20
14.	Ирландия	4.09
15.	Исландия	4.43
16.	Испания	8.31
17.	Италия	4.10
18.	Латвия	-6.25
19.	Литва	-6.27
20.	Лихтенштейн	5.08
21.	Люксембург	17.16
22.	Македония	-0.48
23.	Мальта	1.98
24.	Малдова	-9.67
25.	Монако	3.83
26.	Нидерландия	1.95
27.	Никарагуа	-3.00
28.	Норвегия	7.25

29.	Польша	-0.46
30.	Португалия	2.67
31.	Россия	1.69
32.	Руминия	-0.24
33.	Сан-Марино	8.03
34.	Сербия	0.00
35.	Словакия	0.04
36.	Словения	0.37
37.	Украина	-2.25
38.	Фарер	0.00
39.	Финляндия	3.10
40.	Франция	1.09
41.	Хорватия	1.39
42.	Чехия	2.33
43.	Швейцария	4.74
44.	Швеция	5.42
45.	Эстония	-3.60

Манба: www.Wikirefida.org. маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Антик даврнинг охири ва ўрта асрларнинг бошларида рўй берган ҳамда адабиётларда “халкларнинг буюк кўчиш даври” деб номланган миграцион ҳаракатлар Европа ва Осиё халкларининг этник таркибига катта таъсир кўрсатди. Марказий ва Шимолий Европада герман халкларининг жойлашуви, уларнинг Британия оролларига кириб бориши, шу даврга тўғри келади. Шу даврда славян халклари Шарқий Европа ҳамда Болкон ярим оролларини эгаллади (Асанов, 1978).

Европа мамлакатларининг аксариятида аҳоли миграцияси салдоси мусбат хисобланади, chunkи бу мамлакатларга келувчилар кетувчиларга нисбатан кўпдир.

Аҳоли миграцияси жалвали тахлили шуни кўрсатадики, аҳоли миграцияси энг юқори мусбат кўрсаткичлари билан Норвегия, Сан-

Марино, Люксембург, Швеция, Испания, Лихтенштейн ва бошқа мамлакатлар ажралиб туради. Жадвалда келтирилган мамлакатларда яшаш тарзининг юқорилиги, ишлаб чиқаришнинг ривожланганлиги сабабли, бу мамлакатларда аҳоли миграцияси мусбат ҳисобланади. Шунингдек, иқтисодиётнинг юқори даражада ривожланганлиги туфайли, бу мамлакатларда ишчи кучи етишмайди. Шунинг учун бошқа ривожланаётган мамлакатлардан меҳнатга яроқли кишилар келиб жойлашади.

Европа мамлакатлари ичида аҳоли миграцияси манфий бўлган мамлакатлар ҳам бор. Буларга – Албания, Гренландия, Латвия, Литва, Малдова, Украина ва Эстония қиради.

7. Америка шаҳарлари географияси

XV-XVI асрлардаги бўлган географик кашфиётлар, яъни янги дунё – Американинг очилиши, Европа мамлакатларидан инглизлар, франтузлар, испанлар, португаллар ва бошқаларнинг Америкага кўчиб ўтиши, кейинчалик Австралиянинг кашф этилиши, бу ерда ҳам европаликларнинг кўчиб ўтиши ва эгаллашсини айтиш мумкин.

13-жадвал

Америка мамлакатларида аҳолининг табиий ўсиши
(2014 йил)

№	Мамлакатлар	Туғилиш	Ўлим	Табиий ўсиш
		% Ҳисобида		
1.	Гватемала	24.5	4.7	19.8
2.	Белиз	24.3	6.0	18.3
3.	Гондурас	22.8	5.2	17.6
4.	Боливия	22.4	6.5	15.9
5.	Гаити	23.3	7.7	15.6
6.	Доминикан Республикаси	18.6	4.6	14.0
7.	Венесуэла	19.2	5.2	14.0
8.	Панама	18.1	4.9	13.2
9.	Мексика	18.5	5.3	13.2

10.	Эквадор	18.2	5.1	13.1
11.	Никарагуа	17.9	5.1	12.8
12.	Теркс ва Кайкос	15.7	3.2	12.5
13.	Перу	18.0	6.0	12.0
14.	Парагвай	16.5	4.7	11.8
15.	Ямайка	18.0	6.7	11.3
16.	Коста – Рика	15.7	4.6	11.1
17.	Колумбия	16.3	5.4	10.9
18.	Антигуа ва Барбуда	15.8	5.7	10.1
19.	Суринам	16.0	6.1	9.9
20.	Багам ороллари	15.4	7.1	8.3
21.	Англия	12.7	4.6	8.1
22.	Гайана	15.5	7.4	8.1
23.	Бразилия	14.3	6.6	7.7
24.	Гренада	15.8	8.1	7.7
25.	Чили	13.7	6.1	7.6
26.	Доминикан	15.2	7.9	7.3
27.	Кайман ороллари (Британия)	12.1	5.7	6.4
28.	Сент-Китс ва Невис	13.3	7.1	6.2
29.	Сент-Винсент ва Гренада	13.4	7.3	6.1
30.	Фолкленд ороллари (Британия)	10.9	4.9	6.0
31.	Виргин ороллари (Британия)	11.0	5.1	5.9
32.	Сент-Люсия	13.5	7.6	5.9
33.	Гренландия (Дания)	14.4	8.6	5.8
34.	Монсеррат (Британия)	11.0	6.3	4.7
35.	Тринидад ва Тобаго	13.1	8.7	4.4
36.	Жерси (Британия)	12.1	7.7	4.4
37.	АҚШ	12.5	8.2	4.3
38.	Аруба (Нидерландия)	12.5	8.3	4.2
39.	Уругвай	13.0	9.4	3.6
40.	Барбадос	11.8	8.5	3.3

41. Бермуд ороллари (Британия)	11.3	8.4	2.9
42. Куба	10.8	8.6	2.2
43. Пуэрто-Рико (АҚШ)	10.8	8.8	2.0
44. Канада	10.3	8.5	1.8
45. Виргин ороллари (АҚШ)	10.2	8.9	1.3
46. Сен-Пьер ва Микелон (Британия)	7.2	9.8	-2.6

Манба: [www. Wikipedia.org](http://www.Wikipedia.org). маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Америкада ҳам аҳоли яшаши қулай бўлган жойларда асосан энч жойлашган. Шимолий Американинг асосан АҚШнинг шарқий, жануби-шарқий қисмларида аҳоли энч жойлашган. Шу билан бирга АҚШнинг йирик шаҳарлари Нью-Йорк, Вашингтон, Бостон, Чикаго, Питсбург ва бошқалар ҳам шу ҳудудда жойлашган. АҚШда халқ ҳўжаллигининг ҳамма тармоқлари тараққий топганлиги туфайли, бу ердаги шаҳарлар тез ривожланган. АҚШда 2017 йил маълумотига кўра урбанизация даражасининг юқорилиги, яъни 81,6% ни ташкил этиши, бу ерда йирик шаҳарлар жойлашганлигини кўрсатади. Канадада ҳам урбанизация даражаси 81,6% га тенг бўлиб, бу мамлакатда ҳам йирик шаҳарлар кўпдир. Бу кўрсаткич Америка китъасининг баъзи мамлакатларида АҚШ ни Канадага нисбатан юқори бўлиб, Аргентина мамлакатиди урбанизация даражаси 91,6%, Чилида 89,4%, Венесуэлада 88,9%, Бразилияда 85,4% ни ташкил этади. Америкада урбанизация даражасининг бундай юқорилигига сабаб, албатта ишлаб чиқаришнинг ривожланганлиги ва табиий шароити билан боғлиқдир.

2015 йил маълумотига кўра, Американинг энг йирик шаҳарларидан Мехико 20,6 млн. киши, Нью-Йорк 19,7, Сан-Паулу 20, Буэнос-Айрес 14,6, Лос-Анжелес 12,9, Рио-де-Жанейро 12,4, Чикаго 9,4, Лима 9,4, Санта-фе-де-Боготада 8,9 млн. киши яшайди.

Шунингдек, Америкада миллионер шаҳарлар сонини ҳам кўп ҳисобланади. Масалан: Бразилияда 17 та, Мексикада 10 та, АҚШда 9 та, Колумбия ва Венесуэлада 4 тадан, Аргентинада 3 та, Канадада 2 та, Эквадорда 2 та, Боливияда 2 та, Гондурас, Парагвай, Уругвай, Чили, Гаити, Куба, Перуда биттадан миллионер шаҳарлар мавжуд.

14-жадвал

Американинг миллионер шаҳарлари

№	Мамлакатлар	Шаҳарлар сонини	Шаҳарлар номи
1.	Бразилия	17	Сан-Паулу, Рио-де-Жанейро, Салвадор, Бразилия, Форталеза, Белу-Оризонти, Манаус, Куритиба, Ресифи, Порту-Алегри, Белин, Гояния, Гуарульяс, Кампинас, Сан-Луис, Сан-Гонсалу, Масейо
2.	Мексика	10	Мехико, Гвадалахара, Монтеррей, Пуебла-де-Сарагоса, Чиуауа, Сьюдад-Хуарес, Тихуана, Леон. Несауалькойотль, Сапопан
3.	АҚШ	9	Нью-Йорк, Лос-Анджелес, Чикаго, Хьюстон, Финикс, Филаделфия, Сан-Антонио, Даллас, Сан-Диего.
4.	Колумбия	4	Богота, Барранкилья, Кали, Медельин
5.	Венесуэла	4	Каракас, Маракайбо, Валенсия, Баркисимето
6.	Аргентина	3	Буэнос-Айрес, Кордова, Росарио

7. Канада	2	Торонто, Монреал
8. Эквадор	2	Кито, Гуякиль
9. Гондурас	1	Тегусигальпа
10. Гватемала	1	Гватемала
11. Никарагуа	1	Манагуа
12. Уругвай	1	Монтевидео
13. Чили	1	Сантьяго
14. Гаити	1	Порто-Пренс
15. Куба	1	Гавана
16. Доминикан Республикаси	1	Санто-Доминго
17. Перу	1	Лима

Америкада XX-XXI асрда халқаро миграция жарайони янада кучайди. АКШ, Канадада миграция салъдоси мусбат бўлиб, бу кўрсаткич АКШда-3,86%га, Канадада-5,66%га тенг. Аргентина, Белиз, Венесуэлада эса миграция салъдоси 0% ни таъкил этади. Бундан ташқари, бу китъанинг Гаити, Гайана, Куба, Мексика, Никарагуа, Перу, Сальвадор ва Ямайка давлатларида миграция салъдоси манфий ҳисобланади. АКШ ва Канада давлатларида мигрантлар нафакат Америкадан, балки дунёнинг бошқа мамлакатларидан ҳам келишади. Асосан ривожланаётган мамлакатлардан бу мамлакатларга ишлаш учун келишади.

15-жадвал

Америка мамлакатлари аҳолисининг миграция салъдоси (2015)

№	Мамлакатлар	Мигрантлар ‰
		ҳисобида
1. Англия		12.18
2. Антигуа ва Барбуда		2.21
3. Аргентина		0.00
4. Аруба		8.92

5. Багам	0.00
6. Барбадос	-0.3
7. Бермуд	1.88
8. Боливия	-0.62
9. Бразилия	-0.14
10. Венесуэла	0.00
11. Виргин ороллари (Буюк Британия)	17.28
12. Гаити	-2.76
13. Гайана	-8.06
14. Гватемала	-1.97
15. Гондурас	-1.16
16. Гренада	-3.13
17. Гренландия	-5.98
18. Жерси	3.76
19. Доминика	-5.38
20. Доминикан Республикаси	-1.91
21. Канада	5.66
22. Колумбия	-0.64
23. Коста-Рика	0.83
24. Куба	-3.66
25. Мексика	-1.68
26. Монтсеррат	0.00
27. Никарагуа	-3.00
28. Кайман ороллари	14.40
29. Панама	-0.28
30. Парагвай	-0.07
31. Перу	-2.53
32. Сальвадор	-8.28
33. Сен-Пьер ва Микелон	-8.49
34. Сент-Винсент ва Гренадин	-9.17
35. Сент-Китс ва Невис	1.21
36. Сент-Люсия	-2.93

37.	Суринам	0.56
38.	АҚШ	3.86
39.	Тёркс ва Кайкос	9.94
40.	Тринидад ва Тобаго	-6.25
41.	Уругвай	-0.90
42.	Чили	0.34
43.	Эквадор	0.00
44.	Ямайка	-4.66

Манба: [www. Wikipedia.org](http://www.Wikipedia.org), маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Осиё шаҳарлари

Абу-Даби – БАА (Бирлашган Араб амирликлари) давлатининг пойтахти бўлиб, сиёсий, иқтисодий, савдо ва маданий марказ бўлиб хисобланади. Аҳоли сони 1,1 млн. киши (2013 й). Шаҳарда йирик компания офислари, банд бинолар жойлашган. Шаҳар хозирги замон кўринишга XX асрнинг 80-йилларида, Дубайдан олдин эга бўлган. Абу Дабида музейлар, фонтанлар, Феррари хиёбони ва бошқалар жойлашган.

Аммон – Иорданиянинг пойтахти ва йирик шаҳридир. Ўлик денгизнинг шимолий шарқий, ўрта ер денгизининг шарқий қисмида жойлашган. Шаҳарда музейлар, университет фаолият олиб боради. Аҳолиси сони 5 млн.га яқин (2016 й).

Анкара – Туркия давлатининг пойтахти, аҳолиси сони 4,9 млн киши. Анкара Истамбулдан кейинги иккинчи шаҳар хисобланади. Сиёсий, молиявий, иқтисодий ва маданий марказдир.

Ашхабод – Туркменистон мамлакатининг пойтахти бўлиб, йирик мазмуний-сиёсий, иқтисодий, илмий ва маданий марказ хисобланади. 2013 йилда шаҳар бешинчи марта оқ мармарли шаҳар бўлганлиги учун Гиннес рекорд китобига киритилган. Шаҳарда 900 минг аҳоли яшайди (2005 й). Аҳолининг 77% и туркманлар ҳиссасига тўғри келади. Бу ерда руслар, арманлар, ўзбеклар ва бошқалар яшайди.

Бағдод – Ироқнинг пойтахти ва Яқин Шарқнинг энг катта шаҳарларидандир. Аҳолиси сони 9 млн. киши (2015 й). Шаҳар сиёсий, иқтисодий ва маданий марказ хисобланади. Шаҳар Ироқнинг марказида, Тигр дарёси соҳилида жойлашган. Аҳолисининг 75% ини араблар ташкил этади. Бундан ташқари руслар, турклар, яҳудийлар ва бошқалар яшайди. Шаҳарда қадимий тарихий ёдгорликлар, қалъалар, масжидлар, қарвонсаройлар, музейлар ва бошқалар жойлашган. Бағдодда кўп марта урушлар бўлган ва шаҳарга катта зарар етказилган.

Баку – Озарбайжон мамлакатининг пойтахти, Кавказнинг йирик sanoatли, иқтисодий, илмий-техник ва энг катта ҳамда йирик порт шаҳри хисобланади. Шаҳарда 2,1 млндан ортиқ аҳоли яшайди (2014 й). Бакуда музейлар, тарихий ёдгорликлар, масжидлар ва бошқалар жойлашган.

Бангкок – Таиланд мамлакатининг пойтахти ва энг йирик шаҳри бўлиб, бу ерда 5,6 млн. киши яшайди (2011 й). Жанубий-Шарқий Осиё шаҳарларнинг ўсиш суръати тез бўлган шаҳарлардандир. Бангкокда туризм юқори даражада ривожланган. Шаҳар ҳамма томондан каналлар, миноралар, деворлар билан ўралган. Бу ерда тарихий ёдгорликлар, музейлар, масжидлар, култубхона ва бошқалар жойлашган.

Байрут – Ливан мамлакатининг энг йирик ва пойтахт шаҳридир. Аҳолиси сони 300 мингдан 2 млн.гача бўлиши мумкин, чунки сўнгги марта 1932 йилда аҳоли рўйхатдан ўтказилган. Шаҳар ярим оролда, ўрта Ер денгизи қирғоғида жойлашган, шунинг учун мамлакатнинг порт шаҳри ҳам хисобланади. Байрут агломерацияси мавжуд. Шаҳар мамлакат иқтисодиёти ривожланишида катта роль ўйнайди. Банглар, йирик корхоналар жойлашган. Байрутда маданий ҳаёт ривожланган, хатто тунги клублар ҳам бор, шунинг учун туристлар кўп келишади. Байрут глобал шаҳар хисобланади. 2012 йилда Яқин Шарқдаги энг яхши шаҳар номини олган.

Бишкек – Қирғизистон мамлакатининг пойтахти ва йирик шаҳридир. Аҳоли сони 960 минг киши (2017 й). Шаҳар

мамлакатнинг шимолий қисмида Чу водийсида Тан-Шан тоғ олди зонасида жойлашган.

Вьетнам – Лаос мамлакатининг пойтахти ва йирик шаҳри бўлиб, Меконг дарёси соҳилида, Таиланд чеграсида жойлашган, шунингдек мамлакатнинг йирик иқтисодий марказидир. Аҳолиси сони 79,7 млн киши (2012 й).

Гонконг – Хитойнинг жанубий қисмидаги шаҳар бўлиб, Гонконг оролида 260 га яқин кичик ороларда жойлашган. Бу ерда дунёдаги энг йирик денгиз портлари мавжуд. Экологияни тоза сақлаш ва кўкаламзорлаштиришга катта эътибор беради. Аҳолиси сони 7,1 млн. киши (2016 й), 95% аҳолиси хитойлардир.

Дакка – Бангладеш мамлакатининг пойтахти ва йирик шаҳридир. Ганг дарёсининг дельтасида жойлашган. Аҳолиси сони 9,7 млн. киши (2005 й), атрофи билан 16,6 млн. киши (2008 й). Шаҳар VII асрда ташкил топган, аҳолининг йиллик ўсиши юқори бўлиб, 4,2% ни ташкил этади.

Дамашк – Сурия мамлакатининг пойтахти ва иккинчи шаҳридир. Мамлакатнинг жанубий-тарбида жойлашган. Шаҳар дунёнинг энг қадимий шаҳарларидандир. Шаҳар йирик маданий ва диний марказ ҳисобланади. Дамашкда 1,9 млн. киши, агломерациясида 2,5 млн.дан ортиқ аҳоли яшайди (2012 й). Тарихий ёдгорликлар, масжидлар, медресалар, қалъалар ва хиёбонлар барпо этилган.

Жакарта – Индонезия мамлакатининг пойтахтидир ва энг йирик шаҳридир. Ява оролининг шимолий-тарбий қисмида жойлашган. Аҳолиси сони 9,6 млн. киши (2010 й). 85% аҳолини мусулмонлар ташкил этади. Жакарта шаҳар агломерациясида 23 млн. киши истикомат қилади. Шаҳарда кўп музейлар, хиёбонлар, планетарий, баланд бинолар, хайвонот боғи ва бошқалар жойлашган.

Дили – Шарқий Тимор мамлакатининг пойтахтидир ва йирик шаҳридир. Тимор оролининг шимолий қисмида жойлашган. Шаҳар

мамлакатнинг асосий порт ва иқтисодий маркази ҳисобланади. Аҳолиси сони 193 млн киши (2015 й).

Доха – Араб мамлақати Катарнинг пойтахти ва йирик шаҳри ҳисобланади. 2015 йилда шаҳар дунёнинг етти мўъжизаси номини Байрут, Табона, Ла-Пас ва Куала-Лумпур қаторида олган. Аҳолиси сони 587 млн киши (2017 й). Аҳолисининг кўпчилигини иммигрантлар ташкил этади. Асосан иммигрантлар Жанубий Осиё мамлакатларидан бўлиб, улар иш излаб келгандир. Дохада янги баланд бинолар кўп қурилган.

Дубай – БАА мамлакатининг ва Янги Шарқнинг йирик ва порт шаҳри ҳамда асосий савдо ва молиявий маркази ҳисобланади. Форс кўлини соҳилида жойлашган шаҳардир. Шаҳарда халқаро анжуманлар, фестиваллар, кўргазмалар кўп ўтказилади. Бу ерда чиройли баланд бинолар, фонтанлар, аквариум, тоғ курорти ва туризм ривожига учун барча ишлар қилинган.

Душанбе – Тожикистон мамлакатининг пойтахти бўлиб, республика аҳамиятига эга бўлган шаҳардир. Мамлакатнинг энг йирик илмий-маданий, сиёсий, иқтисодий, саноат ва маъмурий маркази ҳисобланади. Аҳолиси сони 820 млн киши (2017 й), агломерация аҳолиси эса 1,5 млн.дан ортиқдир. Шаҳар Ҳисор водийсида жойлашган. Душанбедан Варзоб дарёси оқиб ўтади. Шаҳарда дам олиш жойлари, баланд бинолар, ўрта Осиёдаги энг катта театр қурилган. Шаҳарда Фирдавсий, Рудакий, Абу Али ибн Сино, Умар Хайём, Садриддин Айний ва бошқаларга хайкаллар қўйилган.

Ереван – Арманистоннинг пойтахти ва йирик шаҳри ҳисобланади. Дунёнинг қадимий шаҳарларидандир. Шаҳар Араксу дарёсининг соҳилида жойлашган. Аҳолиси сони 1 млн.дан ортиқ (2017 й). Ереван – сиёсий, иқтисодий, маданий ва илмий марказдир. Шаҳарда қадимий қалъалар, чerkовлар, театрлар, музейлар жойлашган.

Иерусалим – Исроил мамлакатида, Яқин Шарқда, ўрта Ер денгизи ва ўлик денгиз сув айирғичи оралигида жойлашган.

Аҳолиси сони 865 минг киши (2016 й), атрофи билан 1 млн. киши. Иерусалим дунёнинг энг қадимий шаҳарларидандир. Биринчи аҳоли жойлашуви бу ерда эрамыздан олдинги IV минг йилликка тўғри келади. XI асрда яхудиёлар шаҳарни араблардан тортиб олган ва Иеролининг пойтахтига айлантирган. Шаҳарда яхудиёлар билан бирга, араблар, арманлар ва бошқалар яшайди. Иерусалим Иудей тоғларининг жанубий қисмида жойлашган. Сув билан таъминлаш муаммоси ҳалигача мавжуд. Иерусалимда християнлар маркази жойлашган. Шаҳар кўп тарихий ёдгорликлар, дам олинш жойлари мавжуд.

Исломобод – Покистон Ислом Республикасининг пойтахти, маданий, сиёсий ва иқтисодий марказидир. Шаҳар Ҳимолай тоғларининг шимолий-ғарбий қисмига яқин жойлашган. Исломобод шимолида Осиё ва дунёнинг йирик тоғ тизмалари, яъни Ҳиндикуш, Помир ва бошқалар жойлашган. Шаҳардан ғарброкта Ҳинд дарёси оқиб ўтган. Бу ерда 1,1 млн. аҳоли яшайди (2013), шаҳар аҳолиси кўп миллатли ҳисобланади. Исломободда ҳокимнинг ва парламент бинолари, музейлар, университет, институтлар, масжидлар ва бошқалар фаолият кўрсатмоқда.

Катманду – Непал мамлакатининг пойтахти ва йирик шаҳри бўлиб, тарихий, сиёсий, иқтисодий ва маданий марказ ҳисобланади. Аҳолиси сони 1 млн.дан ортиқ (2014). Шаҳарда қалъалар, масжидлар ва маданий ёдгорликлар жуда кўп. Катманду қадимий шаҳарлардан бўлиб, ёши 2000 йил. Шаҳарда Кириллик академияси, миллий коллежлар, университет ва бошқалар жойлашган.

Куала-Думпур – Малайзия мамлакатининг пойтахти бўлиб, шаҳар 1857 йилда ташкил топган. Малакка ярим оролининг жануби-ғарбий қисмида жойлашган. Аҳолиси сони 1,3 млн. (2014). Шаҳарда чиройли, баланд бинолар ва жуда кўп дам олинш масканлари мавжуд. Мамлакатда ва шаҳарда туризм ниҳоятда ривожланган.

Мали – Малидив Республикасининг пойтахти бўлиб, аҳолиси зич жойлашган шаҳарлардан биридир. Аҳолиси 133 минг киши (2014). 1153 йилда шаҳар ташкил топган. Мамлакат Малидив оролларида жойлашган. Шаҳарда туризм яхши ривожланган.

Манама – Баҳрайн қироллигининг пойтахти ва асосий иқтисодий марказидир. Аҳолиси 157 минг киши (2010). Шаҳар Форс кўлигида Баҳрайн оролининг шимолий-шарқий соҳилида жойлашган. Бу ерда ғарб, Британия маданияти яқкол кўзга ташланади. Мамлакатда, шаҳарда туризм ривожланган бўлиб, ҳар хил қизикарли мажмуалар жойлашган.

Манила – Филиппин мамлакатининг пойтахти бўлиб, шаҳарнинг ғарбий қисмини Манила кўлиги юниб туради. Шаҳар мамлакатнинг катталиги жиҳатидан иккинчи шаҳри ҳисобланади. Аҳолиси сони 1,6 млн. кишини ташкил этади. Манила Лусон оролининг ғарбий қисмида жойлашган.

Маскат – Уммон (Омон) мамлакатининг пойтахти ва йирик метрополиси ҳисобланади. Аҳолиси 1,5 млн. киши (2015). Эрамининг I асрида савдо порти сифатида машҳур бўлган. Ғарб билан шарқни боғлаб турган. Шаҳар Уммон кўлигининг соҳилида, тоғлиқларда жойлашган.

Мумбай – Ҳиндистондаги шаҳар. Маҳараштра штатининг маъмурий маркази бўлиб, Ҳиндистоннинг ғарбий қисмида жойлашган. Мамлакатнинг энг сераҳоли шаҳридир, бу ерда 3,1 млн.дан ортиқ, атрофи билан биргаликда 12,5 млн. аҳоли яшайди (2011 й). Мумбай йирик халқаро йўл алоқалари устида жойлашган ва ғарбий Ҳиндистондаги йирик порт шаҳридир. Шаҳар ҳаёт тарзининг юқорилиги билан мамлакатнинг бошқа шаҳарларидан фарқ қилади.

Нейпидо – Қироллик мамлакати Мьянманиннг пойтахти ҳисобланади. Олдинги пойтахти Янгон шаҳри бўлган.

Никосия – Кипр Республикасининг пойтахти бўлиб, Кипр оролининг марказий қисмида жойлашган. Аҳолиси сони 276 минг

киши (2012). Шахар савдо ва саноат марказидир, шунингдек 6 та университет, кизикарли дам олиш мажмуалари жойлашган.

Нью-Дели – Ҳиндистон мамлакатининг пойтахти бўлиб, Дехли марказида жойлашган. Нью-Делида 295 минг, Дехли шаҳрида эса 14,1 млн. киши яшайди (2003). Мамлакатнинг Мумбайдан кейин иккинчи мегаполиси ҳисобланади.

Осака – Япониянинг аҳолиси сони бўйича учинчи шаҳридир. Хонсю оролининг жанубий қисмида жойлашган. Аҳолиси 2,6 млн. киши (2014). Шаҳарда саноат юқори даражада ривожланган.

Остона – Қозоғистон мамлакатининг пойтахтидир. Аҳолиси сони 972 минг кишини ташкил этади (2017 й). Шаҳар текисликда жойлашган. Шаҳар аҳолисининг 77% ини қозоқлар, 14% ини руслар ташкил этади. Шунингдек украинлар, немислар ҳам кўчилиқдир. Остонада музейлар, театрлар ва кутубхоналар фаолият олиб бормоқда.

Пекин – Ҳитой Халқ Республикасининг пойтахти бўлиб, мамлакатнинг йирик темир, автомобил ва ҳаво йўллари ўтган. Пекин машҳур Ҳитой текислигида жойлашган. Аҳолиси 13 млн. (2012 й). Шаҳарда 10 млн. дан ортиқ мигрант-ишчилар ишлайди. Шаҳарда тадбиркорлик ривожланган. Экологик жикатдан дунёдаги энг ифлос шаҳар номини олган.

Пиомпен – Камбоджа мамлакатининг пойтахти, аҳолиси сони 1,5 млн. киши (2015 й). 1372 йил ташкил тошган. Шаҳар мамлакатнинг жанубий қисмида жойлашган.

Пхеньян – Шимолий Корея мамлакатининг пойтахти бўлиб, аҳолиси сони 2,8 млн. киши (2007). Шаҳар Сарик денгиз яқинида жойлашган.

Сана – Яман (Йемен) мамлакатининг пойтахти бўлиб, қадимий шаҳарлар қаторига киради. Шаҳар ҳамма томонидан тоғлар билан ўралган. Аҳолиси сони 20 млн. киши (2007 й).

Сеул – Жанубий Корея Республикасининг пойтахти бўлиб, аҳолиси сони 10,1 млн. киши, агломерациясида 23,5 млн. киши яшайди (2015 й). Кореянинг шимолий-ғарбий қисмида, Сарик

денгиз яқинида жойлашган. Мамлакатнинг асосий сийсий, иқтисодий ва маданий маркази ҳисобланади. Шунингдек, Шаркий Осеёнинг молиявий маркази ҳамдир. Шаҳарда қадимий қалъалар, йирик корпорация, хозирги замон офислари ва бошқалар жойлашган.

Сингапур – Сингапур Республикасининг пойтахти бўлиб, аҳолиси сони 5,3 млн. киши (2012 й). Шаҳар Сингапур оролида, мамлакат эса, 63 та оролда жойлашган. Шаҳар аҳолисининг 77% га яқинини хитойликлар ташкил этади. Урбанизациянинг ривожланиши тропик ўрмонларнинг йўқ бўлишига олиб келган, фақат Сингапур кўрикхонасида ўрмон сақланиб қолган.

Сухуми – Абхазия автоном Республикасининг пойтахти ва йирик шаҳридир. Абхазия Грузия мамлакатининг автоном Республикаси ҳисобланади. Аҳолиси сони 63 минг киши (2011 й). Шаҳар Республиканинг марказий қисмида, Қора денгиз соҳилида жойлашган.

Тбилиси – Грузиянинг пойтахти ва энг йирик шаҳридир. Тбилисининг лутавий маноси иссиқ булук, манба детани. Шаҳар Кури дарёси соҳилида жойлашган. Аҳолисининг сони 1,1 млн. кишини ташкил этади (2014 й). Тбилиси шаҳри V-асрда ташкил тошган шаҳар. Грузиянинг қадимий маданий, иқтисодий маркази ҳисобланади. Тбилисида ўрта аср қурилишлари, черковлар, кент хиёбонлар ва бошқалар жойлашган.

Тель-Авив – Исроил мамлакатининг пойтахти, иқтисодий, маданий маркази ҳисобланади. Шаҳар ўрта Ер денгизининг шарқий соҳилида жойлашган. Аҳолиси сони 433 минг кишини ташкил этади (2016 й). Тель-Авив 1950 йил қадимий шаҳар Яффа билан қўшилиб ташкил тошган. Тель-Авив катталиги жиҳатидан Исроилнинг Иерусалимдан кейинги иккинчи шаҳридир. Шаҳар аҳолисининг асосий қисмини яҳудийлар ташкил этади, шунингдек араблар ҳам яшайди. Тель-Авив иврит маданиятининг хозирги замон маркази ҳисобланади. Газеталар ва китобларнинг аксарияти

иврит тилида нашр этилади. Шаҳарда библиотекалар, музейлар ва театр заллари барқарор жойлашган.

Техрон – Эрон мамлакатининг пойтахти ва йирик шаҳридир, шунингдек Осиёнинг энг йирик шаҳри ҳам ҳисобланади. Шаҳар мамлакатнинг сиёсий, иқтисодий, транспорт, савдо-моллиявий марказидир. Техрон мамлакатнинг шимолий Элбурс тоғ тизмасининг тоғ олди зонасида Каспий дегизига яқин жойлашган. Аҳолиси шаҳар атрофи билан 13 млн. киши, шаҳарнинг ўзида 9 млн. киши яшайди (2014 й). Шаҳар аҳолиси кўп миллатли бўлиб, эронийлар билан бирга озарбайжонлар, арманлар, курдлар ва бошқалар яшайди. Шаҳарда қадимий шох қалъалари ва музейлар, баландлиги бўйича дунёда тўртинчи ўринни эгаллайдиган телеминара (435 м) жойлашган.

Токио – Япония мамлакатининг ҳамда шарқнинг пойтахти ҳисобланади. Шунингдек мазмунрий, молиявий, саноат, сиёсий марказ ҳисобланади. Маданият маркази Киото шаҳрида жойлашган. Шаҳар дунёнинг йирик иқтисодий марказидир. Токио Хонсю оролининг жанубий-шарқий қисмида жойлашган шаҳар. Аҳолиси 14 млн.га яқин (2017 й). Аҳолисининг 70% ини 15-64 ёшдагилар, яъни ёш болалар сони камчиликни таъкил этади. Аҳолисининг асосий қисми японлар, қолган қисмини хитойлар, корейслар ва бошқалар ҳиссасига тўғри келади. Шаҳарда аҳоли ниҳоятда зич жойлашган бўлиб, Токио қўлтигида сунъий ороллар таъкил этилмоқда. Шаҳар аҳолисининг асосий қисми савдо, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳасида ва саноатда банддир. Токио агломерациясида 37 млн.дан ортиқ аҳоли яшайди. 2015 йилда Токио шаҳри дунёда энг хавфсиз шаҳар номини олган.

Тошкент – Ўзбекистоннинг энг йирик ва пойтахт шаҳри ҳисобланади. Аҳолиси сони жиҳатидан Тошкент шаҳри нафақат Ўзбекистонда, балки Ўрта Осиёда ҳам энг йирик шаҳардир. Шаҳар Тошкент агломерациясининг маркази ҳам бўлиб, асосан сиёсий, иқтисодий, маданий ва мамлакатнинг илмий маркази ҳисобланади. Тошкент шаҳрида 2,5 млн.га яқин киши яшайди (2018 й)

Тхимпху – Бутан қироллигининг пойтахти бўлиб, мамлакатнинг мазмунрий маркази ҳисобланади. Шаҳар аҳолиси 100 минг кишига яқин (2012 й). Тхимпху Ванг Чу дарёсининг ғарбий соҳилида жойлашган. Шаҳарда қалъалар, шох қопоналари, масжидлар, ҳокимият бинолари жойлашган.

Улан-Батор – луғавий маъноси қизил паҳлавон бўлиб, Мўғилистон мамлакатининг пойтахтидир. Шунингдек мамлакатда аҳоли сони бўйича йирик шаҳардир, бу ерда 1,4 млн. киши яшайди (2017 й). Улан-Батор сиёсий, савдо, маданий ва илмий марказ ҳамда халқаро аэропорт ва темир йўллар жойлашган шаҳар ҳисобланади.

Ханой – маъноси икки дарё оралиғи бўлиб, Вьетнам мамлакатининг пойтахти ва аҳоли сони бўйича иккинчи ўринда туради. Мамлакатнинг асосий сиёсий ва маданий марказидир, аҳолисининг сони 6,4 млн. киши (2009 й).

Шанхай – Хитой мамлакатининг ва дунёнинг аҳоли сони жиҳатидан йирик шаҳри бўлиб, бу ерда 24,6 млн. киши яшайди (2009 й). Шаҳар Хитойнинг жанубий қисмида жойлашган бўлиб, мамлакатнинг иқтисодий, молиявий ва саноат маркази ҳисобланади.

Эл-Қувайт – Қувайт мамлакатининг пойтахти бўлиб, бу шаҳарда 150 минг киши яшайди, шаҳар атрофи билан аҳоли сони 1 млн.дан ортиқроқдир. Шаҳар Қувайт қўлтигининг жанубий қисмида жойлашган. Эл-Қувайт уч қисмга бўлинади: саноатли, ўқув ва соғломлаштириш.

Эр-Риёд – Саудия Арабистони мамлакатининг пойтахти бўлиб, аҳолиси сони 6,5 млн. киши (2016 й). 1940 йилдан бошлаб шаҳар тез ривожланган. Нефдан олинган фойда шаҳарни янада ривожлантирди. Шаҳарда баланд бинолар, қироллик, ер ости метрополитени ва бошқалар қурилди.

Қобул – Афғонистон мамлакатининг пойтахти бўлиб, шаҳарда 3,5 млн. аҳоли яшайди (2013 й). Шаҳар аҳолисининг 45% тожиклар (дари тилида гаплашади), 25% ини ҳазарейлар таъкил этади.

Мамлакатда урушлар узоқ давом этиши натижасида ривожланиши даражаси жуда паст ҳисобланади.

Европа шаҳарлари

Амстердам – Нидерландия мамлакатининг пойтахти ва энг йирик шаҳридир. 1814 йилдан буюн қироллик пойтахти ҳисобланади. Шаҳар Нидерландиянинг шимолий қисмида жойлашган. Амстердам шимолий денгиз билан боғланган. Бу шаҳарда 802 мингдан ортиқ аҳоли яшайди (2014 й), шаҳар атрофи билан аҳоли сони 2,3 млн. кишини ташкил этади. Амстердам қадимдан дунёнинг савдо маркази ва машҳур портлардан биридир, Шаҳар маркази маънавий ва маданий марказ ҳисобланади. Шаҳарда 7 та йирик марказлар жойлашган. Шаҳарда 177 хил миллат яшайди, Ҳар йили 4,2 миллион саёҳатчилар Амстердамга келишади.

Андорра-ла-Велля – шаҳарнинг лутавий маъноси – эски Андорра деганидир. Бу шаҳар Андорра митти мамлакатининг пойтахти ва энг йирик шаҳри ҳисобланади. Аҳолиси сони 23 минг кишига яқин (2015 й).

Афина – Греция мамлакатининг пойтахти бўлиб, шу билан бирта йқтисодий, маданий ва маърифий маркази ҳам ҳисобланади, Шаҳар эрамиздан аввалги V асрда ривожланган шаҳар ва тараққиёт этган мамлакат бўлган. Шаҳар машҳур философлар Сократ, Платон ва Аристотеллар номи билан боғлиқ, улар Европа фалсафасининг асосчиларидир. Шаҳар агломерациясида 3 млн.дан ортиқ аҳоли яшайди (2011 й), Афина шаҳрида 664 минг киши истикомат қилади, Шаҳарда Албания ва Покистондан келган иммигрантлар кўп бўлиб, Афинада жами 5 млн.га яқин аҳоли жойлашган.

Белград – Сербия мамлакатининг пойтахти ва энг йирик шаҳридир. Шаҳар эрамиздан аввалги III асрда пайдо бўлган. 1403 йилга келиб серблар пойтахти бўлган. Шаҳар мамлакатнинг марказий қисмида жойлашган. Шаҳар узоқ вақтлар бошқа мамлакатлар таркибида бўлган. 1815 йилларда ва ҳозирги вақтда Сербиянинг пойтахти ҳисобланади. Аҳолиси сони 1,2 млн.

кишидан ортиқ (2014 й). Шаҳар Сербиянинг иқтисодий ва маданий марказидир. Белград Болкон ярим оролида ва Европанинг марказий қисмида жойлашган.

Берлин – Германия федератив Республикаси пойтахти бўлиб, аҳоли сони кўпчилиги жихатидан Европа иттифоқи шаҳарлари орасида учинчи ўринни, Москва, Лондон шаҳридан кейинги ўринни эгаллайди. Берлин шаҳри ҳозирги вақтда дунёнинг маданий маркази ҳисобланади. Европанинг энг йирик транспорт йўллари Берлин шаҳридан ўтган. Шаҳарнинг Университет, илмий текшириш институтлари, музейлари бутун дунёга машҳурдир. Берлин Германиянинг шарқий қисмида жойлашган. Берлин шаҳри атрофи билан ҳисоблаганда қарийб 4 млн. киши яшайди. Немислар билан бирта шаҳарда турклар ҳам кўпчиликини ташкил этади. Берлин саноат шаҳридир. Бу ерда BMW, Siemens ва бошқа машҳур заводлар жойлашган.

Берн – Швейцария мамлакатининг пойтахти бўлиб, мамлакатнинг марказий қисмида, Ааре дарё vodiёсида жойлашган. Бернда 132 минг киши, агломерациясида эса, 270 минг киши яшайди (2015 й). Шаҳар мамлакатнинг катталиги жиҳатидан 5 чи шаҳри ҳисобланади. Берн Швейцариянинг сийёсий маркази бўлиб, бу ерда ҳокимият, парламент ва марказий банк жойлашган.

Братислава – Словакия мамлакатининг пойтахти. Венгер қироллигининг тарихий пойтахти бўлган. Шаҳарда 426 минг киши, агломерациясида эса, 700 минг кишига яқин аҳоли яшайди (2017 й). Братислава Вена шаҳрига яқин жойлашган шаҳардир.

Брюссель – Бельгия мамлакатининг пойтахти бўлиб, аҳоли сони 149 минг кишини ташкил этади (2008 й). Шаҳар аҳолисининг табиий ўсиши қарийб 8 промеллига тенг. Бу Европада энг юқори кўрсаткич ҳисобланади. Шаҳарда Европа Иттифоқи, НАТО ва бошқа халқаро ташкилотларнинг штаб квартираси жойлашганлиги сабабли, аҳолисининг 27% и чет эл фуқаролари ҳиссасига тўғри келади.

Будапешт – Венгрия мамлакатининг пойтахти ва энг йирик шаҳридир, бу ерда 1,7 млн. киши яшайди (2014 й). Будапешт Европа иттифокида аҳоли сони бўйича 8-ўринни эгаллайди. Шаҳар 1873 йилда ташкил топган.

Бухарест – Руминия мамлакатининг пойтахти ҳамда асосий иқтисодий ва маданий маркази ҳисобланади. Шаҳарда 1,8 млн. киши истиқомат қилади (2014 й). Бухарест Руминиянинг жануби-шарқий қисмида, куйи Дунай текислигида жойлашган.

Вадуц – Лихтенштейн мамлакатининг пойтахти ва миллий парламент ҳам шу ерда жойлашган. Аҳолиси сони 5400 киши (2015 й).

Валетта – Мальта мамлакатининг пойтахти ҳамда иқтисодий ва сиёсий маркази ҳисобланади. 1565 йилда турклар қўлидан озод бўлган ва шаҳар ташкил топган. Шаҳарда 95 минг киши яшаган (2015 й). Валетта Мальтанинг шимолий-шарқий қисмида жойлашган.

Варшава – Польша мамлакатининг пойтахти ва энг йирик шаҳридир. 1596 йилда пойтахт шаҳарга айланган. Варшава қадимги савдо йўлида жойлашган.

Ватикан – Ватикан митти мамлакатининг пойтахти бўлиб, Рим шаҳри ҳудудининг ичкарасида жойлашган. Шаҳар католикларнинг марказидир. Ватиканда машҳур архитектуралар, музейлар ва йирик библиотека жойлашган.

Вена – Австрия мамлакатининг пойтахти, маданий, иқтисодий ва сиёсий маркази ҳисобланади. Вена БМТнинг Нью-Йорк ва Женевадан кейинги 3-резиденция шаҳридир. Шаҳар атрофи билан бу ерда 2,6 млн.га яқин киши яшайди.

Вильнюс – Литва мамлакатининг пойтахти ва энг йирик шаҳридир. Аҳоли сони 546 минг кишини ташкил этади (2017 й). Мамлакатнинг жануби-шарқий қисмида жойлашган шаҳар ҳисобланади. Вильнюс мамлакатининг асосий, сиёсий иқтисодий ва маданий марказидир. 1323 йилдан буён бу шаҳар Литванинг пойтахти бўлиб келган.

Загреб – Хорватия Республикасининг пойтахти ва энг йирик шаҳри бўлиб, бу ерда 790 минг киши яшайди (2011 й). Шаҳар Дунай дарёсининг ирмоғи Саве соҳилида жойлашган. Шаҳар ёши 900 йилни ташкил этади.

Киев – Украина мамлакатининг пойтахти ва энг йирик шаҳри бўлиб, Киев қаҳрамон шаҳардир. Шаҳар Днепр дарёси соҳилида жойлашган. Киев Украинанинг маданий, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, илмий, диний ва транспорт маркази ҳисобланади. Шаҳарда 2,9 млн. киши яшайди (2016 й).

Кишинёв – Молдавия мамлакатининг пойтахти ва энг йирик шаҳридир. Шунингдек, мамлакатнинг иқтисодий ва маданий маркази ҳисобланади. Кишинёв мамлакатнинг марказий қисмида, Бик дарёси соҳилида жойлашган. Шаҳар 1818 йилда ташкил топган. Кишинёв ҳудудида сув омбори ва 23 та кўл жойлашган. Аҳолиси сони 821 минг киши (2017 й).

Копенгаген – Дания мамлакатининг пойтахти ва энг йирик шаҳридир. Шаҳар мамлакатнинг маданий, иқтисодий ва сиёсий марказидир. Аҳолиси сони 500 минг киши, шаҳарда атрофи билан эса 1 млн. киши яшайди (2016 й).

Лиссабон – Португалия мамлакатининг пойтахти, йирик ва порт шаҳри ҳисобланади. Шаҳар дунёнинг қадимий шаҳарларидандир. **Лондон** – Буюк Британия ва Шимолий Ирландиянинг пойтахти ва энг йирик шаҳри бўлиб, аҳолиси сони 8,6 млн. киши (2015 й). Шаҳар Европанинг аҳоли сони жиҳатидан 2-чи шаҳри ҳисобланади. Лондон глобал шаҳарлардандир ва дунёнинг молиявий маркази ҳамдир.

Мадрид – Испания мамлакатининг пойтахти ва энг йирик шаҳри бўлиб, йирик иқтисодий, сиёсий ва маданий маркази ҳамдир. Шунингдек, шаҳарда йирик транспорт йўллари жойлашган. Тарихий ёлгорликлар, музейлар кўп. Аҳолиси сони 3 млн.дан ортиқдир (2016 й).

Минск – Белорус Республикасининг пойтахти, қаҳрамон шаҳар, иқтисодий, сиёсий, маданий, илмий ва транспорт маркази

хисобланади. Шаҳар агрофи билан аҳолиси сони 1,9 млн. кишини ташкил этади (2017 й).

Москва – Россия мамлакатининг пойтахти, энг йирик шаҳри, маъмурий ва туризм маркази ҳисобланади. Шаҳар Шарқий Европанинг марказида жойлашган. Москва Ока ва Волга дарёлари оралигида жойлашган. Шаҳарда Москва-Кремл, Қизил майдон, музейлар, черковлар ва бошқа тарихий ёдгорликлар жойлашган. Аҳоли сони 12,5 млн. киши, агломерацияда 15 млн. киши яшайди. Бундан ташқари, рўйхатда бўлмаган иммигрантлар кўчиликни ташкил этади.

Осло – Норвегия мамлакатининг пойтахти, энг йирик шаҳридир. Осло мамлакатнинг жанубий-шарқий қисмида жойлашган. Шаҳар ҳудудида 343 та йўл, 2 та дарё жойлашган. Шаҳарда шимолӣ ва шимолӣ-шарқий Африка ва Ўрта Осиёдан иш излаб келган иммигрантлар кўчиликни ташкил этади.

Париж – Франция мамлакатининг пойтахти ва маъмурий марказидир. Шунингдек, шаҳар асосий сиёсий, иқтисодий ва маданий марказидир. Париж глобал шаҳар бўлиб, дунёнинг молиявий маркази ҳамдир. Аҳолиси сони 2,3 млн. кишига яқин (2014 й). Шаҳар Париж текислигида, Сена дарёси соҳилида жойлашган. Шаҳарда кўп тарихий ёдгорликлар, музейлар, халқаро ташкилотлар жойлашган. Париж дунёнинг энг чиройли шаҳри ҳисобланади. Бу ерда туризм жуда яхши ривожланган.

Подгорица – Черногория мамлакатининг пойтахти, асосий сиёсий, иқтисодий, маданий маркази ҳисобланади. Аҳолиси сони 136 минг киши (2015 й).

Прага – Чехия мамлакатининг пойтахти, сиёсий, иқтисодий, маданий ва илмий маркази ҳисобланади, шунингдек, туризм яхши ривожланган. Шаҳар тарихий марказ сифатида бутун жаҳон ЮНЕСКО мероси рўйхатида кирган. Аҳолиси сони 1,2 млн. киши (2015 й).

Рейкьявик – Исландия мамлакатининг пойтахти ва дунёдаги энг шимолӣ мамлакат пойтахтидир. Шаҳар оролинг жанубий-

ғарбий қисмида жойлашган. Аҳолиси сони 119 минг кишини ташкил этади. Шаҳар йўлдошлари билан эса, аҳолиси 202 минг кишига тенг (2012 й).

Рига – Латвия мамлакатининг пойтахти ва энг йирик шаҳри, шунингдек сиёсий, иқтисодий ва маданий маркази ҳам ҳисобланади. Рига тарихий шаҳар бўлиб, бутун жаҳон ЮНЕСКО мероси рўйхатида киртилган. Аҳолиси сони 641 минг кишини ташкил этади.

Рим – Италия мамлакатининг пойтахти ва энг йирик шаҳри, шунингдек дунёнинг энг тарихий шаҳарларидан ҳисобланади. Рим империясининг қадимий пойтахти бўлган. Рим шаҳри Тибр дарёси соҳилида жойлашган. Шаҳар сиёсий, иқтисодий, молиявий, маданий, илмий ва туризм марказидир. Бу ерда тарихий ёдгорликлар, музейлар ва бошқалар жойлашган. Аҳолиси сони 2,8 млн.дан ортик (2017 й).

Сан-Марино – Сан-Марино митти мамлакатининг пойтахти бўлиб, жанубий Европада жойлашган. Шаҳар ҳамма томондан Италия ҳудуди билан ўралган. Аҳолиси сони 33 минг кишидан кўп (2016 й).

Сараево – Босния ва Герцеговина мамлакатининг пойтахти, асосий сиёсий, иқтисодий, маданий маркази ҳисобланади. Шаҳар мамлакатнинг марказий қисмида жойлашган. Аҳолиси сони 276 минг киши (2014 й).

Скопье – Македония мамлакатининг пойтахти бўлиб, аҳолиси сони 540 минг кишини ташкил этади (2015 й).

София – Болгария мамлакатининг пойтахти ва энг йирик шаҳри бўлиб, аҳолиси сони 1,4 млн. кишини ташкил этади (2015 й). Шаҳар Болгариянинг ғарбий қисмида жойлашган. Турли хилдаги транспорт яхши ривожланган бу шаҳар савдо маркази ҳисобланади. Софида ишлаб чиқариш ва туризм яхши ривожланган.

Стокгольм – Швеция мамлакатининг пойтахти ва энг йирик шаҳри бўлиб, йирик иқтисодий маркази ҳисобланади. Аҳолиси

сони 939 минг кишидан ортик, шаҳар атрофи билан 1,2 млн. кишини ташкил этади (2017 й).

Таллин – Эстония мамлакатининг пойтахти, йирик денгиз порт шаҳри ҳамда сиёсий, иқтисодий, илмий ва маданий маркази ҳисобланади. Таллин Шимолий Европада жойлашган. Шаҳарда кўлар кўп, Пирита дарёси шаҳардан оқиб ўтади. Аҳолиси сони 442 минг киши (2016 й).

Тирана – Албания мамлакатининг пойтахти ва энг йирик шаҳридир. Шунингдек, иқтисодий маданий маркази ҳисобланади. Шаҳар Албания текислигида, Адриатика денгизига яқин жойлашган. Аҳолиси сони 1 млн. кишига яқин (2010 й).

Хельсинки – Финляндия мамлакатининг пойтахти ва йирик шаҳридир, Яхши шаҳарлар рейтингига дунёда бир неча марта юқори ўринларни эгаллаган. Аҳолиси сони 604 минг киши (2013 й). Шаҳарда тарихий ёдгорликлар, музейлар ва бошқалар жойлашган.

Шимолий Америка шаҳарлари

Атланта – АКШ давлати шаҳри, Джоржия штатининг пойтахти ва йирик шаҳри ҳисобланади. Бу шаҳарда 447 мингдан ортик аҳоли яшайди (2013 й). Аҳоли сони бўйича АКШда 34-чи ўринда туради. Атланта агломерациясида 5,5 млн.дан кўпроқ аҳоли истикомат қилади. Атланта сўнгги йилларда халқаро ишбилармонлар маркази макомини олди. Шаҳар 1837 йилда темир йўл станцияси қошида вужудга келган. Аҳолисининг асосий қисми, яъни 54 фоизини афроамерикаликлар, 38 фоизини оқ танлилар ташкил этади. Атлантада осмонўпар бинолар, йирик компаниялар ва халқаро корпорациялар офислари, институтлар, университет, ер ости шаҳри, музейлар, олимпия хиёбони, ботаника боғи, океанариум, зоопарк ва бошқалар жойлашган.

Ванкувер – Канаданинг ғарбий қисмидати шаҳардир, мамлакат катталиги бўйича 3-шаҳри ҳисобланади. 2010 йили Ванкувер XXI кишти олимпиада ўтказилган. 2005, 2007, 2009 йилларда „дунёнинг энг яхши шаҳри“ унвонини олган. Аҳолиси 632 минг кишига яқин.

Катта Ванкувер агломерациясида 2,4 млн. киши яшайди, шаҳар кўп миллиатлидир. Шаҳар ҳамма томондан ўрмонли бағанд тоғлар билан ўралган. Ванкуверда машҳур шаҳар хиёбони, океанариум, дефинлари билан, бассейнлар турли хилдати бадиқлар билан, Қиролича Елизавета хиёбони ва бошқалар жойлашган.

Вашингтон – АКШ давлатининг пойтахти, бу шаҳар мураккаб ҳудуд ҳисобланади, биронта штатга қарамайди. Шаҳар 1790 йилда ташкил топган. Бу шаҳар Потомак дарёсининг шимолий қирғоғида жойлашган. Доймий аҳолиси сони 600 минг киши. Вашингтон агломерациясида 5,4 млн. киши яшайди. Шаҳарда АКШ президенти резиденцияси оқ уй, миллий музейлар ва ёдгорликлар, элчиҳоналар, бутун дунё банкларининг штаб-квартираси, халқаро валюта фонди ва бошқалар жойлашган. Вашингтон АКШнинг шимоли-шарқий қисмида, Атлантика океани қирғоғи яқинида жойлашган. Шаҳарнинг чекка қисмида бир неча ороллар жойлашган.

Гавана – Куба мамлакатининг йирик ва пойтахт шаҳридир. Аҳоли сони 2,1 млн. киши (2010 й), 70% аҳолиси испанлар авлодлари ҳисобланади. Шаҳар мамлакатнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий марказидир. Дунёдаги энг чиройли пойтахт орол бўлиб, шаҳарнинг эски маркази ҳалигача сақланган. Бу шаҳарда қадимий қалъа, черковлар, тарихий ёдгорликлар ва музейлар жойлашган.

Гвадалахара – Мексика мамлакатидати Халиско штати пойтахтидир. Шаҳар 1542 йилда ташкил топган, ғарбий Тинч океани ҳудудида жойлашган бўлиб, ғарбнинг гавҳари номи билан машҳурдир. Гвадалахарада 1,5 млн. киши агломерацияда эса 4,4 млн. киши яшайди (2010 й). Шаҳар Мексиканинг маданий маркази, XVI-XVII асрда испанлар томонидан қурилган. Тарихий ёдгорликлари, музейлари ва футбол клублари билан машҳурдир.

Мехико – Мексика мамлакатининг пойтахти бўлиб, аҳолиси 9,1 млн. киши, агломерацияда 22 млн. киши яшайди (2015 й). Агломерация катталиги жиҳатидан дунёда 4-ўринда туради. Мексика тоғлиқлар орасидати котловинада жойлашган. Мехико мамлакатнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий марказидир. Мехико

глобал шахарлар каторига кирази ва шимоллий Американинг асосий моливий маркази хисобланади. Қадимий аптекалар шахри ўрнида 1521 йилда ташкил топган. Мехико экологияси ифлосланган, Шахарда 10 та археологик хйбонлар, аткезлар пирамидаси (XIV аср), қадимий қалъалар, черковлар ва бошқалар жойлашган.

Монреаль – Канаданинг 2-йirik шахри бўлиб, аҳолиси 1,7 млн. киши, катта Монреаль агломерацияларида эса 4 млн.дан ортик аҳоли яшайди, 60% аҳолиси француз тилида гаплашади. Монреаль дунё шахарлари орасида аҳоли яшаши учун энг кулай шахарлар рейтингида юкори ўринларни эгаллайди.

Канаданинг маданий маркази Ҳисобланади. ЮНЕСКО Монреальни дизайн шахри деб номлаган. Шунингдек, бу шахар мамлакатнинг ишбилармонлар, саноат марказларидандир. Бу ерда аэрокосметика, биотехнология, фармацевтика, ахборот технологиялари тармоғи, туризм, киностудия, ҳамда компьютер ўйинлари саноати ривожланган. Шахар Монреаль оролида, Оттава дарёси яқинида жойлашган. Монреаль шахри кўп миллиати бўлиб, аҳолисининг 68% ини ок танлилар, 6,4% ини араблар, қолгани кимини лотин америкаликлар, хитойликлар ва бошқалар ташкил этади.

Монтеррей – Мексика мамлакатининг шимоллий-шарқидати Нуэво-Леон штатининг пойтахти ва йirik шахридир. Монтеррей агломерацияси катталиги жиҳатидан Мехико ва Гвадалахарадан кейин 3-ўринда туради. Бу шахар Мексиканинг асосий иқтисодий, транспорт ва маданий маркази хисобланади. Глобал шахарлар рейтингида Осака ва Женева шахарлари билан бир каторда турган, 2010 йил маълумотида кўра шахарда 1,1 млн. киши, агломерацияда эса 4,1 млн. киши истикомат қилган.

Нью-Йорк – АКШнинг энг йirik шахри, дунёнинг энг йirik агломерацияларидан бири. Аҳолиси сони 8,4 млн. агломерацияда эса, 20,6 млн. киши яшайди (2015 й). Шахар Атлантика океани қирғоғида, Нью-Йорк штатининг жануби-шарқий қисмида жойлашган. Нью-Йорк XVII асрнинг бошларида ташкил топган.

Шахар бешта районга бўлинади, булар: Бронкс, Бруклин, Куинс, Манхэттен ва Статен-Айленд. Нью-Йоркнинг асосий диққатга сазовор жойлари Манхэттенда жойлашган. Улар орасида тарихий баланд бинолар, музейлар, меҳмонхоналар, БМТнинг штаб квартираси ва бошқалар. Бу шахар – муҳим дунёвий сиёсий, иқтисодий, моливий ва маданий марказ хисобланади. Нью-Йорк шахрига Манхэттен ороли, Статен-Айленд ороли, Лонг-Айленд оролининг ғарбий қисми ва бошқалар кирази. Аҳолисининг 44 фоизини ок танли америкаликлар, 25,5 фоизини афроамерикаликлар ва бошқалар ташкил этади.

Оттава – Канада мамлакатининг пойтахти, Онтарио провинциясининг шарқий қисмида, Оттава дарёсининг қирғоғида жойлашган. Оттава катталиги бўйича мамлакатнинг 4-шахри хисобланади. Аҳолиси 934 минг киши (2016 й), шахар 1820 йилда ташкил топган. Оттава XX ва XXI асрларда технология юкори даражада ривожланган марказга айланди. Шу билан бирга бу ер йirik маданий марказ хисобланиб, шахарда илмий музей ва расмлар галереяси жойлашган.

Питтсбург – АКШнинг Пенсильвания штатига қарашли шахар бўлиб, аҳолиси сони 313 мингдан ортиқдир. Бу шахар 1758 йилда ташкил топган. Питтсбург маданий, транспорт, илмий марказ хисобланади. Бу ерда миллий музей, университет, кўплаб компаниялар офислари, баланд бинолар ва бошқалар жойлашган.

Сан-Франциско – АКШнинг Калифорния штатидати шахри бўлиб, 2010 йил маълумотида кўра 815 мингдан ортик аҳоли истикомат қилади. Шахар Сан-Франциско ярим оролининг шимоллий қисмида жойлашган. Шахар 1776 йилда испанлар томонидан ташкил топган. Бу шахар халқаро туристик марказ ва хозирги замон архитектураси билан машҳурдир. Шахарда канотини трамвайлар тизими яхши ривожланган. Сан-Францискода ок танлилар 44%, осийликлар 31%, лотинамерикаликлар 14%, афроамериканлар 8% ни ташкил этади.

Сиятл – АКШ давлатининг энг йирик шаҳарларидан бири бўлиб, АКШнинг шимоли – ғарбий қисмида жойлашган. Шаҳарда 600 минг аҳоли яшайди (2013 й). Шаҳар ҳудудида Бонинг ва Майкрософт компаниялари жойлашган. Сиятлда 184 метрли минора қад ростлаган бўлиб, бу ердан шаҳар панорамасини, Маунт-Рейнир вулкони ва тоғларини томоша қилиш мумкин.

Чикаго – бу шаҳар аҳоли сони кўпчилиги жиҳатидан АКШда учинчи ўринни эгаллайди. Шаҳарда 8 млн.дан ортиқ аҳоли яшайди, Чикагодан Шимолий Американинг йирик транспорт йўллари ўтган. Шаҳар Иллинойс штатида, Мичиган кўлининг жануби-ғарбий қирғоғида жойлашган. Чикагода АКШнинг энг баланд биноси Сирс-Тауэр қад кўтарган бўлиб, баландлиги 443 метрни ташкил этади. Бинода телевидения антеннаси, офислар, сузиш бассейни ва бошқалар жойлашган.

Хьюстон – шаҳри АКШнинг жануби-шарқий қисмида Техас штатида, Мексика кўлиги қирғоқларига яқин жойлашган. Хьюстон 1836 йилда ташкил топган. Аҳолиси сони 2,2 мингдан ортиқ.

Янги Орлеон – АКШнинг йирик порт шаҳри. Луизиана штатининг аҳолиси энг зич жойлашган шаҳридир. Аҳолиси сони 384 минг киши (2014 й). Шаҳар Миссисипи дарёсининг қирғоғида жойлашган. Аҳолисининг асосий қисмини, яъни 60 фоизини афроамерикаликлар, 33 фоизини оқ америкаликлар ва бошқалар ташкил қилади. Мексикадан келган иммигрантлар сони ҳам кўп.

Жанубий Америка шаҳарлари

Бразилия – Бразилия давлатининг пойтахтидир. Аҳолиси сони 2,6 млн.га яқин (2010 й). Шаҳар бошқаруви суд ҳокимияти маркази ҳисобланади. Бразилия шаҳри Бразилия яси тоғлигида, мамлакатнинг марказий қисмида жойлашган. Шаҳарда банклар, офислар, меҳмонхоналар ва магазинлар кўп жойлашган.

Богота – Колумбия давлатининг пойтахти ва энг йирик шаҳридир. Аҳолиси сони 7,4 млн. (2011 й). Шаҳар шарқий Колдильера тоғлари орасидаги котловинада жойлашган.

Колумбиянинг сиёсий, иқтисодий ва маданий маркази ҳамда глобал шаҳарлардан ҳисобланади. Богота 1538 йили испанлар томонидан ташкил этилган.

Бунос-Айрес – Аргентина мамлакатининг пойтахти, мазмунрий, маданий ва иқтисодий марказдир. Мамлакатнинг маркази шарқий қисмида жойлашган. 1536 йилда ташкил топган. Аҳолиси сони 2,9 млн. кишига яқин (2010 й). Шаҳарнинг 54% ини аёллар ташкил этади, аҳоли зичлиги юқори бўлиб, бир кв.км.да 14 минг кишидан ортиқдир.

Ла-пас – Шаҳарнинг тўлиқ номи Нуэстра-Сеньора-де-Ла-Пас бўлиб, Боливия мамлакатининг пойтахти ва йирик шаҳридир. Аҳолиси сони атрофи билан бирга 1,6 млн. кишини ташкил этади. Ла-Пас аҳоли сони жиҳатидан 2-шаҳар ҳисобланади. Аҳолиси сонининг кўпчилиги билан биринчи ўринда Санта-Крус-де-ла-Сьерра шаҳри туради. Шаҳар Ла-Пас дарёси қирғоғида ва дунёдаги баланд тоғда жойлашган пойтахтдир. Шунингдек, энг баланд тоғда жойлашган аэропорт, футбол стадиони, голф майдони билан машҳурдир. Шаҳарда тарихий ёлгорликлар, черковлар ва қалъалар мавжуд.

Лима – шаҳар Жанубий Америкадаги Тинч океани қирғоғида жойлашган бўлиб, Перу мамлакатининг пойтахтидир. Лима Перунинг иқтисодий, сиёсий ва маданий маркази ҳисобланади. Шаҳар 1535 йилда испанлар томонидан ташкил топган. Лима шаҳрида (атрофи билан) 9 млн. киши яшайди. Аҳолисининг 40% ини оқ танлилар, 44% ини метислар, қолган қисмини осиёликлар, хиндулар, афро-лотинамерикаликлар ташкил этади. Лима маданиятида ҳудудлар ва инклар қадимий цивилизациясининг таъсири каттадир. Шаҳарда миллий археологик, тарихий, антропологик, санат музейлари ва машҳур университет жойлашган.

Рио-де-Жанейро ёки қисқача Рио. Рио шаҳри Бразилия мамлакатаида жойлашган, Рио-де-Жанейро штатининг марказидир. Аҳолиси сони 6,4 млн. (2014 й), Бразилия мамлакатининг иккинчи

шаҳри ҳисобланади. Агломерация аҳолиси сони 12 млн.дан ортиқ, шаҳар йирик молиявий, илмий ва денгиз порти марказидир. Атлантика океани соҳилида, икки томони тоғ ва денгиз билан ўралган тор текисликда жойлашган. Рио шаҳри 1531 йилда португаллар томонидан ташкил этилган. Шаҳар жиноятчилик ва тиеҳванд моддалар савдосининг юқорилиги билан ажралиб туради. Шунингдек, Рио маданий иншоотлар, хибонлар, библиотека ва пияжлари билан машҳурдир.

Сан-Паулу – Бразилиянинг жанубий-шарқий қисмида жойлашган бу шаҳар Сан-Паулу штатининг пойтахти ҳисобланади. Аҳолиси сони 11,3 млн. киши (2011 й), ўтрофи билан 20 млн. киши яшайди. Шаҳар аҳоли сонининг кўпчилиги билан жанубий ярим шарда биринчи ўринни эгаллайди. Сан-Паулу да қадимий бинолар, музейлар, черковлар яхши сақланган. Шу билан бирга замонавий шаҳарлардандир. Шаҳарда италянлар кўп истикомат қилади, Римда ҳам шунча италянлар яшамайди. Португаллар, африкаликлар ҳам кўпчиликдир. Бу шаҳарда ҳам жиноятчилик ривожланган. Шаҳарда университет ва жуذا кўп музейлар мавжуд.

Сантьяго – Чили мамлакатининг пойтахти бўлиб, мамлакатнинг марказий қисмида жойлашган. Сантьяго агломерациясида 6,2 млн. киши яшайди (2014 й). Аҳолисининг 79% Чилида тутилганлар ташкил этади. Бу шаҳар Жанубий Американинг йирик шаҳарларидан ҳисобланади. Йирик хибонлар ва музейлари билан машҳурдир.

Австралия ва Океания шаҳарлари

Веллингтон шаҳри – Янги Зеландия мамлакатининг пойтахти бўлиб, бу шаҳар 1839 йилда ташкил тошган. Аҳолиси сони 190 минг (2013 й) кишидан кўлдир. Веллингтон шаҳри мамлакатнинг аҳоли сони бўйича иккинчи шаҳри ҳисобланади, шунингдек Океания мамлакатларининг энг йирик ва дунёдаги энг жанубий пойтахт шаҳридир. Бу шаҳар аҳолисининг 70 фоизини европаликлар ва 8 фоизини маорийлар ташкил этади. Веллингтонда кўп кўприклар,

хиёбонлар, авлиё Павел черкови, ботаника боғи, хайвонот боғи ва бошқалар жойлашган.

Канберра шаҳри – Австралия мамлакатининг пойтахти бўлиб, бу шаҳар 1913 йилда ташкил тошган. Бу ерда 357 мингдан кўп аҳоли яшайди (2011 й). Канберра Австралиянинг энг йирик шаҳарларидандир. Шаҳарда Австралия Парламенти, вазирликлар, миллий галерея ва музей, университет ҳамда бошқалар жойлашган. Шаҳарнинг асосий аҳолисини европаликлар ташкил этади, 1,2 фоизи Австралия аборигенлари ҳиссасига тўғри келади. Шунингдек Германия, Италия ва Вьетнамдан келган халқлар ҳам яшайди.

Порт-Морсби шаҳри Папуа – Янги Гвинея мамлакатининг пойтахти бўлиб, бу шаҳар 1873 йилда ташкил тошган. Аҳоли сони 317 минг кишидан кўлдир (2012 й). Порт-Морсби шаҳри Янги Гвинея оролларининг жануби-шарқий қисмида жойлашган. Шаҳарда асосан папуаслар ва меланезияликлар яшайди, шу билан бирга, австралияликлар ва европаликлар ҳам кўпчиликни ташкил этади. Бу шаҳарда миллий музей, университет ва бошқалар жойлашган.

Африка шаҳарлари

Аддис-Абеба – Эфиопия мамлакатининг ва Африка иттифоқининг пойтахти, дунёнинг йирик шаҳри ҳисобланади. Аҳолиси сони 3 млн. кишидан ортиқдир (2012 й). Шаҳар 1886 йили ташкил тошган. Аддис-Абеба Африканинг тарихий, сиёсий ва дипломатик маркази бўлганлиги сабабли, бу шаҳар Африканинг Парижи дейилади. Шаҳар кўпмиллатлидир, баланд тоғларда жойлашган шаҳарлардан ҳисобланади. Бу ерда кўп музейлар жуذا йирик стадион ва бошқалар жойлашган.

Антананариву – Малагаскар мамлакатининг пойтахти бўлиб, шу номдаги оролда жойлашган. Аҳолиси сони 2,6 млн. кишини ташкил этади (2015 й). Шаҳарда ва оролда туризм яхши ривожланган.

Бамако – Мали мамлакатининг пойтахти бўлиб, аҳолиси сони 1,8 млн. кишидир. Шаҳар мамлакатнинг жанубий-ғарбий қисмида жойлашган. Шаҳарда аҳолининг кўпчилиги экологийнинг бўзилишига, транспорт тирбандлиги ва бошқа муаммоларни келтириб чиқармоқда.

Виндхук – Намибия мамлакатининг пойтахти ва энг катта шаҳридир. Аҳолиси сони 335 минг кишини ташкил этади (2012 й). Шунингдек, шаҳар ижтимоий, иқтисодий ва маданий марказ вазифасини бажаради. Шаҳарда ботаника боғи, хайвонот боғи, миллий музей, галерея, библиотека, университет, политехника институти жойлашган.

Дакар – Сенегал мамлакатининг пойтахти ва энг йирик шаҳридир. Атлантика океанининг соҳилида жойлашган. Африканинг энг ғарбий шаҳри ҳисобланади. Аҳолиси сони 1 млн. кишидан ортиқ, атрофи билан 2,4 млн. кишини ташкил этади. Дакар 1857 йил ташкил топган.

Жазоир – Жазоир Ҳалқ Демократик Республикасининг пойтахти ва энг йирик шаҳри ҳисобланади. Шаҳар Шимолий Африкада ва ўрта Ер дентизи хавзасининг ғарбий қисмида жойлашган. Жазоир нефт, газ, қора ва рангли металлурга бойдир.

Киншаса – Конго Демократик Республикасининг пойтахти бўлиб, Конго дарёси соҳилида жойлашган. Аҳолиси сони 9,4 млн. киши (2012 й). Киншаса мамлакатнинг аҳоли сони бўйича иккинчи шаҳри ҳисобланади, (Логос шаҳридан кейин). Шунингдек француз тилида гаплашувчи Париждан кейинги дунёнинг иккинчи шаҳридир. Камбагал аҳоли кўпчилиги сабабли, шаҳарда жиноятчилик ривожланган, ОИТС билан касалланганлар ҳам кўп.

Луанда – Ангола мамлакатининг пойтахти ва йирик шаҳридир. Аҳолиси сони шаҳар атрофи билан 4,5 млн. кишига тенг, аҳоли миллий таркиби ҳар хил бўлиб, аҳоли португал ва банту тилларида гапирди. 2008 ва 2017 йилда Луанда дунёнинг энг қиммат шаҳри бўлган. Бунга асосий сабаб, фуқаролар уруши оқибатида ҳамма маҳсулотлар нархи ошган.

Могадишо – Сомали мамлакатининг пойтахти, энг йирик ва порт шаҳри ҳисобланади, шунингдек маданий, молиявий ва саноат марказидир. Аҳолиси сони 2,1 млн. киши (2015 й).

Нджамена – Чад мамлакатининг пойтахти бўлиб, мамлакатнинг жанубий-ғарбий қисмида Шари дарёсининг соҳилида жойлашган. Аҳолиси сони 951 минг киши (2009 й), кўп мишлатли шаҳар ҳисобланади.

Ниамей – Нигер мамлакатининг пойтахти бўлиб, транспорт ривожланган. Нигер дарёсининг чап соҳилида жойлашган. Шаҳарда савдо ривожланган бўлиб, олтин ва қумуддан қсалган нарсалар ҳам сотилади. Шаҳарда университет, миллий музей ва бошқалар жойлашган.

Нуакшот – Мавритания мамлакатининг пойтахти. Аҳолиси сони 1,1 млн. киши (2017 й).

Претория – Жанубий Африка Республикасининг пойтахти ва Африканинг энг замонавий шаҳри ҳисобланади. Шаҳар мамлакатнинг шимолий-шарқий қисмида жойлашган. Аҳолиси сони 2,9 млн. кишидан ортиқ (2007 й). Шаҳарда фавворалар, хиёбонлар, баланд бинолар кўп.

Работ – Марокаш мамлакатининг пойтахти, маданий ва ишлаб чиқариш маркази ҳисобланади. Аҳолиси сони 1,6 млн. кишини ташкил этади (2004 й).

Триполи – Ливия мамлакатининг пойтахти бўлиб, мамлакатнинг шимолий-ғарбий қисмида, ўрта Ер дентизи соҳилида жойлашган. Триполи мамлакатнинг йирик шаҳри, асосий дентиз порти, йирик савдо ва саноат марказидир. Шунингдек, шаҳарда йирик ташкилотлар ва компаниялар, университет жойлашган.

Тунис – Тунис Республикасининг пойтахти бўлиб, Шимолий Африкада жойлашган. Аҳолиси 10,9 млн. киши (2014 й). Шаҳарнинг шимолий ва шарқий қисмини ўрта Ер дентизи ювиб туради. Аглар-индустриал мамлакат бўлиб ҳисобланади.

Кохира – Миср мамлакатининг пойтахти ва Яқин Шарқнинг энг йирик шаҳри ҳисобланади. Аҳолиси сони 8 млн. кишидан ортиқ,

агломерациясида 17,8 млн. кишини ташкил этади (2009 й). Қохири Нил дарёсининг икки соҳилида ҳам жойлашган, мамлакатнинг шимолида қад кўтарган шаҳардир. Шаҳарда қадимий ёдгорликлар, масжидлар, миноралар, давлат иншоотлари жойлашган. Машхур Миср пирамидалари Қохира шаҳри атрофида жойлашган.

Изоҳ: Шаҳарлар тўғрисидаги маълумотларни ёзишда www.Wikipedia.org, www.Urban.org материалларидан фойдаланилди.

16-жадвал

Дуёнинг йирик шаҳарлари (атрофи билан) аҳоли сонин

динамикаси (млн. киши).

№	Шаҳарлар	Давлат	1975	2003	2015
1.	Токио	Япония	26,6	35,0	36,2
2.	Мехико	Мексика	10,7	18,7	20,6
3.	Нью-Йорк	АҚШ	15,9	18,3	19,7
4.	Сан-Паулу	Бразилия	9,6	17,9	20,0
5.	Мумбай	Ҳиндистон	7,3	17,4	22,6
6.	Дехли	Ҳиндистон	4,4	14,1	20,9
7.	Қаькутта	Ҳиндистон	7,9	13,8	16,8
8.	Буэнос-Айрес	Аргентина	9,1	13,0	14,6
9.	Рур конурбацияси	Германия	11,7	12,9	13,0
10.	Шанхай	Ҳитой	11,4	12,8	12,7
11.	Жакарта	Индонезия	4,8	12,3	17,5
12.	Лос-Анджелес	АҚШ	8,9	12,0	12,9
13.	Дакка	Бангладеш	2,2	11,6	17,9
14.	Осака-Кобе	Япония	9,8	11,2	11,4
15.	Рио-де-Жанейро	Бразилия	7,6	11,2	12,4
16.	Карачи	Покистон	4,0	11,1	16,2
17.	Пекин	Ҳитой	8,5	10,8	11,1
18.	Қохира	Миср	6,4	10,8	13,1
19.	Москва	Россия	7,6	10,5	10,9
20.	Манила	Филиппин	5,0	10,4	12,6
21.	Латос	Нигерия	1,9	10,1	17,0
22.	Париж	Франция	8,6	9,8	10,0
23.	Истамбул	Туркия	3,6	9,4	11,3

24.	Тяньцзинь	Ҳитой	6,2	9,3	9,9
25.	Чикаго	АҚШ	7,2	8,6	9,4
26.	Лима	Перу	3,7	7,9	9,4
27.	Лондон	Буюк Британия	7,5	7,6	7,6
28.	Санта-Фе-де-Ботога	Колумбия	3,1	7,3	8,9
29.	Техрон	Эрон	4,3	7,2	8,5

Манба: <http://www.gretestcities.com-Eng-urik-shaharlar>.

17-жадвал

Дуёнинг аҳолиси энг кўп мамлакатлари (киши)

№	Мамлакат	Аҳолиси	Сана	Ер аҳолисидаги удуши, %
1	ХХР	1 375 062 000	2016 йил 5 февраль	19,2%
2	Ҳиндистон	1 284 484 000	2016 йил 5 февраль	17,72%
3	АҚШ	321 267 000	2016 йил 5 февраль	4,43%
4	Индонезия	257 563 815	2015 йил 1 июль	3,55%
5	Бразилия	203 262 369	2016 йил 5 февраль	2,84%
6	Покистон	191 796 527	2016 йил 5 февраль	2,65%
7	Нигерия	182 201 962	2015 йил 1 июль	2,51%
8	Бангладеш	160 046 737	2016 йил 29 январь	2,21%
9	Россия	146 519 759	2016 йил 1 январь	2,02%
10	Япония	126 820 000	2016 йил 1 январь	1,75%
11	Мексика	121 005 815	2015 йил 1 июль	1,67%
12	Филиппин	101 562 306	2015 йил 1 июль	1,39%
13	Вьетнам	91 583 000	2015 йил 1 июль	1,26%

14	Эфиопия	90 076 012	2015 йил 1 ноль	1,24%
15	Миср	87 266 579	2016 йил 5 февраль	1,23%
16	Германия	81 174 000	2015 йил 1 январь	1,12%
17	Эрон	79 003 827	2016 йил 4 февраль	1,09%
18	Туркия	78 741 053	2015 йил 31 декабрь	1,09%
19	Конго Демократик Республикаси	77 266 814	2015 йил 1 ноль	
20	Таиланд	65 104 000	2015 йил 1 ноль	0,9%

Манба: www.Wikipedia.org. маълумотлари асосида Нигманов томонидан тузилган.

18-жадвал Дунё аҳолисининг келажақдаги ўсиши (млн киши)

Йил	Дунё	Осиё	Африка	Европа	Латин Америка си	Шимоли й Америка	Австрали ия ва Океания
2015	7,302	4,391 (60,1%)	1,153 (15,8%)	734 (10,1%)	618 (8,5%)	368 (5,0%)	38 (0,5%)
2020	7,675	4,596 (59,9%)	1,276 (16,6%)	733 (9,6%)	646 (8,4%)	383 (5,0%)	40 (0,5%)
2025	8,012	4,773 (59,6%)	1,400 (17,5%)	729 (9,1%)	670 (8,4%)	398 (5,0%)	43 (0,5%)
2030	8,309	4,917 (59,2%)	1,524 (18,3%)	723 (8,7%)	690 (8,3%)	410 (4,9%)	45 (0,5%)
2035	8,571	5,032 (58,7%)	1,647 (19,2%)	716 (8,4%)	706 (8,2%)	421 (4,9%)	46 (0,5%)
2040	8,801	5,125 (58,2%)	1,770 (20,1%)	708 (8,0%)	718 (8,2%)	431 (4,9%)	48 (0,5%)
2045	8,996	5,193 (57,7%)	1,887 (21,0%)	700 (7,8%)	726 (8,1%)	440 (4,9%)	50 (0,6%)
2050	9,150	5,231 (57,2%)	1,998 (21,8%)	691 (7,6%)	729 (8,0%)	448 (4,9%)	51 (0,6%)

Манба: www.Wikipedia.org. маълумотлари асосида Нигманов томонидан тузилган.

Дунё аҳолиси энч ва кам жойлашган хўдўдлар (2006-йил)						
Аҳолиси энг энч жойлашган				Аҳолиси энг кам жойлашган		
Мамлакатлар, киши				Хўдўдлар, киши		
№	Мамлакат	Аҳолиси кв км	Знч лик 1	№	Мамлакат	Аҳолиси кв км
1	Макао	35986	17815	1	Гренландия	0,03
2	Сингапур	5312400	7437	2	Мугулистон	3086918
3	Ватикан	836	1900	3	Намбия	2128471
4	Малта	452515	1432	4	Австралия	22262501
5	Маливи	395650	1328	5	Суринам	486618
6	Бахрайн	728004	1110	6	Исландия	321857
7	Бангладеш	156118464	1084	7	Мавритания	3205060
8	Барбадос	285653	663	8	Ливия	5613380
9	Маврийкий	1294104	634	9	Ботсвана	2029307
10	Жанубий Корея	48636068	494	10	Канада	34568211
						3,5

Манба: www.Wikipedia.org. маълумотлари асосида Е. Нигманов томонидан тузилган.

20-жадвал МДХ мамлакатларининг аҳолиси сонни (2015 йил, минг киши

	Хисобид				
Мамлакатлар	1992	1998	2010	2015*	
Озарбайжон	7297	7625	8600	9600	
Арманистон	3649	3794	3200	3000	
Белоруссия (Беларус)	10281	10250	9700	9500	
Грузия (собик аъзоси)	5463	5431	4200	-	
Козогистон	16964	15754	15600	17400	
Кириизистон	4484	4665	5200	5900	
Молдова	4359	4221	3600	3600	
Россия	148407	147100	14200	146300	
Тожикистон	5570	6065	7200	8400	
Туркменистон	3809	4688	6700	6900	
Ўзбекистон	21207	28372	28100	30950	
Украина	52057	50474	46200	42800	
МДХ	283844	284974	279900	284350	

Манба: www.cisstat.org. маълумотлари асосида Е. Нигманов томонидан тузилган

21- жадывал

Дунё мамлакатлари урбанизация даражасы рейтингини

Рейтин г	Мамлакатлар	Шахарларнинг аҳолиси(%)
1	Англия	100,0
2	Бермуд	100,0
3	Гибралтар	100,0
4	Кайманов ороллари	100,0
5	Макао	100,0
6	Монако	100,0
7	Науру	100,0
8	Сингапур	100,0
9	Синт-Мартен	100,0
10	Катар	99,2
11	Гваделупа	98,4
12	Кувайт	98,3
13	Бельгия	97,8
14	Мальта	95,3
15	Америка Виргин ороллари	95,2
16	Уругвай	95,2
17	Реюньон	94,8
18	Гуам	94,4
19	Сан-Марино	94,2
20	Исландия	94,0
21	Пуэрто-Рико	93,6
22	Япония	93,0
23	Ирош	92,1
24	Тёркс и Кайкос	91,8
25	Аргентина	91,6
26	Нидерланди	89,9
27	Люксембург	89,9
28	Кюрасао	89,4
29	Чили	89,4
30	Австралия	89,3
31	Шимоллий Маринан ороллари	89,3
32	Венесуэла	88,9
33	Мартиника	88,9
34	Бахрайн	88,7
35	Ливан	87,7

36	Дания	87,5
37	Шаркий Самоа	87,3
38	Гапон	86,9
39	Палау	86,5
40	Янги Зеландия	86,3
41	Гренландия	86,0
42	Швеция	85,7
43	Андорра	85,6
44	Бразилия	85,4
45	Б.А.А	85,3
46	Француз Гвианаси	84,1
47	Финляндия	84,1
48	Иордания	83,4
49	Саудия Арабистони	82,9
50	Багам ороллари	82,8
51	Жанубий Корея	82,4
52	Буюк Британия	82,3
53	Канада	81,6
54	А.К.Ш	81,4
55	Фарбий Сахара	80,9
56	Норвегия	80,2
57	Испания	79,4
58	Франция	79,3
59	Мексика	79,0
60	Ливия	78,4
61	Перу	78,3
62	Доминикана	78,1
63	Греция	77,7
64	Жибутти	77,3
65	Оман	77,2
66	Куба	77,0
67	Бруней	76,9
68	Беларусь	76,3
69	Колумбия	76,2
70	Коста-Рика	75,9
71	Германия	75,1
72	Фаластин	75,0
73	Кука ороллари	74,3
74	Малайзия	74,0

75	Россия	73,9
76	Швейцария	73,8
77	Болгария	73,6
78	Чехия	73,0
79	Туркия	72,9
80	Эрон	72,9
81	Маршал ороллари	72,4
82	Мўғулистон	71,2
83	Венгрия	70,8
84	Жазоир	70,1
85	Янги Каледония	69,7
86	Украина	69,5
87	Ирок	69,4
88	Доминика	69,3
89	Италия	68,8
90	Боливия	68,1
91	Эстония	67,6
92	Латвия	67,4
93	Кипр	67,0
94	Тунис	66,6
95	Литва	66,5
96	Панама	66,3
97	Сальвадор	66,3
98	Суринам	66,1
99	Австрия	65,9
100	Конго	65,0
101	Кабо-Верде	64,8
102	Сан-Томе и Принсипи	64,5
103	Жанубий Африка	64,3
104	Черногория	63,8
105	Эквадор	63,5
106	Ирландия	63,0
107	Португалия	62,9
108	Арманистон	62,8
109	Шимолий Корея	60,7
110	Польша	60,6
111	Марокаш	59,7
112	Парагвай	59,4
113	Мавритания	59,3

114	Гамбия	59,0
115	Тувагу	58,8
116	Хорватия	58,7
117	Никарагуа	58,5
118	Гаити	57,4
119	Сурия	57,3
120	Ботсвана	57,2
121	Македония	57,0
122	Албания	56,4
123	Сербия	55,5
124	Ямайка	54,6
125	Хитой	54,4
126	Руминия	54,4
127	Озарбайжон	54,1
128	Гондурас	53,8
129	Камерун	53,8
130	Словакия	53,6
131	Сейшел оролли	53,5
132	Кот-д'Ивуар	53,5
133	Грузия	53,4
134	Гана	53,4
135	Фиджи	53,3
136	Козогистон	53,0
137	Индонезия	52,1
138	Мэн ороли	51,1
139	Гватемала	50,2
140	Сент-Винсент	49,7
141	Туркменистан	49,7
142	Либерия	49,3
143	Таиланд	49,2
144	Гвинея-Бисау	48,5
145	Майотта	47,3
146	Нигерия	46,9
147	Британия Виргин ороллари	45,9
148	Намбия	45,7
149	Молдова	44,9
150	Мальдив	44,5
151	Филиппин	44,5
152	Кирибати	44,2

153	Белиз	44,1
154	Бенин	43,5
155	Сенегал	43,4
156	Ангола	43,3
157	Египет	43,1
158	Конго Демократик Республикаси	42,0
159	Аруба	41,8
160	Ниуэ	41,8
161	Фарер ороллари	41,7
162	Замбия	40,5
163	Маврикий	39,8
164	Марказий Африка Республикаси	39,8
165	Экваториаль Гвинея	39,8
166	Босния-Герцеговина	39,6
167	Сьерра-Леоне	39,6
168	Того	39,5
169	Мукаддас Елена ороли	39,4
170	Мали	39,1
171	Сомали	39,1
172	Покистан	38,3
173	Бутан	37,9
174	Лаос	37,6
175	Гвинея	36,7
176	Ўзбекистон	36,3
177	Киргизистон	35,6
178	Тренада	35,6
179	Мадагаскар	34,5
180	Йемен	34,0
181	Судан	33,6
182	Мьянма	33,6
183	Бангладеш	33,5
184	Вьетнам	33,0
185	Зимбабве	32,5
186	Индия	32,4
187	Тимор-Лешти	32,1
188	Сент-Китс и Невис	32,0
189	Мозамбик	31,9
190	Барбадос	31,6
191	Норманд ороллари	31,4

191	Танзания	30,9
192	Буркина Фасо	29,0
193	Гайана	28,5
194	Комор ороллари	28,2
195	Руанда	27,8
196	Лесото	26,8
197	Тожикистон	26,7
198	Афғонистон	26,3
199	Вануату	25,8
200	Кения	25,2
201	Антигуа и Барбуда	24,2
202	Тонго	23,6
203	Микронезия	22,4
204	Чад	22,3
205	Эритрея	22,2
206	Соломон ороллари	21,9
207	Свазиленд	21,3
208	Камбоджа	20,5
209	Самоа	19,3
210	Эфиопия	19,0
211	Шарқий Судан	18,6
212	Сент-Люсия	18,5
213	Нигер	18,5
214	Шри-Ланка	18,3
215	Непал	18,2
216	Малави	16,1
217	Уганда	15,8
218	Лихтенштейн	14,3
219	Папуа-Янги Гвинея	13,0
220	Бурунди	11,8
221	Монтсеррат	9,0
222	Тринидад ва Тобаго	8,5

Манба: www.Wikipedia.org. маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Дүйненинг миллионер шахарлари

№	Мамлакатлар	Шахарлар сони	Шахарлар номи
1	Хитой	199	Шанхай, Пекин, Гуанчжоу, Гонконг, Шенчжень, Чунцин, Урумчи, Ухан, Ланчжоу, Баоту, Синин, Хефэй, Гуйян, Шеньян, Далин, Ляньюган, Фучжоу, Сяминь, Хуанши, Чанша, Шаоин, Шипзяжуан, Ханлан, Ченде, Чжанцзяку, Далин, Хэган, Цзя-мусы, Харбин, Таншань, Цинь Хуандао, Циникар, Чженчжоу, Аньян, Кайфен, Пуян, Нанян, Пипиньшань, Лоян, Синсиан, Силян, Гирин, Чанчун, Нанкин Уси, Чанчжау, Сучжоу, Янчжен, Сойчжоу, Тайчжоу, Венчжоу, Нинбо, Ханчжоу, Цзинан, Циндао, Жичжао, Тайин, Янтай, Цзыбо, Тайюан, Датун, Ляньфин, Сиань, Хуайян, Суйян, Лицзян, Купминь, Хуххото, Лючжоу, Наньнин, Тиньзълзин, Фуян, Иян, Юсян, Хайкау
2	Хиндистон	54	Хуайбей, Хуваинан, Шаогуан, Фошан, Дунгуан, Шантоу, Чжанцзян, Чажуншан, Чажухай, Инкоу, Ляоян, Фусин, Фушун, Бэнци, Аньшан, Гуанюан, Нанчун, Чинжжоу, Чэнду, Диян, Цзингун, Панчжихуа, Эржоу, Ичан, Мянян, Лини, Чжэнцзян, Ибин, Уху, Вэйфан Баодин, Баолзи, Хэлэз, Шанжаоу, Дуннин, Ливочин, Боцжоу, Хинян, Пуян. Мумбай, Дели, Калкутта, Чэнпай, Бангалор, Хайдарабод, Ахматобод, Пуна, Сурат, Жайпур, Канпур, Лакхнау, Накпур, Газнобод, Индаур, Коимпуттур, Кочин, Патна, Калкут, Бхопал, Триссур, Вадодара, Агра, Вишакхатанам, Малапурам, Тируванантапурам, Канпур, Дудхияна, Нашик, Виджаявади, Мадурай, Варанаси, Мирут, Фаридабод, Раджкот, Дамашедпур, Сринагар,

			Джабашпур, Асансол, Васан-Вирад, Алахабад, Дханобат, Кальян, Аурангабад, Амритсар, Джодхпур, Ранчи, Райпур, Коллан, Гвалиор, Бхилиан, Чандигарх, Тиручиранпалли,
3	Бразилия	17	Сан-Паулу, Рио-де-Жанейро, Салвадор, Бразилия, Форталеза, Белу-Оризонтти, Манаус, Куритиба, Решифи, Порту-Алегри, Белин, Гояния, Гуарульнос, Кампинас, Сан-Дуис, Сан-Гонсалу, Масейо
4	Россия	15	Москва, Санкт-Петербург, Новосибирск, Екатеринбург, Нижний Новгород, Самара, Казан, Омск, Челябинск, Уфа, Ростов-на-Дону, Красноярск, Волгоград, Пермь, Воронеж,
5	Индонезия	14	Джакарта, Сурабая, Бандунг, Бекаси, Медан, Тангеран, Депок, Семаранг, Палембанг, Тангеран-Селатан, Макасар, Батам, Пеканбару, Ботога,
6	Япония	12	Токио, Йокогама, Осака, Нагоя, Саппоро, Кобе, Киото, Фукуока, Кавасаки, Сайтама, Хиросима, Сэндай,
7	Нигерия	11	Лагос, Кано, Ибадан, Беннин-Сити, Порт-Харкорт, Кадунна, Аба, Абуджа, Майдугури, Илорин, Варри
8	Мексика	10	Мехико, Гвадалахара, Монтеррей, Пуебла-де-Сарагоса, Чиуауа, Сьюдад-Хуарес, Тихуана, Леон, Неауалькойотль, Сапопан
9	Корея Республикаси	10	Сеул, Пусан, Инчхон, Тэгу, Тэджон, Кванджу, Чханвон, Сувон, Ульсан, Соннам.
10	АКШ	9	Нью-Йорк, Лос-Анджелес, Чикаго, Хьюстон, Финникс, Филаделфия, Сан-Антонио, Даллас, Сан-Диего.
11	Эрон	8	Тегеран, Мешхед, Кермек, Тебриз, Шираз, Исфахан, Кум, Ахваз
12	Туркия	6	Истамбул, Анкара, Измир, Бурса, Адана, Газантсеп
13	Австралия	5	Сидней, Мельбурн, Брисбен, Перт, Аделаида

14	ЖАР	5	Йоханнесбург, Кейптаун, Претория, Дурбан, Соуэто
15	Миср	4	Каир, Александрия, Гиза, Шубра-Эль-Хейма
16	Колумбия	4	Богота, Барранкилья, Кали, Медельин
17	Венесуэла	4	Каракас, Маракайбо, Валенсия, Баркисимето
18	Филиппин	4	Манила, Кесон-Сити, Калукан, Давао
19	Саудия Арабистони	4	Эр-Рияд, Джидда, Мекка, Медина
20	Германия	4	Берлин, Мюнхен, Гамбург, Кёльн
21	Ирок	4	Баглад, Мосул, Басра, Эрбиль
22	Конго Демократик Республикаси	4	Киншаса, Лубумбаши, Мбужи-Майи, Кананга
23	Марокаш	4	Касабланка, Рабат, Марокаш
24	Украина	3	Київ, Харков, Одесса
25	Аргентина	3	Буэнос-Айрес, Кордова, Росарио
26	Вьетнам	3	Ханой, Хошимин, Хайфон
27	Канада	2	Торонто, Монреал
28	Буюк Британия	2	Лондон, Бирмингем
29	Испания	2	Мадрид, Барселона
30	Италия	2	Рим, Милан
31	Сурия	2	Дамашк, Халеб
32	Эквадор	2	Кито, Гуакиль
33	Гана	2	Аккра, Кумаси
34	Камерун	2	Дуаша, Яунде
35	Судан	2	Хартум, Омдурман
36	Боливия	2	Санта-Крус-де-ла-Сьерра, Эль-Алто
37	Мьянма	2	Янгон, Мандалай
38	Кения	1	Найроби
39	Б.А.А	1	Дубай
40	Таиланд	1	Банкок
41	Сингапур	1	Сингапур
42	Сербия	1	Белград
43	Зимбабве	1	Хараре
44	Йемен	1	Сана
45	Мозамбик	1	Мапуту
46	Австрия	1	Вена
47	Либерия	1	Монровия
48	Малайзия	1	Куала-Лумпур
49	Гвинея	1	Конакри

50	Янги Зеландия	1	Окленд
51	Гондурас	1	Тегусигальпа
52	Гватемала	1	Гватемала
53	Конго Республикаси	1	Бразавиль
54	Никарагуа	1	Манагуа
55	Камбоджа	1	Пномпен
56	Уругвай	1	Монтевидео
57	Буркина Фасо	1	Уагадугу
58	Болгария	1	София
59	Ливан	1	Байрут
60	Мадгаскар	1	Антананариву
61	Чили	1	Сантьяго
62	Эфиопия	1	Аддис-Абеба
63	Мали	1	Бамако
64	Ангола	1	Луанда
65	Гаити	1	Порто-Пренс
66	Куба	1	Гавана
67	Сомали	1	Могалишо
68	Доминикан Республикаси	1	Санто-Доминго
69	Сенегал	1	Дакар
70	Перу	1	Лима
71	Танзания	1	Дар-эс-Салам
72	Замбия	1	Лусака
73	Уганда	1	Кампала
74	Ливия	1	Триполи
75	Жазоир	1	Жазоир
76	КХДР	1	Пхеньян
77	Йордания	1	Амман
78	Белорусия	1	Минск
79	Руминия	1	Бухарест
80	Польша	1	Варшава
81	Чехия	1	Прага
82	Венгрия	1	Будапешт
83	Греция	1	Афина
84	Озарбайжон	1	Баку
85	Арманистон	1	Ереван
86	Грузия	1	Тбилиси
87	Афганистон	1	Кобул
88	Узбекистон	1	Тошкент
89	Козогистон	1	Олма-ота

90	Монголиа	1	Улан-Батор
91	Франция	1	Париж

Маниа: www.Wikipedia.org мавзмонглари асосида муаллиф томонидан тuzилган.

Дунё мамлакатлари меҳнат ресурслари 23-жадвал

Мамлакатлар	Меҳнат ресурслари сони
Афғонистон	7.983 млн
Албания	1.085 млн
Андорра	36.060
Ангола	10.51 млн
Ангуилла	6.049
Антуага ва Барбуда	30.000
Аргентина	17.47 млн
Армения	1.508 млн
Аруба	51.560
Австралия	12.5 млн
Австрия	3.448 млн
Озарбайжон	4.899 млн
Бахрайн	759.400
Барбадос	142.000
Беларусия	4.546 млн
Белгия	5.279 млн
Белиз	120.500
Бенин	3.662 млн
Бермуд	33.490
Бутан	348.800
Боливия	4.962 млн
Босния ва Герцеговина	1.47 млн
Ботсвана	1.155 млн
Бразилия	109.2 млн
Бруней	203.600
Болгария	2.535 млн
Буркина Фасо	7.692
Бурунди	4.95 млн
Кабо Верде	196.100
Камбоджа	7.974 млн
Камерун	9.332 млн
Канада	19.3 млн
Марказий Африка Республикаси	2.306 млн

Чад	5.268 млн
Чили	8.68 млн
Хитой	804 млн
Колумбия	24.34 млн
Конго Демократик Республикаси	28.58 млн
Конго Республикаси	1.807 млн
Куба	5.111 млн
Джибути	294.600
Доминика Республикаси	4.93 млн
Эквадор	7.336 млн
Миср	28.87 млн
Салвадор	2.774 млн
Экваториалнея Гвинея	195.200
Эртрея	3.263 млн
Эстония	669.400
Эфиопия	49.27 млн
Финляндия	2.673 млн
Франция	29.84 млн
Габон	653.700
Гамбия	777.100
Грузия	1.959 млн
Германия	45.04 млн
Гана	11.54 млн
Гибралтар	22.910
Греция	4.832 млн
Греция	26.990
Гренада	59.990
Гватемала	6.316 млн
Гвинея-Биссау	731.300
Гвинея	5.24 млн
Гаити	4.594
Гондурас	3.647 млн
Ганг Конг	3.883 млн
Хиндистон	502.1 млн
Индонезия	122.4 млн
Эрон	29.07 млн
Ирок	8.9 млн
Ирландия	2.176 млн
Исроил	3.86 млн
Италия	25.54 млн
Ямайка	1.308 млн

Япония	64.32 млн
Казахстон	8.965 млн
Жанубий Корея	26.89 млн
Крибати	39.000
Кения	18.21 млн
Косово	483.200
Кувейт	2.473
Киргизистон	2.65 млн
Лаос	3.532 млн
Латвия	993.500
Либеиния	1.6 млн
Лихтенштейн	35.830
Македония	961.900
Мадагаскар	12.57 млн
Малави	5.747 млн
Малайзия	14.3 млн
Малавия	195.100
Мали	5.644 млн
Малта	186.900
Маршал ороллари	10.670
Мавритания	1.318 млн
Монако	52.000
Монголия	1.164 млн
Монгонопро	263.200
Монтсеррат	4.521 млн
Марокаш	12.27 млн
Намибия	1.188 млн
Нидерландия	7.884 млн
Янги Каледония	106.400
Янги Зеландия	2.522 млн
Никарагуа	2.98 млн
Нигерия	57.46 млн
Нигер	6.3 млн
Омон	968.800
Покистон	63.34 млн
Папуа	10.470
Панама	1.587 млн
Папуа Янги Гвиня	4.267 млн
Парагвай	3.243 млн
Перу	16.8 млн
Полиша	18.29 млн

Португалия	5.223 млн
Пуэрто Рико	1.139 млн
Катар	1.664 млн
Руминия	9.266 млн
Россия	74.89 млн
Самов	49.180
Саудия Арабистони	11.67 млн
Сан Марино	21.960 млн
Сенегал	6.515 млн
Сербия	2.9 млн
Серра Леоне	2.53 млн
Сенегал	6.515 млн
Сербия	2.9 млн
Словакия	2.745 млн
Словения	916.000
Сомали	3.109 млн
Испания	22.98 млн
Шриланка	8.928 млн
Судан	11.92 млн
Суринам	165.600
Свазиланд	446.100
Швеция	5.184 млн
Швейцария	5.097 млн
Сурия	3.798 млн
Тайван	11.64 млн
Таджикистон	2.209 млн
Танзания	26.11 млн
Таиланд	39.12 млн
Тимор	259.800
Того	2.595
Тонго	33.800
Тунис	4.044 млн
Туркия	29.4 млн
Туркменистон	2.305 млн
Тувалу	3.615
Уганда	18.58 млн
БГА	5.136 млн
Украина	17.4 млн
Уругвай	1.725 млн
Узбекистон	17.54 млн
Вануату	115.900

Вьетнам	54,93 млн
Йемен	7,328 млн
Замбия	5,906 млн
Зимбабве	5,777 млн
Бутун Дунё	3,39 млрд.

Манба: [www. Wikipedia.org](http://www.Wikipedia.org), маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Дунё мамлакатлари аҳолиси сонин

24- жадвал

№	Мамлакатлар	Аҳоли сонин	Вақти	Дунё аҳолисидаги салмоғи(%) хисобидан
1	Хитой	1 374 220 000	10-январ 2016	18,80
2	Хиндистон	1 282 790 000	10-январ 2016	17,60
3	АҚШ	322 613 000	10-январ 2016	4,42
4	Индонезия	258 705 000	1-нол 2016	3,55
5	Бразилия	205 463 000	10-январ 2016	2,82
6	Покистон	192 457 328	10-январ 2016	2,64
7	Нигерия	186 988 000	1-нол 2016	2,56
8	Бангладеш	159 685 000	10-январ 2016	2,19
9	Россия	146 495 530	10-январ 2016	2,01
10	Япония	126 880 000	1-декабр 2016	1,74
11	Мексика	122 273 500	1-нол 2015	1,68
12	Филиппин	102 632 700	10-январ 2016	1,41
13	Эфиопия	99 465 819	1-нол 2015	1,36
14	Ветнам	91 700 000	1-нол 2015	1,26
15	Миср	90 197 800	10-январ 2016	1,24
16	Конго-Демократик Республикаси	85 026 000	1-нол 2015	1,17
17	Германия	81 292 400	31-март 2015	1,11
18	Эрон	78 925 800	10-январ 2016	1,08
19	Туркия	77 695 904	31-декабр 2014	1,07
20	Франция	66 539 000	1-декабр 2015	0,91
21	Буюк Британия	65 572 409	1-нол 2016	0,90
22	Таиланд	65 219 369	10-январ 2016	0,89
23	Италия	60 685 487	31-август 2015	0,83
24	Танзания	55 155 000	1-нол 2016	0,65
25	Жанубий Африка	54 956 900	1-нол 2015	0,75
26	Мянма	54 363 000	1-нол 2016	0,71
27	Жанубий Корея	51 529 338	1-декабр 2015	0,66
28	Колумбия	48 475 800	10-январ 2016	0,65
29	Кения	47 251 000	1-нол 2016	0,64
30	Испания	46 423 064	1-нол 2015	0,60

31	Аргентина	43 590 400	1-нол 2016	0,59
32	Украина	42 789 472	1-ноябр 2015	0,55
33	Жазонир	40 400 000	1-январ 2016	0,54
34	Судан	39 598 700	1-нол 2016	0,53
35	Польша	38 484 000	31-декабр 2014	0,50
36	Ирок	36 575 000	1-нол 2015	0,49
37	Канада	35 985 751	1-октябр 2015	0,48
38	Уганда	34 856 813	28-август 2014	0,46
39	Марокаш	33 337 529	1-сентябр 2014	0,44
40	Саудия Арабистони	32 248 200	1-нол 2016	0,43
41	Перу	31 488 700	1-нол 2016	0,43
42	Венесуела	31 028 700	1-нол 2016	0,43
43	Ўзбекистон	31 022 500	1-январ 2015	0,42
44	Малайзия	30 823 500	10-январ 2016	0,39
45	Непал	28 431 500	1-нол 2016	0,37
46	Афғонистон	27 101 365	1-нол 2015	0,37
47	Гана	27 043 093	1-нол 2014	0,36
48	Мазамбик	26 423 700	1-нол 2016	0,36
49	Яман	25 956 000	1-нол 2014	0,35
50	Шимолий Корея	25 281 000	1-нол 2016	0,33
51	Ангола	24 383 301	16-май 2014	0,33
52	Австралия	24 020 600	10-январ 2016	0,33
53	Камерун	23 924 000	1-нол 2016	0,32
54	Сурия	23 565 495	10-январ 2016	0,32
55	Тайван	23 476 640	31-октябр 2015	0,32
56	Котд-Дивуар	22 671 331	15-май 2014	0,31
57	Мадгаскар	22 434 363	1-нол 2014	0,31
58	Шри-Ланка	20 966 000	1-нол 2015	0,28
59	Нигер	20 715 000	1-нол 2016	0,28
60	Руминия	19 942 642	1-январ 2014	0,27
61	Буркина-Фасо	18 450 494	1-нол 2015	0,25
62	Чили	18 191 900	1-нол 2016	0,25
63	Мали	18 135 000	1-нол 2016	0,25
64	Козогистон	17 651 300	1-декабр 2015	0,24
65	Нидерландия	16 982 200	10-январ 2016	0,23
66	Малави	16 832 910	1-нол 2016	0,23
67	Екватор	16 278 844	1-нол 2015	0,22
68	Гватемала	16 176 133	1-нол 2015	0,22
69	Зимбабве	15 967 000	1-нол 2016	0,22
70	Замбия	15 933 883	1-нол 2016	0,22
71	Камбоджа	15 626 444	1-нол 2016	0,21
72	Чад	14 497 000	1-нол 2016	0,20
73	Сенегал	14 354 690	2015	0,20
74	Гвинея	12 947 000	1-нол 2016	0,18
75	Жанубий Судан	11 892 934	1-нол 2015	0,16

76	Руанда	11 553 188	2015	0.16
77	Бельгия	11 291 746	1-ноял 2016	0.16
78	Куба	11 238 317	1-ноябр 2015	0.15
79	Сомали	11 079 000	31-декабр 2014	0.15
80	Гвинея	11 078 033	1-ноял 2016	0.15
81	Болгария	10 985 059	1-ноял 2016	0.15
82	Тунис	10 982 754	1-ноял 2016	0.15
83	Греция	10 846 979	23-апрел 2014	0.15
84	Бенин	10 653 654	1-январ 2015	0.15
85	Чехия	10 541 466	1-ноял 2016	0.15
86	Португалия	10 374 822	30-ноял 2015	0.14
87	Бурунди	10 114 505	31-декабр 2014	0.14
88	Доминика			
89	Республикаси	10 075 045	1-ноял 2016	0.14
90	Венгрия	9 849 000	1-ноял 2016	0.14
91	Швеция	9 838 480	31-декабр 2014	0.14
92	Озарбайжон	9 687 300	31-октябр 2015	0.13
93	Белорус	9 494 200	1-ноябр 2015	0.13
94	БАА	9 267 000	1-октябр 2015	0.13
95	Австрия	8 662 588	1-ноял 2016	0.13
96	Гондурас	8 576 532	1-октябр 2015	0.12
97	Иордан	8 462 000	1-ноял 2015	0.12
98	Тожикистон	8 352 000	31-декабр 2015	0.12
99	Швейцария	8 306 200	1-январ 2015	0.11
100	Папуа Янги Гвиней	8 083 700	30-сентябр 2015	0.11
101	Иордания	7 748 000	1-ноял 2015	0.11
102	Болгария	7 202 198	1-ноял 2016	0.11
103	Сербия	7 143 000	31-декабр 2014	0.10
104	Партай	7 114 393	1-ноял 2016	0.10
105	Сейра-Леоне	6 854 536	1-январ 2015	0.10
106	Салвадор	6 592 000	2016	0.09
107	Лаос	6 650 675	1-ноял 2016	0.09
108	Ливия	6 472 400	2016	0.09
109	Никарагуа	6 330 000	1-март 2015	0.09
110	Киргизистон	6 198 154	1-ноял 2016	0.09
111	Дания	5 957 000	1-сентябр 2015	0.09
112	Сингапур	5 699 220	1-октябр 2015	0.08
113	Финландия	5 535 000	1-ноял 2015	0.08
114	Словакия	5 496 591	10-январ 2016	0.08
115	Эритрея	5 424 058	30-сентябр 2015	0.08
116	Норвегия	5 352 000	1-ноял 2016	0.07
117	Марказий Африка	5 214 890	1-январ 2016	0.07
118	Республикаси	4 998 000	1-ноял 2016	0.07
	Коста-Рика	4 832 234	30-ноял 2015	0.07

119	Туркменистон	4 451 120	26-декабр 2012	0.07
120	Конго Республикаси	4 741 000	1-ноял 2016	0.07
121	Фаластин	4 682 467	1-ноял 2015	0.07
122	Янги Зеландия	4 650 910	10-январ 2016	0.06
123	Ирландия	4 635 400	1-апрел 2015	0.06
124	Либерия	4 615 000	1-ноял 2016	0.06
125	Уммон	4 319 745	2-январ 2016	0.06
126	Хорватия	4 225 316	31-декабр 2014	0.06
127	Кувайт	4 183 658	30-ноял 2015	0.06
128	Ливан	4 168 000	1-ноял 2016	0.06
129	Сомали	3 900 000	15-октябр 2013	0.06
130	Босния ва Герцеговина	3 791 622	1-ноял 2015	0.05
131	Панама	3 764 166	1-январ 2015	0.05
132	Грузия	3 729 500	1-ноял 2016	0.05
133	Мавритания	3 718 678	1-январ 2015	0.05
134	Малдова	3 555 200	30-ноял 2016	0.05
135	Уругвай	3 480 222	1-ноял 2015	0.05
136	Пуэрто-Рико	3 474 182	10-январ 2016	0.05
137	Мугилистон	3 061 425	1-сентябр 2015	0.05
138	Арманистон	3 004 000	1-январ 2015	0.04
139	Албания	2 893 005	1-декабр 2015	0.04
140	Литва	2 890 679	31-декабр 2014	0.04
141	Ямайка	2 723 246	31-декабр 2015	0.04
142	Катар	2 421 000	1-ноял 2016	0.04
143	Намибия	2 324 400	1-ноял 2014	0.03
144	Ботсвана	2 141 206	10-январ 2016	0.03
145	Словения	2 069 267	31-декабр 2014	0.03
146	Македония	2 069 172	1-декабр 2015	0.03
147	Латвия	1 972 100	15-апрел 2013	0.03
148	Лесото	1 894 194	5-октябр 2013	0.03
149	Гамбия	1 882 450	1-ноял 2016	0.03
150	Таон	1 802 278	1-ноял 2016	0.03
151	Гвинея-Бисау	1 547 777	1-ноял 2015	0.03
152	Бахрейн	1 404 900	1-январ 2015	0.02
153	Тринидадо ва Табаго	1 349 667	1-ноял 2015	0.02
154	Эстония	1 313 271	4-ноял 2015	0.02
155	Маврикий	1 262 879	11-ноял 2015	0.02
156	Экваториал Гвинея	1 222 442	1-ноял 2016	0.02
157	Шаркий Тимор	1 167 242	1-ноял 2016	0.02
158	Сенгаленд	1 132 657	1-ноял 2015	0.02
159	Жибути	900 000	31-декабр 2014	0.02
160	Фиджи	867 000	1-ноял 2016	0.01
161	Кипр	847 000	10-январ 2016	0.01
162	Комор Ороллари	806 153	1-ноял 2013	0.01

163	Бутан	769 100	1-июл 2015	0.01
164	Гана	746 900	1-июл 2014	0.01
165	Соломон Ороллари	642 000	31-декабр 2014	0.01
166	Чернатория	621 810	13-август 2012	0.01
167	Люксембург	562 958	1-июл 2016	0.01
168	Суринам	534 189	2-сентябр 2014	0.01
169	Кабо-Верде	531 239	31-март 2014	0.01
170	Фарбий Сахрон	510 713	1-июл 2014	0.01
171	Кабир	445 426	1-январ 2014	0.01
172	Матта	411 900	1-июл 2016	0.01
173	Бруней	403 750	1-январ 2014	0.01
174	Гваделупа	393 000	1-июл 2015	0.01
175	Багам Ороллари	381 826	20-сентябр 2014	0.01
176	Мартиника	368 310	1-октябр 2014	0.01
177	Белиз	341 256	1-июл 2013	0.01
178	Малия	331 310	1-июл 2015	0.00
179	Исландия	285 000	26-август 2014	0.00
180	Барбадос	277 500	22-август 2012	0.00
181	Вануату	268 767	1-январ 2016	0.00
181	Янти Каледония			

Манба: www.wikipectia.org, маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

25- жадвал Ўзбекистон шахар ва қишлоқ аҳолисида аёллар ва эркекларнинг нисбати (2016 йил, киши ҳисобида)

	1000 аёлга туғри келадиган эркеклар			
	Жами аҳоли	Шахар	Қишлоқ	
Ўзбекистон Республикаси	1007	999	1015	
Қорақалпоғистон Республикаси	1006	1000	1011	
Вилоятлар:				
Андронон	1019	1019	1020	
Бухоро	998	1012	990	
Жиззах	1008	998	1018	
Қашқадарё	1018	1020	1016	
Навоий	1029	1058	1001	
Наманган	1028	1031	1022	
Самарқанд	1006	990	1016	
Сурхондарё	1018	1006	1025	
Сирдарё	1009	1008	1011	
Тошкент	999	983	1013	
Фарғона	1012	997	1032	

Хорватия	998	998	997
Тошкент ш.	950	950	

*) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2011 йил 14 мартдаги "Аҳоли сонининг таълима статистика кузатишини тайёрлаш ва ўлчамли чора-тадбирлари тўғрисида" ги 71-сонли қарори асосида ўлчамланган кузатуве натижалари бўйича.

26- жадвал Ўзбекистон аҳолисининг сони, ўсиш суръатлари ва жойлашсини

Йиллар	Аҳолининг умумий сони, минг киши	Жумладан	
		Шахар (% ҳисобида)	Қишлоқ (% ҳисобида)
1940	6551	24,5	75,5
1970	11799	36,6	63,4
1990	20322	40,8	59,2
1995	22562	38,7	61,3
2008	27072,2	41,1	58,9
2009	27555,3	41,3	58,7
2013	30193,5	45	55
2014	30492,8	—	—

Манба: www.wikipectia.org, www.stat.uz маълумотлари асосида Нигматов томонидан тузилган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И.А. Асосий вазифамиз ватанимиз тараккиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксаттиришди — Т.: Ўзбекистон, 2010. -79 б.
2. Каримов И.А. Барча режа дастурларимиз тараккиётини юксаттириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилди—Т., Ўзбекистон, 2011. -48 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз—Т.: Ўзбекистон, 2017.
4. Мирзиёев Ш.М. Буёқ келажатимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз—Т.: Ўзбекистон, 2017.
5. Абдалова З.Т., Тожиёва З.Н. Иқтисодий география. — Т., 2013. 6.112-127.
6. Абдурахмонов К.Х., Абдурамонъев Х.Х. Демография — Т., ТДИУ, 2010. — 96 б
7. Алексеев А.И. Многоликая деревня. — М.: Мысль, 1990. -255 с.
8. Алескерев Ю.Н. Самарканд. Путеводитель. — Т.: Узбекистан, 1980. — 63 с.
9. Алескерев Ю.Н., Нормуродов Х.Н. Самаркандская область. — Т.: Узбекистан, 1982. —135 с.
10. Антипова Е.Н. География населения мира. — Белорусь. 2003. — 189 с.
11. Анохин А.А., Житин Д.Б. География населения с основами демографии. Санкт-Петербург. 2013. -160 с.
12. Асанов Г.Р. Аҳоли географияси. — Т.: Ўқитувчи, 1978. -222 б.
13. Ата-Мирзаев О., Гентшике В., Муртазаева Р., Солиев А. Историко-демографические о черки урбанизации Узбекистана. — Т., Университет. 2002. — 170 с.
14. Ата-Мирзаев О.Б. Народонаселение Узбекистана: история и современность. — Т., 2009. -222 с.
15. Ахмедов Э.А. Ўзбекистон шахарлари. — Т.: Ўзбекистон, 1991. — 220 б.
16. Ахмедов Э.А. Ўзбекистон шахарлари мустақиллик йилларида. — Т., 2004.
17. Бабурин В.Л., Битюкова В.Р., Казьмин М.А., Махрова А.Г., Московский столичный регион на рубеже веков: новейшая история и пути развития. — Смоленск: Ойкумена, 2003. — 184 с.
18. Баранов А.В. Социально — демографическое развитие крупного города. М., 1981. 190 с.
19. Баранский Н.Н. Научные принципы географии. — М.: Мысль, 1980. 239 с.
20. Браде И., Перчик Е., Питерский Д. Районная планировка и разработка схем расселения. - М.: Международные отношения, 2000. — 136 с.
21. Бўриева М.Р. Рождаемость в Узбекистане. Т.: Фан, 1991. — 52
22. Бўриева М.Р., Тожиёва З.Н., Зокиров С.С. Аҳоли географияси ва демография асослари. — Т.: Тафаккур, 2011. — 156 б.
23. Бўриева М.Р., Эгамова Д.Н. Дунё аҳолиси ривожланиши жараёнлари. — Т.: Фан, 2008, — 157 б.
24. Гладкий Ю.Н., Лавров С.П. Глобальная география. М.: Арофа, 2001. 349 с.
25. Гулишанбаров С.Г. Экономический обзор Туркистанского района. В 2-х частях — Ашхабад. 1913. — 476 с.
26. Давидович В.Г. Планировка городов и районов — 2-е изд., перераб. — М.: Стройиздат. 1964. -326 с.
27. David Harvey (2010). "The enigma of capital: and the crises of capitalism". Profile Books. ISBN 1-84765-201-8.
28. Доманьский Р. Экономическая география: динамический аспект. Пер. с польского. -М: Новый хронограф, 2010. -376 с.
29. Иригация Узбекистана. Том 1 — Т.: Фан, 1975. — 351 с.
30. Кадиров М.А. Динамике численности населения Самаркандской области Республика Узбекистан// International scientific journal. -Volgograd. 2018. -с.76-78
31. Кадиров М.А. Самарканд вилояти аҳоли географияси. Самарканд 2017. — 142 б.
32. Кадиров М.А., Собирова Н. Самарканд агломерацияси ва Каттақўрғон локал тизимининг ривожланиши. Илмий ахборотнома. Самарканд. 2017. -б.163-166.
33. Кадиров М.А., Уринов С. Функциональная типология и классификация городских поселений Самаркандской области. Ўзбекистон география жамияти ахбороти. -Т.: 2017. -б. 44-47.
34. Кадиров М.А. Глобальные демографические проблемы мира.//Ўзбекистонда география фанининг долзарб муаммолари. Термиз. 2016. -б.196-199.
35. Kadırov M.A. Economic, geographical and historical background of the formation of a network of sites of Samarkand region//Europaische Fachhochschule. Deutschland. 2016.-с.41-44.

36. Кадиров М.А. Самарканд вилоятида аҳоли сонининг ўсиши//Ўзбекистон география жамияти ахбороти.-Т.: 2016.-б. 69-74.
37. Kaditov M.A., Sherkhonov O.I. Age composition of population and labor resources of Samarkand region in republic of Uzbekistan. Chexiya 2018. b.44-46
38. Kaditov M.A., Sherkhonov O.I. Improvement of Regional System of Settlement of Samarkand region. India-2018. b. 1725-1727.
39. Kaditov M.A. Aholi geografiyasi demografiya asoslarini bilan. T.: 2019. 320 b.
40. Кадиров М.А. Демография. Самарканд. 2019. 336 б.
41. Karlap, David H.; James O. Wheeler; Steven R. Holloway; Thomas W. Hodler, cartographer (2004). Urban Geography. John Wiley & Sons.
42. Ковалев С.А., Ковальская Н.Я. География населения. М.: 1980. 285 с.
43. Копылов В.А. География населения. 2-е изд., перераб. и доп. М., 2005. – 164 с.
44. Кузнецов А.П. География населения и хозяйства мира. М.: Дрофа. 2000. 303 с.
45. Larro G.M. & Retov N.V., Urban Geography in the Soviet Union and the United States; Latham, Maryland: Rowman & Littlefield, 1992; ISBN 0-8476-7568-8; pp. 15–20.
46. Лаппо Г.М. География городов. - М., 1997. 302 с.
47. Лаппо Г.М. Города на пути в будущее. - М.: Мысль. 1987. - 229 с.
48. Маергойз И.М. Географическое учение о городах. - М.: Наука. 1987. 118 с.
49. Население мира. Население и экологические изменения. Отчет фонда ООН в области народонаселения. Нью-Йорк. 2001. 90 с.
50. Население мира. Отчет фонда ООН в области народонаселения. Нью-Йорк. 1998. 92 с.
51. Население: прошлое, настоящее, будущее. М., 1987. 255 с.
52. Народы и религии мира. Энциклопедия. М., 2000. 928 с.
53. Нитманов Е.Н. Иктисодий география. Т., 2016. – 240 б.
54. Oudenaarden, Robles-Durán, Miguel. 2011 Mobility, Crisis, Utopia An Interview with David Harvey.
55. Перчик Е.Н. География городов. - М.: Высшая школа. 1991. - 313 с.
56. Пивоваров Ю. А. Россия и мировая урбанизация (Антропокультурная и пространственная динамика). - Нальчик: Полиграфсервис, 2007. - 334 с.
57. Саттер, Арнолд (1995). The Study of Urban Geography. Fourth edition. London: Arnold.
58. Собик иттифокида 1987, 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 йилларда ўлкадаги аҳоли ўйхати маълумотлари
59. Современная демография Под. Ред. А.Я. Кваши, В.А. Ионцева. М. 1995. -268 с.
60. Солиев А.С. Проблемы расселения и урбанизации в республиках Средней Азии. -Т.: Фан, 1991. - 106 с.
61. Солиев А.С. Ўзбекистон географияси. Т., 2014. - 360 б.
62. Солиев А.С., География городов республик Средней Азии, Часть-1.- Т., 1980, Часть-2.- Т., 1984.
63. Солиев А.С., Кадиров М.А. География населения и населенных пунктов Самаркандской области. Самарканд 1998. - 162 с.
64. Солиев А.С. Шахрлар географияси.(Марбуза матни).- Т., 2000.
65. Солиев А.С., Тагтаева С.К. Шахрлар географияси. - Т., 2018. -190 б.
66. Страны мира. Справочник. М., 2013. - 599 с.
67. Ўзбекистонда урбанизация жаранлари: тарих ва ҳозирги ҳолат. Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. II – қисм. - Тошкент, 2007.
68. Шувалов Е.Л. География населения. М., 1977. - 160 с.
69. Ягельский А. География населения. М., 1980. - 383 с.
70. <http://www.urban.org.pl-Urbanizatsiya>.
71. <http://www.gretestkities.com-Eng uyik shaharlar>.
72. <http://www.usbektourism/us-Toshkent, Samarkand, Xiva, Buxoro, Shahrizabz, Termizning bo'u va ko'ina tarixi>.
73. <http://www.un.org/esa/population/publications/VUR> 2005.
74. <http://www.ziyo.net>
75. www.cisstat.org
76. www.stat.uz

Б: 22.300.

М.АКАДИРОВ

ШАҲАРЛАР ГЕОГРАФИЯСИ
(Ўқув кўлидана)

Мuharrir
Musahhih
Texnik muharrir

J. Vozorova
L. Xoshimov
N. Isroilov

ISBN – 978-9943-6427-3-7

Qog'oz bichimi 60x84^{1/16}. "Times new roman" garnituras.
Offset qog'ozi. Shartli bosma tabog'i – 17,0.
Adadi 90 nusxa. Buyurtma № 287.

SamDU tahririy-nashriyot bo'limida chop etildi.
140104, Samarqand sh., Universitet x., 15.